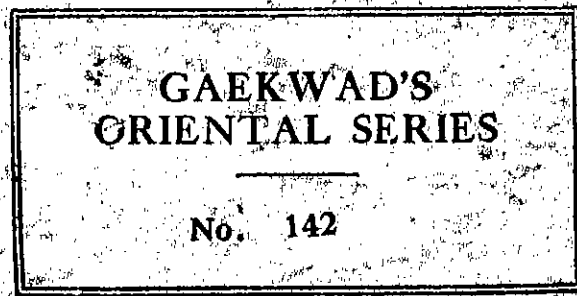

MFN
232

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

125:42
12 15N632
1866

2/25:422,2 * N63

11-N
Q82

Sole Distributors :-
GOOD COMPANIONS
Book Sellers.
BARODA-1.

kwad's Oriental Series

shed under the Authority of
Maharaja Sayajirao University
of Baroda.

General Editor :
B. J. Sandesara,
M.A., Ph.D.

142

आपस्तम्बश्रौतसूत्रीयं
धूर्तस्वामिभाष्यम् ।

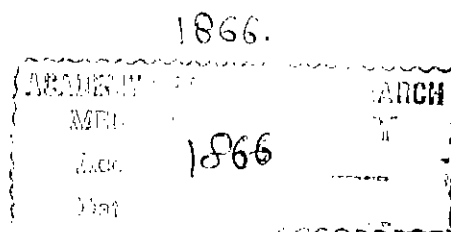

VOL. II

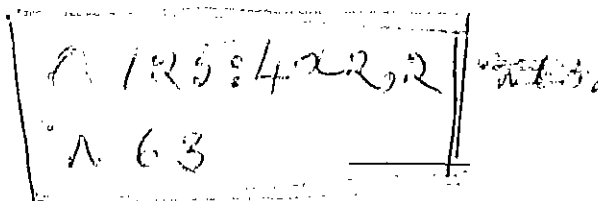
ORIENTAL INSTITUTE
BARODA
1963

FIRST EDITION

COPIES 500

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda. March, 1963.

Can be had of:

UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT,
Near Palace Gate, Palace Road, Baroda

FOREWORD

The second volume of the Āpastambaśrautasūtra with the Bhāṣya of Dhūrtaswāmī is now being presented to the world of scholars as no. 142 of the Gaekwad's Oriental Series.

The work was entrusted to Mm. Paṇḍita A. Chīnnaswāmī Śāstrī who could prepare the press-copy of this volume upto page 91 only and unfortunately expired before completing it. Consequently the work was entrusted to his son-in-law Paṇḍita Paṭṭābhirāma, an equally erudite scholar to edit a Śrauta work of this type. He prepared the remaining presscopy exactly on the same lines and submitted it for publication.

The present volume of Āpastambaśrautasūtra contains Cāturmāsyā, Paśuhautra, Cāturmāsyahautra and Prāyaścittas which are very rarely performed in these days. The learned editors have given in the foot-notes explanatory comments to elucidate the difficult portion of the Bhāṣya. The students of Mīmāṃsā and Sacrificial lore will certainly be benefited by them.

We acknowledge with thanks very valuable help rendered by Shri J. S. Pade, Research Officer, Oriental Institute, in seeing this volume through the press.

We are also thankful to the University Grants Commission and the Government of Gujarat for jointly giving full financial assistance in publishing this volume in the Gaekwad's Oriental Series.

ORIENTAL INSTITUTE
Baroda, 26-3-1963

B. J. SANDESARA
Director

॥ श्री : ॥

विषयानुक्रमः ।

१	चातुर्मास्यानि ।	१
२	पशुहौत्रम् ।	९२
३	चातुर्मास्यहौत्रम् ।	१०६
४	प्रायश्चित्तानि ।	११५

॥ श्रीः ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रीयं धूर्तस्वामिभाष्यम् ॥

अष्टमप्रश्ने प्रथमः पटलः

अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति ॥ १ ॥

चातुर्मास्यैरिष्टवान् चातुर्मास्ययाजी । तस्य चातुर्मास्ययाजिनः अक्षय्यं भवति सुकृतम् । ^१न शक्यं क्षपयितुमिति ^२अक्षय्यम् । शोभनं कृतं सुकृतम् । चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि । तद्याजिनः पुण्यमक्षय्यं भवति । तदेतच्चातुर्मास्यानां फलम् । न चान्येषां कर्मणामानर्थक्यम् । अन्यथा लक्षणस्य सुखविशेषस्य ^३कर्मान्तरैरुपजननात्^४ । ^५कर्मसमुदायनाम चातुर्मास्यानीति ॥ १ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजेत ॥ २ ॥

^६फल्गुनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी, तथा चैत्री । यस्माद्विश्वेदेवैरिमिरिष्टः

१ B MS_g reads न शक्यते

२ Ibid, उपादानात्

- क. मोक्षरूपत्वाश्रित्यमिति रामान्नचित् । अल्पकालिकेन भोगेन क्षपयितुमशक्यं पुण्यमिति रुद्रदत्तः ।
ख. अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासण्योतिष्टोमादीनामविशेषेण स्वगार्थत्वश्रवणेऽपि तत्र तत्तत्स्वर्गे स्वरूपतः कालतो वा विशेषं परिकल्प्योपपत्तिः क्रियते । तद्वदत्रापीति । ‘फलस्य कर्मनिष्पत्तेः तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात्’ (जै. सू. १.२.१७) इति महर्षिर्जैमिनिनाप्युक्तम् ।
ग. वैश्वदेवरूपप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानां मासचतुष्टयनिर्वर्त्यानां कर्मणां समुदायस्यैतन्नाम चातुर्मास्यानीति ।
घ. अत्र न पूर्वयोः फल्गुन्योर्ग्रहणम् । ‘एषा वै जघन्या रात्रिस्संवत्सरस्य यत् पूर्वं फल्गुनी’ इति तयोर्वत्सरान्तत्वश्रवणेन शिशिरर्तौ गणनीयत्वात् ‘वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत’ इत्यनेन विरोधापत्तेः । किन्तु तत्र फल्गुन्यौ । तयोरेव वत्सरादित्वश्रवणात्—‘एषा वै प्रथमा रात्रिस्संवत्सरस्य यदुत्तरे फल्गुनी’ इति । अतस्तद्युक्तौ पौर्णमास्यत्र ग्राह्येति । फाल्गुनी हस्तयुक्तापि गृह्यते । तथा चैत्री स्वातीयुक्तापीति रामान्नचित् ।

कर्मसमुदायेनातोऽस्य संज्ञा वैश्वदेवमिति । “यद्विश्वेदेवास्तमयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्व-
देवत्वम्” इत्यस्य निर्वचनम् । तेन वैश्वदेवेन यजते । यस्यां पौर्णमास्यां वसन्तो
भवति ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन् पर्षणि पञ्चहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये सग्रहं
हुत्वान्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं पार्जन्यश्च
चरुम् ॥ ३ ॥

इह पूर्वं पर्व चतुर्वशी, न पौर्णमासी, ^खपौर्णमास्यामिज्यावचनात् । साकमेधेषु
पौर्णमास्या विप्रकर्षात् । हुतेऽग्निहोत्रे सङ्कल्पः—चातुर्मास्यैर्यक्ष्ये, अक्षय्यं मे सुकृतं
भवत्विति । ततो विहृत्याग्निं मनसा हूयते ^१सर्वः पञ्चहोता । तस्मिन्नग्नौ ^२परित्यक्तेऽन्वार-
म्भणीया । ^३विद्युदसि । ततो विहरणमग्न्यन्वाधानादि । उपदेशः—कृत्वा विद्युदसीमन्वार-
म्भणीया । ^४कतुसङ्कल्पः । कामः । पञ्चहोता । मनसा सग्रहः उपांशु । न पुनर्विद्युदसि ।
पुनर्विहरणमन्वारम्भणीयेति । पर्जन्याय जुष्टम्, पर्जन्य हव्यं रक्षस्व, पर्जन्याय वो जुष्टम्,
पर्जन्यमावह, पर्जन्यस्याहम्, उभावाग्नेयविकारौ, अन्नादो भूयासमिति मन्त्राभिधारणाभिमर्शन-
चतुर्धाकरणानि क्रियन्ते ॥ ३ ॥

“वैश्वानरो न जत्या, पृष्ठो दिवि” इति वैश्वानरस्य याज्यानु-
वाक्ये । “पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पुत्राय भीहुषे । स नो यवस-
मिच्छतु ॥ अच्छावद तवसं जीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।
कनिकददृषभो जीरवानू रेतो दधत्त्वोषधीषु णर्भम्” इति पर्जन्यस्य ।
हिरण्यं वैश्वानरे ददाति, धेनुं पार्जन्ये । सिद्धमिष्टिस्सन्तिष्ठते ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा इमे वो हिरण्यधेनू । उपदेशः—ब्राह्मणा हिरण्यं वैश्वानराय वो ददामि,
धेनुं पर्जन्यायेति । तदङ्गत्वादन्वारम्भणीयापि ॥ ४ ॥

१ B. MS.₁ reads सर्वतः and ‘क’ reads सपिः

२ B. MS.₁ omits अग्नौ.

३ Ad MS. reads विद्युत्.

४ B. MS.₁ reads अय before कतु.

क. मीमांसकैस्तु—विश्वेदेवदेवताकामिश्रायागघटितत्वात् समुदायस्यापि वैश्वदेव इति नाम छत्रिन्यायेन
इत्युक्तम् । माधवाचार्यास्तु—उभयमङ्गीकुर्वन्ति । ‘इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वेदेवा इतीदृशी ।
निरुक्तिः’ इति वदन्तः ।

ख. पूर्वस्मिन् सूत्रे पौर्णमास्यां यागवचनात् तत्पूर्वदिनस्य चतुर्वशीत्वावश्यकभावात् इह चतुर्वश्येव पूर्वपर्व-
देवेनोच्यत इति ।

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ॥ ५ ॥

प्राचीनप्रवणे 'अन्वारम्भणीयं' ^१हविरिदमेपां मयि' इति । ^२अन्येषां "समे दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इति विधिः । अतः प्राचीनप्रवणत्वविधानम् । ^३अनुदवसितस्यापि प्राचीनप्रवणा भूमिः क्रियते । वरुणप्रवासेषूदवसनविधानात् ॥ ५ ॥

पशुबन्धवद्गार्हपत्यादग्निं प्रणयन्नोद्यतहोमं जुहोति ॥ ६ ॥

त्यक्तेऽमावन्वारम्भणीयार्थे वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदसि । ततः पशुबन्ध-
वत्प्रणयनम्, प्रकृतिवद्वा । उपदेशस्सर्वत्रादौ विद्युदसि । उद्यतहोमस्य निवृत्तिः—“पूर्वे
यत्सन्नपरो भवासि” इति ^४लिङ्गात् ॥ ६ ॥

“ऊर्णावन्नं प्रथमः स्वीद धोनिम्” इति होतुरभिज्ञायाहव-
नीयायतन ऊर्णास्तुक्कं निधाय तस्याग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

अन्यसम्भारनिवृत्तिः ^५ । ऊर्णास्तुकेव शुक्ला, पेक्षस्यान्तरा शृङ्गीया, ^६परिसंख्यानात् ।
अतिमुक्त्यन्तं ^७पूर्ववत् । ^८ततोऽग्न्यन्वाधानम् । वैश्वदेवं हविरिदमेपां मयीति । अपाशुकेऽ
^९प्यूर्णास्तुकेत्युपदेशः ॥ ७ ॥

1 B. MS.₂ omits इदमेपां मयि.

2 'क' reads असमवसितस्यापि.

3 'घ' reads अन्वाधानम्.

4 Ad omits अपि.

क. इतरेषां पर्वणां वरुणप्रवाससाकमेधशुनासीरीयाणां प्रकृतौ “समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इति
विहितः समवेशोऽतिदेशेन प्राप्नोतीति ।

ख. अत्र वैश्वदेवे पर्वणि उदवसानानुदवसनयोर्नाग्रहः । उदवसनस्य वरुणप्रवास एव नियमनात् ।
प्राचीनप्रवणता तु मुख्यतयात्र विधीयते उदवसनतदभावसाधारण्येन । अतस्सैवात्र सम्पादनीयेति ।
उदवसनं पूर्वदेशं परित्यज्य स्थानान्तरगमनम् ।

ग. पशौ प्रणयनानन्तरं विहित उद्यतहोमे यो विहितो मन्त्रः “तत्र पूर्वो यत्सन्नपरो भवासि” इति
धृयते । तस्यायमर्थः—“यस्मादाहवनीयः पूर्वस्सन् अपरो भवासी” इति । आहवनीयस्य पूर्वपर-
भावः सत्येवोत्तरवेदिप्रणयने । प्रकृते चोत्तरवेद्यभावात् लिङ्गविरोधाच्चोद्यतहोम इति ।

घ. पाशुकप्रणयनेऽपि गुरुत्वादीनां सम्भाराणां निवृत्तिरिति ।

च. पाशुकस्य प्रणयनस्यात्र विधानादेव तदङ्गभूतस्योर्णास्तुकानिधानस्यापि प्राप्तिरसम्भवात् पुनस्तद्विधानं
तदितराङ्गानि परिसन्नष्ट इति ।

छ. See. आप. श्रौ. ७.७.२ for अतिमुक्तिहोम.

नानुत्तरवेदिके पाशुकं प्रणयनं विद्यत इत्यपरम् ॥ ८ ॥

अनुत्तरवेदिकवचनात् यत्रोत्तरवेदिर्वरुणप्रधासेषु महाहविषि च, तत्र नित्यं पाशुकं प्रणयनम् । इतरथा वैश्वदेववद्विकल्पस्यात् ॥ ८ ॥

**अग्नीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वैश्वदेव्या अमिक्षाया वत्सान-
पाकरोति ॥ ९ ॥**

^कअपूर्वमुपदिष्टमित्यन्वाधानादेः पुनरनुक्रमणम् । मध्येऽशननिवृत्त्यर्थम् । उपदेशः
“ विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवभागम् ” इत्यामावास्यं तन्नम्, शाखाधर्माणां ^खपूर्वप्रवृत्तेः ॥ ९ ॥

प्रसूमयं बर्हिः प्रस्तरश्च ॥ १० ॥

पुष्पिता दर्भाः प्रसूमयाः । प्रस्तरस्य पुनर्विधानाच्चातुर्मास्यप्रकरणे बर्हिर्ग्रहणेन प्रस्तरो न गृह्यते । अतस्त्रेधा बर्हिस्सन्नद्धं भवतीति न प्रस्तरेण सह बध्यते । ^१तथाच ^गयत्सान्त-
पनस्य बर्हिः तद्गृहमेधीयस्येति सान्तपनीयस्य सूक्तवाके प्रस्तरः प्रह्रियते । गृहमेधीये चान्य
^२आह्रियते । अन्यत्र तु ^३बर्हिर्ग्रहणेन गृह्यते । यथा शरमयं बर्हिरिति प्रस्तरोऽपि शरमय एव ।
केचिद्वाहुः—बर्हिर्ग्रहणेन ^४प्रस्तरग्रहणसिद्ध्यर्थं पुनर्वचनमिति ॥ १० ॥

त्रेधा सन्नद्धं पुनरेकधा तस्मिन् मन्त्रः ॥ ११ ॥

१ ‘क’ reads तदा.

२ ‘व’ reads आनीयने.

३ ‘घ’ omits तु.

४ ‘ख’ ‘घ’ read प्रस्तरस्य ग्रहण.

क. पूर्वं पाशुकप्रणयनविधानात् अनन्तरं प्रसूमयत्वादिविधानात् अपूर्वविहितैरेभिः प्राकृता अग्न्य-
न्वाधानादयो निवर्तन्त इति शङ्का स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमेव प्रकृतिसिद्धानामग्न्यन्वाधानादीनां पुनः
पाठ इति । उपदेशमतं तु—अग्न्यन्वाधानानन्तरं वत्सापाकरणात्पूर्वं “ पुरा वत्सानपाकरोरिमा-
वास्यायां जायापती अश्रीतः ” (आप. श्रौ. ४. २. ३.) इति प्राप्तस्य यजमानस्य प्रतिषेधार्थं
प्राकृतानुक्रमणम् । अग्नीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वत्सापाकरणमेव कर्तव्यम्, न मध्ये किञ्चिदिति ।

ख. शाखाहरणादीनामामावास्यधर्माणां पूर्वमारब्धत्वात् प्रशुक्तिकमेण पुनरपि तेषामेव प्राप्तिरिति । see
पू. मी. ५. १. ५ for प्रशुक्तिकम्.

ग. चातुर्मास्यप्रकरणे बर्हिस्सन्नद्धेन प्रस्तरस्य न ग्रहणम् । अतश्च सान्तपनगृहमेधीययोः बर्हिरेकत्वे
विहितत्वेऽपि न तेन प्रस्तरैकत्वं सिध्यतीति सान्तपनीयप्रस्तरस्य तदीयसूक्तवाक एव ग्रहणम् ।
गृहमेधीयस्य तु प्रस्तरस्यान्यस्य ग्रहणमिति ।

त्रेधा सन्नहने^१ मन्त्रः । त्रेधा तूष्णीं बध्यते । निधनबहुत्वेऽपि त्रिरेव सम्भरणम्,^२ एकीकृतत्वात् । “अलुमिता योनिः” इति प्रस्तरस्य सम्भरणम् । तेषां बर्हिर्ग्रहणेन गृह्यते तेषां सह प्रस्तरेण बन्धनम् । प्रस्तरमन्त्रस्य लोपः ॥ ११ ॥

तथेध्मः त्रयोविंशतिदारुः ॥ १२ ॥

तथेध्मः प्रसूमयः पुष्पितानां खदिराणां पलाशानां वा । त्रयोविंशतिदारुः सह परिधिभिः । परिधिभिस्सह सर्वं त्रेधा बध्यत इति पुनरुच्यते ॥ १२ ॥

त्रीन् कलापान् सन्नह्यैकधा पुनस्सन्नह्यति पूर्ववत् ॥ १३ ॥

त्रीन् कलापानिति । एकधा पुनस्सन्नह्यति पूर्ववत् । एकधा सम्भरणस्यैव मन्त्रः । तदेव तु मन्त्रवत्सन्नहनम्^३ । उभयत्र केचित् । पूर्ववद्वैश्वदेव्याः सायं दोहं दोहयति वैश्वदेव्याः यथा प्राकृतौ विधिः । प्रकृतौ यद्याहवनीये श्रपणमिहापि तथैव । येन मन्त्रेणाधिश्रिता कुम्भी इहापि स एव मन्त्र इति । तेषां कलापसन्नहने मन्त्रः एकधा सन्नहनेऽपि, न तु तेषां चोद्यः ।^४ न ह्येव परमार्थः ॥ १३ ॥

वैश्वदेव्यास्सायं दोहं दोहयति ॥ १४ ॥

वैश्वदेव्यास्सायं दोहं दोहयति, “सान्नाय्यविकारत्वात् । ‘विश्वेभ्यो देवेभ्यो हविर्निद्रियम्, विश्वेभ्यो देवेभ्यो हव्यम्, विश्वेभ्यो देवेभ्यो दधि, विश्वेभ्यो देवेभ्यो हविः कृण्वन्त’ इत्युहः^५ उपदेशेन^६ । प्रकृतिवदारण्याशनान्तम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमा कण्डिका

१ Ad reads सन्नहनमन्त्रः

२ ‘क’ reads एकीकृत्य.

३ Ibid सन्नहनमिति केचित्.

४ ‘क’ omits एव.

५ ‘व’ reads न त्वेयः

६ ‘क’ reads सान्नाय्यविकारत्वात्.

७ Ad reads उपदेशः

क. त्रीन् कलापान् सन्नह्य, एकधा पुनस्सन्नह्यति पूर्ववत् इति सूत्रच्छेदः । वैश्वदेव्या इत्यादिसूत्रान्तरम् । अस्यायमर्थः—बर्हिस्सन्नहनवत् (८.१.११) इध्मस्यापि सन्नहनम् । अतश्चैकधा सन्नहनस्यैव मन्त्रवत्त्वमिति । केचित्तु-पूर्ववद्वैश्वदेव्यास्तत्परोक्षेण सम्बध्य सन्नहनद्वयेऽपि मन्त्रप्रवृत्तिमिच्छन्ति । वैश्वदेव्याः पूर्ववत् प्रकृतिवत् सायं दोहः । प्रकृतौ यदि आहवनीये श्रपणं तदेहापि तथैव । तथा कुम्भ्यधिश्रपणेऽपि प्राकृत एव मन्त्र इति । नायं समुचितः पक्ष इति भाष्यकाराशयः ।

ख. “उपवेधोऽसि यज्ञाय” इत्युपवेधकरणमन्त्रे “इन्द्राय हविः कृण्वन्तः” इति वेदतासंयन्धाभिधानेन समवेतार्थत्वात् विकृतावनेन्द्रपदस्थाने विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्युहः कर्तव्य इत्युपवेशमतमिति ।

श्वो भूते पात्रसंसादनकाले पालाशं वाजिनपात्रं प्रयुनक्ति
सूचं वा ॥ १ ॥

श्वो भूते पात्रसंसादनकाले पृषदाज्यधानी ^१द्वितीयोपभृत् द्वे आज्यस्थाल्यो ।
प्रातर्द्रोहपात्रान्ते वाजिनपात्रम् । न चास्य जुह्वधर्मा ^२इहावन्धनात् । ^३सूत्रकारेण पालाश-
ग्रहणाच्च । अन्यत्र तु सर्वत्र सम्बध्नाति, ^४शेषत्वात् वाजिनस्याप्रयोजकत्वात् ॥ १ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति यथासमाम्नातमष्टौ
हवींषि निर्वपति ॥ २ ॥

यथासमाम्नातं ^१राजसूये नैव पाठक्रमेण । अष्टावेव हवींषि । यद्यपि द्वयोः
पात्रयोरामिक्षा ध्रियते, तथाप्येकं हविरामिक्षा ॥ २ ॥

तेषां पौष्णान्तानि पञ्च सञ्चराणि ॥ ३ ॥

सञ्चरन्ति पर्वचतुष्टयमिति पञ्चसञ्चराणि ॥ ३ ॥

पिष्टानां पौष्णं श्रपयति ॥ ४ ॥

पिष्टानां तण्डुलानां पौष्णाश्चरुः, ^१सर्वत्रादन्तकत्वात् । अग्नये जुष्टं निर्वपामि,
सोमाय ^२जुष्टम् इत्यादि समानम् । सवित्रे, सरस्वत्यै, पूष्णे, मरुद्भ्यः, द्यावापृथिवीभ्याम्,
अग्ने हव्यं रक्षस्वेति समानम् । ^३सोम, सवितः, सरस्वति, पूषन् । मरुतो हव्य ७ रक्षध्वम्,
द्यावापृथिवी हव्य ७ रक्षेश्वम् । तण्डुलप्रक्षालननियने कृते यथाभागं व्यावर्तध्वमिति चरु-
पुरोडाशीयानां विभागः । व्यावर्तध्वमित्युपदेशः । यत्र द्वेषावस्थानम् ^४ । पुरोडाशार्थानामभि-
मर्शनम्—इदमग्नेः, सवितुः, पूष्णः, मरुतां, द्यावापृथिव्योः । इदं सोमस्य सरस्वत्या इति

१ Ad omits द्वितीय.

२ 'क' reads निबन्धनात्.

३ 'व' 'ङ' read राजसूये तेनैव.

४ 'क' reads जुष्टं निर्वपामोत्यादि.

५ B. MS. ३ reads सोम हव्यं सवितर्हव्यं, सरस्वति हव्यं, पूषन् हव्यम्.

६ Ibid, अवस्थापनम्

क. जुह्वधर्मकत्वपक्षे पालाशत्वम् प्राप्नोत्येवेति पालाशग्रहणमनर्थकं स्यादिति ।

ख. प्रधानस्यैव धर्मप्रयोजकत्वम् । वाजिनस्य तु अङ्गत्वात् तदप्रयोजकत्वम् । अतोऽपि न पालाश-
त्वादयो जुह्वधर्मा इति ।

ग. " पूषा प्रपिष्टभागः अदन्तको हि " इत्युक्तस्यादन्तकत्वरूपहेतोस्सर्वत्राविशेषादत्रापि पिष्टप्राप्तिरिति ।

'चर्वथानाम् । ततः कृष्णाजिनादानादि, अग्नये जुष्टमधिवपामि, सवित्रे जुष्टमधिवपामि, मरुद्भ्यो जुष्टमधिवपामि, द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टमधिवपामि, “ धान्यमसि धिनुहि देवान् ” इत्यधिवपः । एवं संवापः, जुष्टादुत्तरं संवपामि इति शेषः । “ अग्नये जुष्टं संवपामि ” इति । एवमुत्तरत्रापि । उपदेशोऽधिवपसंवापयोस्समासेन । अग्नये सवित्रे इति । जुष्टादि समानम् । तण्डुलानामुत्पवने कृते पौष्णार्थचरोरुपदेशेन^१ विभागः । यथाभागं व्यावर्तेथामिति, इदमग्नेः, सवितुः, मरुतां, द्यावापृथिव्योः, इदं पूष्णः, पिष्टानामेव धर्मोऽसीत्यधिश्रयणमिति । यथाभागं व्यावर्तेथामिति तु न्यायः । चरोरिवास्य पाकः । पुरोडाशवत्पिण्डं कृत्वा कपालेऽधिश्रयणं मन्त्रेण, स्थाल्यां कपालधर्मिण्यां क्षिप्यते । व्यावर्तध्वमिति आग्नेयमपच्छिद्य व्यावर्तेथामिति चरुं बहुवचनेन द्वावपच्छिद्य पुरोडाशवत्तमौ द्विवचनेन^२ विभजति । इदं सोमस्य, इदं सरस्वत्या इति चर्वोरपि कृत्वा इदं मरुतां, इदं द्यावापृथिव्योरित्युत्तमयोः^३ ॥ ४ ॥

तप्ते प्रातर्दोहे सायं दोहमानयति ॥ ५ ॥

एवं क्रमेणाधिश्रित्य स्वकाले कृते प्रातर्दोहे मारुतमधिश्रित्य तप्ते प्रातर्दोहे सायं दोहानयनम् । पश्चादेककपालस्याधिश्रयणम् ।^४ सर्वपुरोडाशानामधिश्रयणोत्तरकालमित्युपदेशः^५ । पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोतीति निर्देशात् । सर्वे पुरोडाशधर्माश्चरुषु^६ । अर्थ-लुप्तस्य निवृत्तिः प्रथमश्लक्ष्णीकरणपरितपनाभिज्वलनाध्यहनादेः ।^७ चरुगतासु यजुरुत्पूतासु अधिश्रयणं पुरोडाशवत् ।^८ यावदुक्ताः पुरोडाशधर्मा इत्युपदेशः ॥ ५ ॥

१ B. MS._१ चर्वर्थयोः

२ 'व' reads चरोःपुनरुप.

३ B. MS._२ adds सर्वपुरोडाशानामधिश्रयणोत्तरकालमित्युपदेशः before विभजति.

४ B. MS._२ omits सर्वेत्यादि उपदेश इत्यन्तम्

५ B. MS. reads चरो तु.

क. पुरोडाशयोरभिर्भजनमिति शेषः ।

ख. सोमे सवनीयहविर्निर्वापप्रकरणे “ इन्द्राय पुरोडाशम्, मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम् ” इति पठितम् । तत्र यथापाठमेव चाधिश्रयणं प्राप्नोतीति पुनः ‘ पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोति ’ (आप. श्रौ. १२.४.११) इति विधानादवनगम्यते सर्वपुरोडाशाधिश्रयणानन्तरमेवामिक्षाकरणमिति । अतश्चैककपालपुरोडाशमप्यधिश्रित्यान्ते आमिक्षाकरणमित्युपदेश इति ।

ग. अत्र चरुपाकार्यपात्रमुच्यते चरुशब्देन । पात्रगतासु ‘ अन्या वा यजुषोत्पूय ’ (आप. श्रौ. १.२४.४) इत्यादिविधानात्पूतास्वप्सु तण्डुलानां मन्त्रेणाधिश्रयणमिति ।

घ. उत्पवनादीनां केषाञ्चित्सम्भवत्प्राप्तिकानामपि पुनः पाठादितरेषां निवृत्तिरित्युपदेशः ।

यत्संवर्तते सामिक्षा । यदन्यत्तद्वाजिनम् ॥ ६ ॥

^१कठिनभावेन यत्संवर्तते सा आमिक्षादन्यम् । यदन्यत्तद्वाजिनम् ॥ ६ ॥

पशुवत्सम्प्रेषः । तथाज्यानि ॥ ७ ॥

सम्प्रेषकाले प्राप्ते पशुवन्नित्यस्सम्प्रेष इत्युपदेशः । आज्यान्यपि पशुवत् ॥ ७ ॥

पृषदाज्ये धिकारः । महीनां पयोऽसीति पृषदाज्यधान्यां द्विराज्यं
गृह्णाति द्विर्दधि सकृदाज्यम् ॥ ८ ॥

“महीनाम्” इत्यनेनैव द्विराज्यं गृह्यते । दधि द्विः सकृदाज्यम् । पञ्चकृत्वो
महीनां पयोऽसीति । ^२त्रिरुपदेशः । ^३अत्र नित्यो दधिसंस्कारः । आग्नेयसावित्रसारस्वतपौष्णा-
नामभिषमन्नाभिधारणादि आग्नेयवत् । तूष्णीमितरेषाम् । प्रातर्दोहवदामिक्षायाः ॥ ८ ॥

उद्वासनकाल आमिक्षां संहत्य द्वयोः पात्रयोरुद्धृत्य वाजिनैक-
देशेनोपसिञ्चति ॥ ९ ॥

मास्तमुद्वास्यामिक्षां संहत्य वाजिनं कृत्वा तामेव द्वयोः पात्रयोः कृत्वा वाजिनेन
सिञ्चति । ^४न ^५ह्यनुद्वासितायाः कात्स्न्येनोद्धरणं ^६शक्यते कर्तुम् । यथैव ^७मेषयोर्लोमशत्वम् ।
^८केचिदनुद्वास्योद्धृत्यैकस्मिन् पात्रे आमिक्षामेकस्मिन् ^९पात्रे वाजिनम् । पश्चादेककपालस्यो-
द्वासनम् । ^{१०}ग्रहकद्वययुक्तैका ^{११}पात्री ॥ ९ ॥

१ Ad. MS. reads कठिणभावेन.

२ B. MS.₂ reads केचिन्नित्यं दधिसंस्कारमाहुः

३ Ad MS. adds उद्वास्योद्धरणामिक्षायाः before नहि.

४ Ad MS. reads कर्तुं शक्यते.

५ ‘क’ reads केचिदुद्वास्य.

६ Ad MS. omits पात्रे.

७ ‘क’ reads ग्रहकैर्लुक्ता.

क. ग्रहणस्याथ संस्कारत्वात् दध्नोऽपधानत्वेन प्रधानभूताज्यग्रहण एव मन्त्र इत्युपदेशमतम् ।

ख, ग. उद्वासनकालेऽनैडकीभिर्हृणासिर्मेघप्रतिकृती लोमशौ कुरुतः (आप. श्रौ. ८.६.११) इति
कर्मनिर्मितयोर्मेघयोर्लोमशकरणं विहितम् । तत्रैकावशसु कपालेषु मेषीमधिष्रयति अष्टासु मेषम्
(आप. श्रौ. ८.६.५.) इति कृताधिष्रयणयोर्मेघयोरुद्वासनमकृत्वा लोमशत्वसम्पादनं यथा दुश्शकं
तदनुद्वासिताया आमिक्षायाः कात्स्न्येनोद्धरणं दुश्शकमिति ।

घ. पौष्ण्यावापृथिव्ययोः हविषोर्धारणार्थमियं पात्री ।

अलङ्करणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयत्याविः पृष्ठं वा कृत्वा
व्याहृतिभिर्हवींष्यासादयति ॥ उत्करे वाजिनम् ॥ १०, ११ ॥

आमिक्षावाजिनवर्जमलंकृत्यालङ्करणमन्त्रेण^क पूरयत्येककपालम् । भूर्भुवस्सुवरित्या-
सादनं युगपत् । असम्भवे त्वावृत्तिः । न व्याहृतिभिर्वाजिनम् । विकृतौ धर्म उच्यमानः
प्रधानार्थो भवतीति । न च प्राकृतो मन्त्रः । अप्रयोजकत्वात्^ख । न चोत्करे वेदिधर्माः,
एतस्मादेव^ग । सूत्रकारमतिश्च 'अष्टौ हवींषि निर्वपती'त्यष्टावेव हविर्ग्रहणेन गृह्यन्त इति ।
केचित् 'प्रियेणे'त्यासादयन्ति । कुर्वन्ति च^घ वेदिधर्मानुत्करे सान्नाय्यविकारत्वात् । 'उप-
देशस्तु'^ङ व्याहृतिभिर्वाजिनासादनम् उत्करे वेदिधर्मा इति ॥ १०, ११ ॥

पञ्च होत्रा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्नान्यभिसृशति ॥ १२ ॥

सर्वाभिमर्शनप्रत्याम्नायः^च पञ्च होता । साधारणवैशेषिकाभिमर्शनं कृत्वा अधिकं
पञ्च होतेत्युपदेशः^छ । आग्नेयवच्च सावित्रस्य । दधि 'प्रातर्दोहविकाराभ्यां'^ज मन्त्राभ्या-
मामिक्षाभिमर्शनम् ॥ १२ ॥

१ B.M.S. 2 omits from उपदेशस्तु to वेदिधर्मा इति ।

२ B.M.S. reads दध्नः प्रतिर्दोहविकारत्वात् द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् ।

क. 'देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु' इत्यलङ्करणमन्त्रः । एककपालेऽभिपूरणस्थैवाऽलङ्करणरूपत्वात्
तत्र तन्मन्त्र इति । एककपालपुरोडाशाधारभूतस्य पात्रस्य पूरणमाज्येन कर्तव्यम् । आविःपृष्ठ-
यथा पुरोडाशस्योपरिभागो दृश्येत तथा ।

ख. वाजिनस्याप्रधानत्वेन धर्माप्रयोजकत्वादिति ।

ग. अप्रधानत्वेनाप्रयोजकत्वादिति ।

घ. केचित्तु दधिपर्योरुपसाम्नायप्रभवत्वाद्वाजिनस्य साम्नाय्यधर्मत्वं, तदर्थं चोत्करे वेदिस्थानापन्ने वेदि-
धर्मप्राप्तिं चेच्छन्तस्तत्र तान् कुर्वन्ति इति । अत्रासम्भतिः केचिदित्यनेन प्रदर्शिता भाष्यकारेण ।

ङ. वाजिनस्यापि हविर्ध्वमस्त्येव । अतो व्याहृतृभिरासादनं वेद्यां प्राप्तम् । वेदिस्थान उत्करो विधीयते ।
न तु उत्करे वेदिधर्माः कर्तव्याः । वेदिशद्वस्योद्धननादिसंस्कारवाचित्वेन यत्रोद्धननादिकं तत्र वेदि-
त्वापर्या उत्करत्वमज्ञापत्तेः उत्करे वाजिनमिति विधिवाधापत्तेरित्युपदेशमतमिति ।

च. सम्भवत्प्राप्तिकस्यापि पुनर्विधानादितरेषामभिमर्शनमन्त्राणां निवृत्तिरिति ।

छ. अदृष्टानां सम्भवति समुच्चये बाधस्यायुक्तत्वादित्युपदेशाशय इति ।

ज. विकाराभ्यां विकारविशिष्टाभ्याम् । इदमिन्द्रियममृतं यत् पृथिवीम्, इति मन्त्राभ्यां शतदधिपद-
स्थाने ऊहितामिक्षापदविशिष्टाभ्यामामिक्षाया अभिमर्शनमिति । See आप. श्रौ. ४-८-३ for
these two.

पशुवन्निर्मन्थयः सामिधेन्यश्च ॥ १३ ॥

लौकिकमधिमन्थनशकलं स्रुवेणाभिहोमान्तं कृत्वा वेदविधानम् । सप्तदश सामिधेन्यः । ^१ 'त्वं वरुण' इति सर्वेषां ^क परिधानीया । 'दुरो अग्न आज्यस्य वियन्तु, उषासा नक्ता अग्न^२ आज्यस्य वीताम् । दैव्या होतारा अग्न आज्यस्य वीतां, तिस्रो देवीरग्न आज्यस्य वियन्त्विति ॥ १३ ॥

नव याज्याः । चतुर्थोत्तमावन्तरेण पाशुकाश्चत्वारो दुरः-
प्रभृतयः प्रैषप्रतीकयाज्याः ॥ १४ ॥

प्रतीकं मुखम् । प्रैषमुखा याज्याः ॥ १४ ॥

पशुवत्समानयनम् ॥ १५ ॥

पशुवत्समानयनं ^ख चतुर्थाष्टमयोः । पशुवच्चानुमन्त्रणं स्यात् । अयं सूत्रकाराभि-
प्रायः । ^३ उपदेशश्च । न्यायस्तु चतुर्णामागन्तुकत्वात् द्वौ बर्हिर्विकारौ द्वावुत्तमस्य ।
अतश्चतुर्थसप्तमयोस्समानयनमनुमन्त्रणञ्च । यो यस्य विकारस्तदर्थः । पशौ चतुर्थोत्तम-
विकारादौ समानयनमेवमिहापि ॥ १५ ॥

प्रचरणकाल उपांशु सावित्रेण प्रचर्य पूर्ववदेककपालेन प्रचरति ॥

^ग सोमस्याहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम् । सवितुरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम् ।

१ त्वं वरुण उत मिथो अग्रे । त्वां वरुणं मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे सुषणनानि सन्तु मयं पातस्वस्तिभि-
स्सदानः ॥ (तै. ब्रा. ३. ५. २. २.)

२ 'क' omits अग्न ।

३ Ad. MS. omits उपदेशश्च ।

क. परिधानीया अन्तिमा ऋक् । दर्शपूर्णमासयोस्सामिधेनीषु तस्या एवान्ते पाठात् पशौ तथेवातिदेशात्
पशुवत्सामिधेन्य इत्युक्तवादिति ।

ख. त्रीन् प्रयाजानिष्ट्वा चतुर्थारम्भे औपसृतस्याऽऽज्यस्यैकदेशं जुह्वासमानीय चतुर्थांशीन् सप्तमान्तान्
प्रयाजान् कुर्यात् । ततोऽष्टमप्रयाजारम्भे सर्वमौपसृतमाज्यं जुह्वामानीयाष्टमनवमौ प्रयाजौ कुर्यात् ।
तत्र 'वसन्तमृतूनां प्रीणामी' त्यादि प्रथमप्रयाजानुमन्त्रणम् । 'प्रीणम' मित्यादि द्वित्यादि द्वितीयस्य ।
'वर्षा' इत्यादि तृतीयस्य । चतुर्थप्रभृतिषु सप्तमान्तेषु शरदमृतूनां प्रीणामीत्यनुमन्त्रणम् । अष्टम-
नवमयोः हेमन्तशिशिरावृत्तूनां प्रीणामि इत्यनुमन्त्रणमिति ।

ग. अमीषोमान्तर्गतसोमरूपप्राकृतवेत्ताकत्वादग्नीषोमविकारत्वमङ्गीकृत्य तक्षीयमनुमन्त्रणं वृत्रहा भूयास-
मिति । सावित्र आग्नेयविकारः ।

मरुतामहं^१ देवयज्ययेन्द्रियाव्यञ्जादो^२ भूयासम् । पञ्चानां प्रत्यक्षाम्नातानि । यद्यप्येक-
कपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः । आग्रयणे कर्मणि तद्वद्धमिति "पूर्ववदेककपालेनेत्युच्यते" ।
उद्धृत्य बर्हिषदं कृत्वेत्येवमाद्या प्रचरणात् । सवित्रे सवितारं, सवितुः, सवितेदं हविः ।
सरस्वत्यै, सरस्वती, सरस्वत्याः, सरस्वतीदं हविः । पूष्णे, पूषणं, पूष्णः, पूषेदम् । मरुद्भ्यः,
मरुतः, मरुतां, मरुत इदं हविरजुषन्त । विश्वेभ्यो देवेभ्यः, विश्वान् देवान्, विश्वेषां
देवानां, विश्वे देशा इदं हविः । द्यावापृथिवीभ्यां, द्यावापृथिवी, द्यावापृथिव्योरहं,
द्यावापृथिवी इदं हविः । अजुषत, अजुषन्त, अजुषेताम् । अवीवृधत, अवीवृधन्त, अवी-
वृधेताम् । अकृत, अकत, अक्राताम् ॥ १६ ॥

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभिजुहोति ॥

उपर्येककपालस्य होमाः मासनामभिः । ततो नारिष्ठादि ॥ १७ ॥

दक्षिणाकाले प्रथमजं वत्सं ददाति मिथुनौ वा गायौ ॥ १८ ॥

तस्मिन् संवत्सरे यो जातः पूर्वं वत्सेभ्यः स दीयते सह मात्रा । इतरथा हि
म्रियेत वत्स इति । न च दानोपकारः स्यात् । वत्सस्य तु प्रतिग्रहणं सवत्सधेनुचोदनासु ।

१ घ and ङ. read इन्द्रियावी भूयासम् ।

२ घ reads एकपालेन प्रचरतीत्युच्यते, B.MS. 2 omits इत्युच्यते ।

३ B.MSS. read अजुषत, अजुषेताम्, अजुषन्त । अवीवृधत, अवीवृधेताम्, अवीवृधन्त । अकृत,
अक्राताम्, अकत । Ad. MS. adds before अजुषत and after द्यावापृथिवी इदं हविः
अजुषेतामवीवृधेतां महोऽज्यायो क्रताम् ।

४ B. MS. reads वत्सान्तरेभ्यः ।

क. मारुतस्य बहुदेवताकत्वसादृश्यादक्षरसादृश्या(व्यक्षरत्व)नैन्द्रामधिकारत्वमङ्गीकृत्य तथैवमनु-
मन्त्रणमिदम्—इन्द्रियाव्यञ्जाद इति ।

ख. पूर्वोक्तत्रयातिरिक्तानां आग्नेय, सारस्वत, पूष्ण, वैश्वदेव, द्यावापृथिव्यरूपाणां पञ्चानां यागानामनु-
मन्त्रणमन्त्रपाठमध्ये सूत्रकारेण कण्ठत एव (See आप. श्रौ. ४-१०-१) मन्त्राणां पाठात् तेषां
तथैवाऽत्र ग्रहणमिति । तदित्थम्—अमेरहं देवयज्ययाज्ञादो भूयासम् इत्यग्नेयस्य । सरस्वत्या अहं
देवयज्यया वाचमजाय पुषेयम्, इति सारस्वतस्य । पूष्णेऽहं देवयज्यया प्रजनिषीय प्रजया
पशुभिः, इति पूष्णः । विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया प्राणैस्सायुज्यं गमेयम्, इति वैश्वदेव्या
आमिक्षायाः । द्यावापृथिव्योरहं देवयज्ययोभयोर्लोकयोर्गन्ध्यासम्, इति द्यावापृथिव्यस्य ।

ग. पूर्ववत् आग्रयणैककपालवदित्यर्थः । यद्यप्ययमेव वैश्वदेवपरिवर्तितगत एककपालानामितरेषां प्रकृतिभूतः
ब्राह्मणेऽत्रैव तदज्ञानामात्रानात् । तथापि सूत्रकारेणाऽऽग्रयणैककपाल एव धर्माणां पाठात् तेषामत्र
प्राप्त्यर्थं पूर्ववदित्युक्तमत्र सूत्रकारेणेति ।

अन्वाहार्यधर्मो दक्षिणानां दर्शपूर्णमासविकाराणाम् । कन तूपदेशः । मिथुनं स्त्रीपुमांश्च ॥

पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा तेन नवान्
याजान्यजति ॥ १९ ॥

इति द्वितीया कण्डिका ॥

अष्टावाद्याः पाशुकाः प्रैषवर्जम् ॥ १ ॥

पाशुकाः पठिताः याज्याः । 'देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्वि'ति विना प्रैषैः
प्रथमविकाराश्चत्वारः । नराशंसस्य विकाराश्चत्वारः । एक उत्तमविकारः पशुवच्च सर्वम् ॥ १ ॥

उत्तमेनोत्तमम् ॥ २ ॥

उत्तमेन प्रकृतिपठितेन देवो अग्निः स्विष्टकृदुत्तमः । तेन यजति ॥ २ ॥

देवान्यजेति प्रथमं सं प्रेष्यति । यज यजेतीतरान् ॥ ३ ॥

देवान् यजेति प्रथमानुयाजप्रैषः । यज यजेति मध्यमोत्तमविकारेषु । तेषां
द्वियजत्वात् । उपदेशः यज यजेति प्रथमविकारेष्वप्युच्यते । इतरानित्यविशेषवचनात् ॥ ३ ॥

संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्त-
वाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते ॥ ४ ॥

'दिव्यं धामाशास्त' इत्यस्य पुरस्तात् 'संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त' इति श्लेषः ॥ ४ ॥

एवं यजमानो जपति । आशास इति मन्त्रं संनमति ॥ ५ ॥

'सा मे सत्याशी' रित्युक्त्वा संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास इति जपो 'यजमानस्य ।
ततो रोहितेनत्वेति ॥ ५ ॥

i B.MS. reads याजमानजपः ।

क. प्रतिप्रहमन्त्रेषु वसुधावि दक्षिणानां पृथक् पृथक् मन्त्रपाठात् तद्दाने प्रकारमेवास्मिन्वान्वाहार्यकार्या-
पन्नत्वं तेषामिति न तत्रान्वाहार्यधर्माणां प्राप्तिरित्युपदेशमतमिति ।

ख. प्रैषे यज यज, इति वारद्वयं यजशब्दः प्रयोक्तव्यः । तदेव द्वियजत्वम् । एवं च प्रथमानुयाज-
विकाराणां प्रैषः 'यज' इत्येक यज एव । द्वितीयतृतीयविकाराणान्तु द्विर्यज इति भाष्यकारमतम् ।
उपदेशमतं तु प्रथमानुयाज एव 'देवान् यज' इति सम्प्रैषः । उत्तरत्र सर्वेष्वपि 'यज यज'
इत्येव, इतरान् इत्यविशेषवचनादिति । तत्राद्याश्चत्वारः प्रथमविकाराः । पंचमाद्याश्चत्वारो मध्यम-
विकाराः । नवमस्तृतीयविकार इति वेदितव्यम् ।

परिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्वा वाजिनपात्र उपस्तीर्यान्तर्वेदि
बर्हिरनुविधिञ्चन्वाजिनं गृह्णाति ॥ ६ ॥

यदि संस्त्रावान्तं कृत्वेत्येतावदुच्येत 'प्रहृत्य परिधीन् जुहोती'ति श्रुतेर्विकल्पस्स्यात् ।
अतस्संस्त्रावस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वं स्याप्यते । अतो ^कहारियोजनोऽपि संस्त्रावान्त एव
गृह्यते । यथा बर्हिषि^ख विपिच्यते तथा वाजिनं गृह्णाति । अन्तर्वेदिस्थे वाजिनपात्रे
^गस्थाल्यैव क्षिपति ॥ ६ ॥

नाभिधारयति ॥ ७ ॥

नाभिधारयति । द्विः गृहीतमेव^घ ।

वाजिभ्योऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संप्रेषौ वषट्कृते चमसेन
जुहोति । सूत्रा वानुविधिच्यमानयानुवषट्कृते च ॥ ८ ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते "वाजिनो यजे"ति चमसेन जुहोति यदि चमसो वाजिन-
पात्रम् । अनुविधिच्यमानयाऽन्यत्रावस्कन्दमानया जुहोतीति । अनुवषट्कारे च होमः^१ ।
शेषस्य स्थापनं ^२दिग्गामभक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वज्जुरासीनोऽनवानं होता यजति ॥ ९ ॥

याज्यायामूर्ध्वज्जुः । केचित्पुरोनुवाक्यायामपि । अनवानं अनुच्छ्वसन् । ^३ऊर्ध्व-
सन्दधाति । केचिद्विरभ्याऽर्ध्वेनोच्छ्वसतीत्याहुः ॥ ९ ॥

१ क reads होमशेषस्य स्थापनम् ।

२ क reads अर्ध्वे ।

क. हारियोजनो नाम ग्रहविशेषस्सोमयामे विहितः 'परिधिप्रहृतेपूजेता हारियोजनं गृह्णाति' (आ.
श्रौ. १३. १७. १) इति । तत्रापि परिधिप्रहरणे कृते संस्त्रावहोमं कृत्वाऽनन्तरमेव हारियोजनग्रह-
ग्रहणमिति ।

ख. वाजिनग्रहणं नाम वाजिनपात्रस्य वाजिनेन प्रपूरणम् । पूरणकाले पात्रस्याधोऽवस्थितदर्भाणामुपरि
यथावाजिनं पतेत्तथा पूरयेदित्यर्थः ।

ग. द्रवद्रव्यान्तरवत् न सुवेगं ग्रहणम् । किन्तु वाजिनस्थाल्यैव पात्रे प्रक्षेपः कार्य इति ।

घ. उपस्तरणं ग्रहणं चेति द्विगृहीतमेवेति ।

ङ. 'उद्वेगेन पशुबन्धवद्विः प्रतीज्य' (आप० श्रौ. ८. ३. १२) इति दिग्गामान्विधास्यति । तदर्थं...
'सुसुपहृत्य भक्षयन्ति' (आप० श्रौ. ८. ३. १२.) इति विहितभक्षणार्थं चेति ॥

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुयजति ॥ १० ॥

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारस्य याज्या ॥ १० ॥

त्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यन्ति सोमस्य वाजिनस्य घर्मस्येति ॥ ११ ॥

त्रयाणां हविषां ^१स्विष्टकृतेऽग्नये होमार्थे न समवद्यन्ति । न गृह्णन्ति सोमादीः पृथक् । देवतयैव सह गृह्णन्ति । अथवा स्विष्टं करोतीति स्विष्टकृदग्निः छान्दसोऽक्रान्तस्समासः । तेनाग्निना स्विष्टकृतेन समवद्यन्ति सह ^२गृह्णन्ति । सोमादीनां हविषां ^३देवतय सह । अन्यत्र ^४तु पृथगनुवषट्कारः । स्विष्टकृद्धोमादीनाम् । 'वाजिनामहं ^५देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासम्' इतीन्द्रयाजिनः । 'जेमानं महिमानं गमेयमि'ति महेन्द्रयाजिनः । 'अग्नेरहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमि'ति अनुवषट्कारस्य । ^६नोभयस्योपदेशेन ॥ ११ ॥

उद्रेकेण पशुबन्धवद्दिशः प्रतीज्यान्तर्वेदि शेषं सर्वे समुपह्वय भक्षयन्ति ॥ १२ ॥

उद्रेकः शेषः । तेनेज्या दिगुपस्थानान्तम् । प्रतिनिवृत्य स्थापयित्वान्तर्वेदि समुपह्वयः । पश्चादन्यत्र भक्षणम् ॥ १२ ॥

असावसावुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते ॥ १३ ॥

उपहृत इति प्रतिवचनः ॥ १४ ॥

होताऽध्वर्यु उपह्वयस्व, ब्रह्मन्नुपह्वयस्व, अग्नीदुपह्वयस्व यजमानोपह्वयस्वेति । अध्वर्युर्होतरुपह्वयस्वेत्येवमादि ब्रह्माग्नीध्रजमानश्च ॥ १३, १४ ॥

१ B.M.S. 2 omits सह गृह्णन्ति ।

२ क reads सहदेवतया ।

३ घ omits तु ।

४ ख reads first महेन्द्रयाजिनः and then इन्द्रयाजिनः ।

क. सूत्रे 'स्विष्टकृते न समवद्यति' इत्यत्र द्विधा पदच्छेदः । स्विष्टकृते इति सप्तम्यन्ततया स्विष्टकृतेन इति तृतीयान्ततया च । तत्र प्रथमे सप्तम्यन्तपक्षमाश्रित्य व्याख्या । अस्यार्थः—अनुवषट्कारयागस्य स्विष्टकृत्स्थानीयत्वेऽपि सोमादीनां त्रयाणां द्रव्याणां अनुवषट्कारयागार्थं न प्रधानार्थग्रहणात् पृथग् ग्रहणं कर्तव्यम् । किन्तु प्रधानयागार्थं गृहीतादेव किञ्चिदवशिष्यानुवषट्कारहोमः कर्तव्य इति । अथवा इत्यनेन द्वितीया व्याख्या । तत्र स्विष्टकृतेन इत्यकारान्तं तृतीयानिर्दिष्टम् । सोमवाजिनघर्माणां हविषां स्विष्टकृदेवतया सहैव गृह्णन्ति इति ।

ख. वाजिनयागस्यापूर्वत्वेन साक्षादयविकारस्वाभावेन न हुतानुमन्त्रणमित्युपवेशमतमिति ।

होता प्रथमो भक्षयति यजमान उत्तमः । यजमानः प्रथमश्चो-
त्तमश्चेत्येके ॥ १५ ॥ वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्माँ रेतः
सिक्तममृतं बलाय । स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम वाजिनं
भक्षयन्तः । तस्य ते वाजिभिर्भक्षं कृतस्य वाजिभिः सुतस्य वाजि-
पीतस्य वाजिनस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति भक्षयति ॥ १६ ॥

तथैव द्विर्भक्षयति यजमानः । वाजिनं^क भक्षयित्वा हविश्शेषभक्षणम् ॥ १५, १६ ॥

पशुवत्समिष्टयजूंषि ॥ १७ ॥

समिष्टयजूंषि त्रीणि । दधिकावृण्ण इदं हविरित्यादि ॥ १७ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ १८ ॥

इति तृतीया कण्डिका

यजमानभागस्य मन्त्रद्वयेन प्राशनम् । दर्शवदन्यत् ब्राह्मणभोजनान्तम् । ^१न
विकृतौ यज्ञशस्त्रमः पशुवर्जम् । भवतीत्युपदेशः ॥ १८ ॥

श्वोभूते पौर्णमास्येष्ट्वा प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या आप
उन्दन्तु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्युपोद्य ज्येष्ठ्या शलत्येक्षु-
काण्डेनेक्षुशलाकया वा लौहेन च क्षुरेणौदुम्बरेण नि केशान्बर्तयते
वापयते श्मश्रूणि ॥ १ ॥ ऋतमेव परमेष्ठ्यृतं नात्येति किञ्चन । ऋते
समुद्र आहित ऋते भूमिरियं श्रिता । अग्निस्तिग्मेन शोचिषा तप
आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य
निवर्तये सत्येन परिवर्तये । तपसास्यानुवर्तये शिवेनास्थोपवर्तये
शग्मेनास्याभिवर्तय इति निवर्तयति ॥ २ ॥

समाप्तेऽग्न्यन्वाधानं दर्शपूर्णमासस्य तस्य ब्राह्मणभोजनान्ते प्रसूता देवेनेति
क्लेदयत्युदकेन यजमानस्य केशान् । त्रीणि श्वेतानि यस्यास्सेयं त्रेणी । शल्ली श्वाविट्छलाका ।

१ B.MS. omits न.

क. प्रकृतौ संसृतहोमानन्तरं 'अत्रैवर्त्विजो हविश्शेषान्भक्षयन्ति' (आप. श्रौ. ३. ७. १५) इति
भक्षणस्य विधानेऽपि, अप्र संस्रवानन्तरं वाजिनयागविधानात् तवीयहविर्भक्षणानन्तरमेव प्रधान
यागीयहविश्शेषभक्षणमिति ।

इक्षुकाण्डेन 'तस्य पुष्पशलाकया वा । लोहस्य विकारो लौहः । उदुम्बरं ताम्रम् । तद्विक औदुम्बरः । ^कलौहेनौदुम्बरमिश्रेण निवर्तयते केशान् । 'न निर्मूलान्छेदयतेऽध्वर्युणा' वापयते तु समूलं श्मश्रूणि । वैश्वदेवे छेदनमेव केशानां नियतम् । पर्वस्वन्येषु वापनमपि ^खश्मश्रूणां कृत्वा तत उपपक्षौ । प्रसूता देवेनेति केशानामुन्दनम् । शल्लीमिक्षुकाण्डं हस्ते गृहीत्वा काण्ड्यासेन ताम्रमिश्रेण क्षुरेण 'ऋतमेव परमेष्ठी'ति छिनत्ति केशान् न निर्मूलान् करोति । केचिदाहुः—'लोहितायसेन निवर्तयत' इति श्रुतेः तेन लौहेन औदुम्बरेणेति तस्यैव विशेषणमिति । यदि समर्थस्ताम्रमयः छेदने ततोऽयमर्थः ॥ १, २ ॥

तद्वत् तत्सत्यं तद्वत् तच्छक्यं तेन शक्यं तेन राध्यासमिति यजमानो जपति । ब्राह्मण एकहोतेति चानुवाकम् ॥ ३ ॥

'तद्वत् तत्' " ब्राह्मण एकहोतेति " च निवर्त्यमानेषु यजमानस्य जपः ॥ ३ ।

तस्य पर्वस्वन्तरालव्रतानि । न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति ॥४॥

^१स्वार्थस्य मांसभक्षणस्य प्रतिषेधः । इडाभक्षणन्तु ^२नित्ये पशौ भक्षयति ; कत्वर्थत्वात् । ^३उपदेशः तस्यापि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

१ Ad. MS. reads इक्षुशलाकया वा.

२ B. MS. १. न मूलं छेदयते.

३ अध्वर्युणा वापयते इति ख. घ.

४ क reads स्वार्थमांस ।

५ घ reads नित्यपशौ ।

क. लौहेन औदुम्बरेणेति सूत्रात् न क्षुरद्वयमिति भ्रमितव्यम् । किन्त्वेकेनैव ताम्रमिश्रकाण्ड्यायसनिर्मितेन क्षुरेणेति । निवर्तयते छिनत्ति ।

ख. स श्मश्रूण्येनैवपन्त । अथोपपक्षौ । अथ केशान् (तै. ब्रा. १.५.६.३) इति श्रुतौ क्रमाभिधानादिति

ग. ब्राह्मण एकहोता । स यज्ञः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । यज्ञश्च मे भूयात् । अग्निर्द्विर्होता । स भर्ता । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । भर्ता च मे भूयात् । पृथिवी त्रिहोता । स प्रतिष्ठा । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । प्रतिष्ठा च मे भूयात् । अन्तरिक्षं चतुर्होता । स विष्ठा । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । विष्ठाश्च मे भूयात् । वायुः पञ्चहोता । स प्राणः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । प्राणाश्च मे भूयात् । चन्द्रमा षड्होता । स ऋतून्कल्पयति । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । ऋतयश्च मे कल्पन्ताम् । अजं सप्तहोता । स प्राणस्य प्राणः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । प्राणस्य च मे प्राणो भूयात् । द्यौरष्टहोता । सोऽनाध्व्यः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । अनाध्व्यश्च भूयासम् । आदित्यो नवहोता । स तेजस्वी । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । तेजस्वी च भूयासम् । प्रजापतिर्दशहोता । स इदं सर्वम् । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । सर्वं च मे भूयात् ।

घ. 'न मांसमश्नाति' इत्यविशेषेण निषेधात् कत्वर्थस्य पुष्पशलाकस्य च सर्वस्याऽपि मांसभक्षणस्य प्रतिषेध इत्युपदेशमतमिति ।

ऋत्वे वा जायाम् ॥ ५ ॥

ऋतावेव जायामुपेयादिति नियमात् सर्वत्र गमनं वर्णान्तरस्त्रीगमनं च प्रति-
पिद्यते ॥ ५ ॥

नोपर्यास्ते ॥ ६ ॥

उपरिशयनस्यापि प्रतिषेधः, न ह्यनुपविष्टेन शक्यते शयनं कर्तुम् ॥ ६ ॥

जुगुप्सेतानृतात् ॥ ७ ॥

^१जुगुप्सा^क अनृतवर्जनं क्रत्वर्थः पुनर्विधिः ॥ ७ ॥

प्राङ् शेते ॥ ८ ॥

प्राक्शिरा भूमौ न स्थण्डिले शेते ॥ ८ ॥

अमध्यश्नाति ॥ ९ ॥

अमधु मधुवर्जमश्नाति । ^खमधुमांसलवणस्यवलेखनानि वर्जयेदित्याश्वलायनः ॥ ९ ॥

मध्वशनं स्यादित्येकम् । व्यञ्जनार्थमित्यपरम् ॥ १० ॥

मधु अशनमस्य मध्वशनः । मध्वशनो वा भवेद्यजमानः । एतदेकं विधानम् ।
अपरं तु मधुप्राश्यान्यदश्नाति सामर्थ्यात् । भक्षयितव्यमोदनापूपादि । व्यञ्जननिवृत्तिः ।
तृतीयो विधिः । मधुनैवाश्नाति । अन्ये त्वाहुः—मध्वश्नातीति श्रुतिः । तस्या मध्वशन-
स्यादिति द्वावर्थौ ॥ १० ॥

ऋतुयाजी वा अन्यश्चातुर्मास्ययाज्यन्यः ॥ ११ ॥ यो वसन्तो-
ऽभूत्प्रावृट्भूच्छरदभूदिति यजते स ऋतुयाजी । अथ यश्चतुर्षु चतुर्षु
मासेषु स चातुर्मास्ययाजी ॥ १२ ॥ वसन्ते वैश्वदेवेन यजते प्रावृषि
वरुणप्रघासैः शरदि साकमेधैरिति विज्ञायते ॥ १३ ॥

१ घ and ङ read जुगुप्सानृतरय ।

क. न मांसमश्रीयान्, न स्त्रियमुपेयात् नोपर्यासीत्, जुगुप्सेतानृतात् (तै. आ. २. ८.) इति ध्रुतेरनु-
वादरूपाणीमानि सूत्राणि ।

ख. अमध्वश्नातीत्यकारप्रश्लेषेण व्याख्यानोपोद्धलनायाऽऽश्वलायनमतोपन्यासः । केशप्रसाधनावीनि
स्वैरकर्मणि अवलेखनशब्देनोच्यन्ते । इति गार्ग्यनारायणः । अवलेखनं नाम दन्तधावनम्, वासः
प्रक्षालनम्, केशः प्रसाधनम्, गात्रोन्मर्दनम्, इति सिद्धान्तभाष्ये See आश्व. श्रौ. श्रुति. २. १६.
२२, २३ and footnote. मध्वमश्नाति इत्येव रुद्रदत्तः पठति । See P. १६ Vol. II.

ऋतौ प्राप्ते यजतीत्यृतुयाजी स एकः । एकश्चातुर्मास्ययाजी । तत्र श्रुतिं व्याचष्टे यो वसन्तो जातः प्रावृद्ध जाता शरज्जातेति यजते न फाल्गुनीं चैत्रीं वाऽपेक्षन्ते अन्ते वसन्तस्य कृत्वा वैश्वदेवं प्रावृडादौ वरुणप्रघासैः न पौर्णमासीचतुष्टये । पर्वनियमं यदीष्टया यदि पशुनेति सर्वत्र स ऋतुयाजी । कस्य मासचतुष्टये नियमः स चातुर्मास्ययाजं समानो विधिरुभयोः । पुनर्वसन्तादिनियमाच्चातुर्मास्ययाज्यप्रतिपन्ने वसन्ते फाल्गुः चैत्र्यां वा न करोति वैश्वदैवम् ॥ १३ ॥

इति धूर्तस्वामिविरचिते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये अष्टमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

क. वैश्वदेवानुष्ठानपर्वप्रभृति पञ्चम्यां पौर्णमास्यां यस्य वरुणप्रघासः । ततः पञ्चम्यां साकमेध इत्यादि नियमः स चातुर्मास्ययाजीति ।

ख. पक्षिक्रियमेवं विवृता रामाम्निचिता—सौरचान्द्रमसभेदेन द्विधा वसन्तायृतवो भवन्ति । तत्र द्वादश प्रथमराश्योः (मीनमेषराश्योः) सूर्योदयकालः सौरवसन्तो भवति । तत ऊर्ध्वं द्वौ द्वौ मासावृत्त्वन्तराणि । चान्द्रमसो वसन्तस्तु द्विधा—उत्तराफाल्गुनीयुक्तपौर्णमासीयुक्तस्तदुत्तरमासश्च । मासद्वयमेकश्चान्द्रो वसन्तः । हस्तयोगेन वा । अपरस्तु चान्द्रमसः चित्रानक्षत्रेण स्वातीनक्षत्रेण वा युक्तपौर्णमासीयुक्तस्तदुत्तरमासश्चेति मासद्वयं कदाचिद्वसन्तः । तत्र फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वेति सूत्रेण वसन्ते वैश्वदेवे प्राप्तेऽपि ' वसन्ते वैश्वदेवेने 'ति पुनर्धसन्तग्रहणात् मीनमेषान्तर्भाविरहितफाल्गुन्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवो न कर्तव्यः । अप्रतिपन्ने वसन्त इत्यस्यार्थः—फाल्गुनीचैत्रयोरन्यतरस्यास्तौरवसन्तसम्प्रधाभावे तस्यां वैश्वदेवो न कर्तव्य इति । अत्रेदं वक्तव्यम्—शिशिरे वीक्षन्ते वसन्त उपतिष्ठन्ते इति सूत्रे कपर्दिस्वामिना " द्वादशप्रथमराश्योर्यदा सूर्य उदेति तदा वसन्त ' इत्युक्तत्वात् मीनमेषराश्योस्तसूर्योदयकालो वसन्त इति वृत्तिकारोऽभिप्रेति । परन्विदानीं लोकव्यवहारस्तु मेषवृषयोर्यदा राश्योरुदेति सूर्यः स वसन्त इति । दक्षिणदेशेऽयमेव पक्षः प्रचलति । पक्षद्वयमपीदं प्रमाणपदवीमारूढमित्येव । यदाह बोधायनः—मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्त इति । (See स्मृतिमुक्तफल. श्राद्धकाण्ड, P.P. 263 Kumbhakonam Edi.).

द्वितीयः पटलः

ततश्चतुर्षु मासेष्वाषाढ्यां श्रावण्यां वोदवसाय वरुणप्रघासै-
र्यजेते ॥ १ ॥

ततः पर्वण आरभ्य । अषाढामिर्युक्ता आषाढी । श्रवणेन युक्ता श्रावणी । यदा फाल्गुन्यामुपक्रान्तं तदाऽऽषाढ्यां यजेत । यदा चैत्र्यां तदा श्रावण्याम् । मासचतुष्टय-
नियमात् यस्मिन्संवत्सरेऽन्तरालेऽधिकमास उत्पद्यते तत्रारम्भो नेष्यते चातुर्मास्यानाम् । उद-
वसानं देशान्तरगमनम् ॥ १ ॥

प्ररूढकक्षे यष्टव्यमिति बहुचब्राह्मणं भवति ॥ २ ॥

कक्षः कच्छः । प्ररूढाः कक्षा यस्मिन्देशे तृणैस्स देशः प्ररूढकक्षः तस्मिन्नुदवसानं
कर्तव्यम् । द्वितीयोऽर्थः । चातुर्मास्ययाजिनः पौर्णमासीनियमादुत्तुयाज्यर्थः कालविधिः ।
प्ररूढाः कक्षा यस्मिन्काले स कालः ^कप्ररूढकक्षः । तस्मिन्नुत्तुयाजिना यागः कर्तव्यः ॥ २ ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः ॥ ३ ॥

वैश्वदेववत्कल्पो विधिः । दक्षिणस्याऽपि विहारस्य सर्वं वैश्वदेववत् । ^खएत-
द्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति श्रुतेः पञ्चसञ्चाराणां मुख्यत्वात्सर्वेषां वैश्वदेवप्रकृतिवत् । अतः
पञ्चसञ्चाराणाम् ^गभावाद्दक्षिणविहारस्य न प्राप्नोति वैश्वदेववद्विधिः । श्रुत्यन्तराद्ब्रह्मम् ।

१ उपक्रान्तः, इति क उपक्रमः इति j. ms.

२ असंभवात् क.

क. वर्षाबहुल्येन यदा तृणसमूहः प्रशुद्धो भवति तस्मिन्वर्षाकाले वरुणप्रघासैर्यष्टव्यमित्युक्तं भवति ॥
ख. आग्नेयसौम्यसावित्रसारस्वतपौष्णरूपाणां पञ्चानां हविषां वैश्वदेवे पर्वणि यो विधिरुक्तः तथैव तदङ्ग-
त्रिंशष्टान्येव तान्यत्राप्यनुष्ठेयान्यादावित्यर्थः । एतानि पञ्च हवींषि सर्वेष्वपि पर्वस्वनुष्ठेयतया सञ्चरन्ति
प्राप्नुवन्तीति पञ्चसञ्चाराणीत्युच्यन्ते । तानि विधाय वरुणप्रघासेषु तदनन्तरमैन्द्राग्रमेकादशकपालं,
माहूतीमामिक्षां वारुणीमामिक्षां कायमेककपालं ” इति चत्वारि हवींषि विहितानि । तेषां नवानामपि
सह प्रयोगे साधारणाङ्गेषु परस्परविरोधे सति कथमनुष्ठानमिति संशयोदये तन्निराकरणार्थमिदं वचनम् ।
तेषां प्रथमानुष्ठेयत्वेन मुख्यत्वात् मुख्यं वा पूर्वोचोदनालोकवत् (जै. सू. १२. २. ८.) इत्यधिकर-
णन्यायेन तत्पूर्वतवाधिकरणोपपादितेन भूयोऽनुग्रहस्यायेन वा पञ्चसञ्चरधर्मा एव सर्वेषां हविषां
वारुणप्रघासिकानामिति ।

ग. दक्षिणविहारो दक्षिणभागस्था वेदिः । तत्र पञ्च सञ्चाराणि न सन्ति । उत्तरविहार एव तेषामनुष्ठान-
विधानात् । अतो दक्षिणविहारेऽपि तत्प्राप्त्यर्थं विधिरथं प्रयुक्त इति ॥

“यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता करोति” इत्येतया वरुणप्रघासैर्यक्ष्य इत्युक्त्वा समा-
रोप्याग्नीन्देशान्तरगमनम् । यागदेशं गत्वा मन्थनमुपावरोहणं वा लौकिके । विष्णु-
दसि ॥ ३ ॥

वेदौ कृत्वा गार्हपत्यं समे प्राची वेदी भवतः ॥ ४ ॥

यदा शौल्बेन मानेन निर्मिते वेदी अग्नेण गार्हपत्यं तदा वेदौ कुरुतोऽध्वर्युः प्रति-
प्रस्थाता च प्राक्त्वेन समे ^१प्रकृतितुल्ये न पशुबन्धवद्वेदी । बौधायनस्य पाशुबन्धिकी चोत्तरा
दार्शिकी च दक्षिणेति । केचि^२त्पशुबन्धवत् । न तु तिर्यक्त्वेन समे । अर्था ^३यथा
सिध्यन्ति तथालक्षणं तिर्यक्त्वम् ॥ ४ ॥

**उत्तरामध्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता । उत्तरे विहारेऽ-
ध्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता ॥ ५ ॥**

उत्तरां वेदिमध्वर्युः करोतीति । ^४अविहृते ‘वेदी’ इत्यतः पृथगुच्यते ॥ ५ ॥

उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम् ॥ अपि पत्नी संयाजाः ॥ ७ ॥

सर्वाङ्गसमुदाय उभयत्र सयजमानकः । परोऽपि । पत्नीसंयाजाः अप्यन्ये होमाः ।
इन्द्रादीन्पुत्राणि विद्वद्वाश्च । ^५एकत्वादग्नेः अध्वर्युरेव कुर्यात् । अत उभयोर्विधीयते । कर्तृ-
पात्रमेदात् ॥ ७ ॥

१ इत्यनया इति घ. ड.

२ Ad ms. reads अग्नि. ड.

३ विधानेन. ड.

४ विज्ञाते इति. क.

क. यद्यपि सर्वार्थं वैश्वदेवात्पूर्वमेव कृतं तथापि देशकालभेदेन प्रसङ्गसिध्यनुपपत्तेः प्रयोगाद्यपदार्थस्य
देशान्तरप्रयोगे पुनः करणमावश्यकमिति ।

ख. दार्शपौर्णमासिकवेदिसदृशौ । अर्थादुत्तरवेदिरहिताविति ।

ग. उत्तरस्या उत्तरवेदिमत्वमावश्यकम् । तद्वदेव दक्षिणस्यामपीति उभयत्रापि पाशुकी एव वेदी इति ।

घ. उत्तरविहारस्योत्तरवेद्यन्तर्भावात् तद्योग्यं तिर्यक्त्वम् । दक्षिणविहारस्य तु तदभावात् प्रकृतिवर्तितिर्य-
क्त्वमिति ।

ङ. प्रकृतावभिहरणादूर्ध्वं विहितं वेधिकरणमध्वर्युर्कर्तृकं दृष्टम् । अत्र तु ततः पूर्वं क्रियमाणं कदाचिदन्य-
कर्तृकं भवेदिति शङ्कां परिहर्तुं विधिरयमुत्तरामध्वर्युः करोतीति ।

च. गार्हपत्यदशमिहोमांसाधारणद्रव्यसंस्कारवैक्रेण एव कुर्यात् । तन्मा भूक्तिवैयर्थ्यमुभयोर्विधान-
मिति । कर्तृमेदात्पात्राणां मेदाच्च पृथगेव करणं न्यायप्राप्तमिति ॥

एकवत्संप्रैषः ॥ ८ ॥

एकस्यैवैकवद्भवति । एकवचनेन संप्रैषः यद्यपि द्वयोरर्थयोर्याच्यते प्रणेप्यामि प्रोक्षिष्यामीति ॥ ८ ॥

द्विवद्ब्रह्मानुजानाति ॥ ९ ॥

द्विवचनेन तं ब्रह्मानुजानाति—प्रणयतम्, यज्ञं देवता वर्धयतमिति । ब्रह्मग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अतो ओं निर्वपतं अनुग्रहरतं 'अगतं' इति च भवति । 'यत्र द्वावनुज्ञातव्यौ । ब्रह्मानुज्ञायामपि' यत्रैकोऽनुज्ञातव्यस्तत्र न भवत्यूहः । यथा—ॐ अनुब्रूहीति । द्विवदनुजानातीत्यवचनात् ब्रह्मानुज्ञानेष्वेव द्वित्वेऽभिधेये भवत्यूहः । नान्यत्रेत्युपदेशः^ख ॥ ९ ॥

द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं पृथमात्रं रथवर्त्ममात्रं सीतामात्रं प्रादेशमात्रेण वा तिर्यगसंभिन्ने वेदी भवतः ॥ १० ॥

द्व्यङ्गुलादिना परिमाणेन तिर्यगसंभिन्ने असंगते परस्परं प्रति भवतो वेदी । 'द्व्यङ्गुलान्तरं भवति श्रोणी प्रति' ॥ १० ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः सञ्चरः ॥ ११ ॥

वेद्योन्तरेण सञ्चरः कर्मकर्तुः प्रतिप्रस्थातुः । इतरथा नान्तरामी सञ्चरतीति प्रतिषेधः स्यात् ॥ ११ ॥

अपरेणोत्तरां वेदिं स्तम्बयजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरिहरति ॥ १२ ॥

बहिर्न भवत्यध्वर्योस्तम्बयजुः । अन्तरेव नयति यद्यपि देशभेदः ॥ १२ ॥

उत्करे निवपति ॥ समान उत्करः ॥ १४ ॥

१ P. Ms. omits. अगतमिति.

२ P. Ms. reads यत्र यत्र.

३ Ad omits अपि.

४ B. Ms. १ reads शङ्खुलान्तरालम्.

५ B. Ms. १ reads वेद्यावन्तरेण कर्मकर्तुः सञ्चरः प्रतिप्रस्थातुः ।

क. "यजमान हविर्निर्वपस्यामि" इत्युध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां प्रार्थितो यजमानः ॐ निर्वपतं इत्यनुजानीयाद् द्विवचनान्तेन । एवं प्रस्तरतृणानुग्रहणेऽनुग्रहरतमिति । अगानमीदित्यत्र अगानिति स्थाने अगतमिति पठेत्, इति. See आप. श्रौ. ४.४.४, ३.७.४, ३.७.८, respectively for ॐ निर्वप etc.

ख. सूत्रे ब्रह्मग्रहणात्तत्पठनीयमन्त्रेष्वेव द्वितेनोह इति ।

यदा प्रतिप्रस्थात्रा न्युप्तं तदुभयमामीध्रोऽभिगृह्णाति^१ ॥ १४ ॥

पञ्चर्त्विजः ॥ १५ ॥

पञ्चर्त्विजो वरुणप्रधासेषु । अतः सामान्यचोदनासु पञ्च भवन्ति समिधानादिषु ॥ १५ ॥

यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता ॥ १६ ॥

यदेवाध्वर्युः करोतीति कृतानुकारित्वं प्रतिप्रस्थातुः । तस्माद्यच्छ्रेयान्करोतत्पापीयान्करोतीति वाक्यशेषात् । अतुल्यकालत्वाद्याजमानावृत्तिः । केचिदाहुः—यद्विधामध्वर्युः करोति तदेव प्रतिप्रस्थात्रा कर्तव्यम् । यमेव कल्पमध्वर्युः करोति । यदि पलाशशाखामध्वर्युमाहरति सैवाऽऽनेया प्रतिप्रस्थात्रा । न शमीशाखामाहरति । युगपत्कर्तव्यं कर्मेति तेषामूहोऽर्थद्वित्वे याजमाने ॥ १६ ॥

यत्किं च वाचाकर्मणिमध्वर्युरेव तत्कुर्यात् ॥ १७ ॥

वाचा कर्तव्यं कर्म वाचाकर्म । कर्मणि भवं तत्र जातं वा वाचाकर्मणिम् । वा आकारान्तता छान्दसः खः ।^१ मन्त्रजातमध्वर्युरेव कुर्यात् । कर्मैव केवलममन्त्रकं^२ प्रतिप्रस्थाता कुर्यादिति^३ ॥ १७ ॥

युगपत्कालान्वा निगदान् ॥ १८ ॥

निगद्यन्ते उच्चैरिति निगदाः । ते पुनः प्रेषाः । युगपत्कालो येषां ते युगपत्कालाः तुल्यकाला इत्यर्थः । तुल्यकाला ये प्रेषास्तानध्वर्युरेव कुर्यात् । अन्यैस्तु मन्त्रैः प्रतिप्रस्थात

१ P. Ms. reads गृह्णाति.

२ श्रेयान्करोतीति वाक्यशेषात् इति क.

३ P. Ms. reads यमेवाध्वर्युः ।

४ तं मन्त्र इति घ.

५ कर्मैव केवलमिति नारित क.

६ इति नारित क. पु.

७ के पुनः प्रेषाः इति J. Ms.

अ. यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता करोति इति श्रुतेरनुकरणमिदम् ।

क. कर्मद्वित्वे यत्रकालभेदस्तत्र यजमानस्यावृत्तिः । यत्र युगपदेव करणं तत्र द्विवचनान्तेनोह इति ।

ख. वाचा कर्तव्यं कर्म मन्त्रपाठादिकम् ।

ग. एकेनापि कर्मसाधनीभूतमन्त्रोच्चारणे कृते तत्प्रकाशितकर्माविष्टानस्योभयोरपि संभवाच्च भेदेनोच्चारणकर्तव्यमिति ।

करोति । कथं कृतानुकारित्वे युगपत्कालता निगदानामुपपद्यत इति । केचित्पुरुषसंस्कार-
त्वात्प्रेषाणां तन्त्रभूतस्य चार्थस्य ब्रह्मयजमानादेः प्रैषसंस्कर्तव्यस्य चैकत्वात्तन्त्रेणैवोभाभ्यां
संस्कारः प्राप्तः । स 'तुल्यकालत्वादध्वर्युणैव कर्तव्य इति द्वितीयो विधिः । प्रोक्षिष्यामि,
हविर्निर्वप्यामि, अग्नीत्परिधीनित्येवमाद्याः^१ ये त्वयुगपत्कालाः ते उभाभ्यामपि कर्तव्याः ।
^२ उपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति प्रतिप्रस्थानुरपि पूर्वम् । देवताक्रमात् । प्रचरणे च मास्त्या अनु-
ब्रूहीत्येवं प्रकारा अयुगपत्कालाः ॥ १८ ॥

साधारणद्रव्यांश्च संस्कारान् ॥ १९ ॥

साधारणानि द्रव्याणि । सामान्यानीत्यर्थः । गार्हपत्यदक्षिणाग्निश्रव्यावसथ्याः ।
होत्राग्नीध्रब्रह्मयजमानाश्च । तेषां संस्काराः, अग्नीनां परिस्तरणाद्याः वरणादयश्च पुरुषाणाम्,
ते अध्वर्युणैव कर्तव्याः । नोभाभ्याम् । अध्वर्योर्मुस्यत्वात् । एकेन च 'प्रकृतौ तेषां संस्कारः
कृत इति ॥ १९ ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राह्यात्कृत्वैकस्फ्यया वेदी अनुसंभिनत्ति । दक्षि-
णस्या उत्तरायै श्रोणेः प्रक्रम्यादक्षिणादंसादुत्तरस्याः ॥ २० ॥

पृथक् पृथक् स्फ्यादानादि क्रमेणाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च कुरुतः स्वां स्वां
वेदिम् । याजमानावृत्तिः । तन्त्रेणाभिगृह्यमाणस्य उत्करस्य^३ । पर्यायेणाग्नीध्रः समुद्धृतस्य ।
^४ इमां नरा इत्यध्वर्युरेव । खनने च कृते निर्माणे च वेद्योः । एकयत्नेन स्फ्येन या क्रियते

१ अनुल्यकालानां इति घ.

२ इत्येवमादि.

३ Ad. ms. reads wrongly ये तु युगपत्.

४ B. Ms. 1.2 read कृतौ.

५ आसदमादि. घ.

क. मास्त्यामिक्षा भवति । वास्त्यामिक्षा (तै. ब्रा. १.६.४.) इति विधाय अनन्तरं मास्त्या पूर्वैया
प्रचरति । वास्त्योत्तरया । (तै. ब्रा. १.६.५) इति तयोः पौर्वापर्यमनुष्ठाने विहितम् । उत्तरस्यां
वेद्यामन्यानि हवींषि भवन्ति । दक्षिणस्यां मास्त्याम् (तै. ब्रा. १.६.५) इति मास्त्या दक्षिणविहारा-
नुष्ठेयताविधानात्प्रतिप्रस्थानात्कर्तृकत्वं प्राप्तम् । तत्रोपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति दोहनार्थं संप्रेषः (आप.
श्रौ. १.१२.१०.) मास्त्यागीयः पूर्वं प्रतिप्रस्थात्रा प्रयोक्तव्यः । प्रचरणकाले चानुवचनप्रेषादय
इति ।

ख. याजमानाभिमन्त्रणं “ इदं तस्मै हव्यं करोमि ” इतिमन्त्रेण क्रियमाणं (See आप. श्रौ. ४.२.३.)
तन्त्रेणैव भवतीति ॥

ग. इमां नराः कृणुत वेदिमेत देवेभ्यो जुष्टामादित्या उपस्थे । इमां देवा अनुवन्त विश्वे रायस्पोषा
यजमानं विशन्तु ॥

रेखा सैकस्पया । तथा ^१अनुसंभिनत्ति । दक्षिणस्या वेदेः उत्तरस्यै श्रोणेरारभ्य लिखति यावदुत्तरस्या ^२दक्षिणेंऽस इति ॥ २० ॥

उत्तरस्यां वेद्यां पशुबन्धवदुत्तरवेदिमुदवपति ॥ २१ ॥

अध्वर्युस्ततो वेद्यामुत्तर^३ वेदिं करोति । उत्तरस्यामेवान्ते । अन्ततो हि देवानामा-
धीयत इति वचनात् । ^४शम्यामात्री “ वित्तायनी मेऽसी ” त्यादि । चात्वालोऽपि क्रियते
उत्तरवेदिप्रयुक्तत्वात् ॥ २१ ॥

काले पशुबन्धवदग्नी प्रणयतः ॥ २२ ॥

दक्षिणतो निःसारणान्ते कृतेऽन्योः प्रणयनं पशुबन्धवत् । उपर्यग्नौ धार्यमाणे
^५व्याघारणादि, ^६ऊर्णास्तुकानिधानान्तं वैश्वदेववत् । दक्षिणस्यामपि वेद्यामूर्णास्तुकैव
वैश्वदेवप्रकृतित्वात् । विनाप्युत्तरवेद्या उभयत्रातिमुत्तग्रन्तेऽग्न्यन्वाधानम् । उपदेश
उत्तरस्यां संभाराः पूर्ववत् । उपर्यग्नौ धार्यमाणे वा दक्षिणस्यामूर्णास्तुकैवेति । कालवचना-
न्निर्मितायामुत्तरवेद्यां यः प्रणयनकालः तस्मिन्नुत्तरवेदिकत्वात् ^७दक्षिणस्याऽऽपाशुकमपि
प्रणयनं स्यात् । अतः पशुबन्धवद्वचनात् उभयत्र ^८पाशुकम् । पुनश्च पशुबन्धग्रहणादाहव-
नीयादपि स्यात् । अतो गार्हपत्यग्रहणम् । गतश्रियोऽपि ना^९ऽऽहवनीयात्प्रणयनम्,
न वा दक्षिणस्यैकस्य । गार्हपत्यादग्नी प्रणयत इति द्विवचनात् । अतो गतश्रियः पृथक्
^{१०}समारोप्योदवसायार्गिं मथित्वा वेदिं कृत्वा उत्तरवेदिं च विभज्याहवनीयं ^{११}प्रणयनीयौ
क्षिपतः । ततोऽग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्युक्तेऽध्वर्युणा अतिमुत्तग्रन्तं उभयोर्नयनम् । अर्थ-

- १ भिनत्ति घ. संभिनत्ति. ड.
- २ दक्षिणेंऽस इति घ.
- ३ ततो वेदिं करोति इति क.
- ४ व्याघारणप्रभृति इति घ.
- ५ दक्षिणस्य विहारस्यापाशुकमपि. इति. घ. ड. पु.
- ६ अपाशुकम्, इति घ. ड.
- ७ P. Ms. reads wrongly आहवनीयादिति.
- ८ P. Ms. reads उदवसाय मथित्वा.
- ९ Ad. reads wrongly प्रणयनीयं नाहवनीये क्षिपतः.

क. See आप. श्रौ. ७.३.१३.१४ for शम्यामात्री and वित्तायनी मेऽसि ।

ख. व्याघारणं अक्षण्या दीर्घधाराकरणं घृतेन. See आप. श्रौ. ७.५.४. to ६.१. for व्याघा-
रणादि also आप. ८.१.७.

ग. ऊर्णास्तुका मेषादि लोमरहस्या आहवनीयायतने विहितम् (आप. श्रौ. ८.१.७).

लुप्तमुत्तरवेद्यां वेद्यां च स्थापयतोऽग्नी^१ इति । उपदेशः कृत्वोत्तरवेदिं विभज्याऽऽहवनीय-
मुत्तरवेद्यां^२ वेद्यां च तूष्णीं स्थापयतः । ततोऽग्न्यन्वाधानमिति^३ । ^ककेचित् आहवनीया-
त्प्रणयनम् । तत्त्वनुपपन्नम् । गार्हपत्यादेव वचनात् ॥ २२ ॥

नोद्यतहोमौ जुहुतः ॥ २३ ॥

पुनरुद्यत^४ होमप्रतिषेधात्कुण्डपायिनामयनेऽपि न भवत्याहवनीयात्प्रणयनम् ।
तस्यैवाऽऽहवनीयस्य गार्हपत्यचितौ प्रतिष्ठितस्य दक्षिणस्यां वेद्यां स्थापनमर्थस्य यद्यपि
वेदिरग्निश्च चित्तिर्विद्यते । यदि ह्याहवनीयात्प्रणीयते उद्यतहोमयोरपि भावः स्यात् । अतस्तयोः
प्रतिषेधादाहवनीयात्प्रणयनप्रतिषेधोऽनुमीयते । उत्तरवेदिर्यदा गार्हपत्यचितिर्भवति । अत-
स्तथास्थित एवाऽग्नौ क्रियते । गार्हपत्यचितेर्धारणार्थत्वात् । न च सोमार्थः प्रणीतश्चालयि-
तव्यः सोमाङ्गानि उपसदन्तानि तत्र कृतानीति । यदा कृता दक्षिणा वेदिः तदर्थं स्थाप्यते ।
तस्यां तूष्णीम् । नक्षर्यं पशुवन्नीयते । येषां त्वतिप्रणीते 'हविर्यज्ञमासे तेषां महावेद्यां
दक्षिणतो दक्षिणवेदिः । तथैवान्निविभागस्तूष्णीम् । पशुवद्वा दक्षिणानेर्नयनमर्थलुप्तं न
भवतीति । उद्यतहोमप्रतिषेधस्यार्थवत्त्वम् । ^गप्रणयनप्रैषमध्वर्युरेव^५ । न चाग्न्यभिधानानामूहः
आहवनीयैकत्वात् । एको द्वाहित आहवनीयोः न विभक्त इति । स द्वित्वमापद्यते
संसर्गित्वाच्च । ये लोकवेदयोरुभयथा प्रवर्तन्ते ते संसर्गिणः । यथा प्रचुरोऽग्निः प्रचुरा
अग्नयः । ^घयत्रेधाग्निराधीयते । “तस्मादेतावन्तोऽग्नय आधीयन्ते” इति । अतो मन्थने

१ अग्नि Ad.

२ Only उत्तरवेद्यां Ad. ms.

३ अन्वाधानं इति घ.

४ Ad. Ms. हविर्यज्ञमासे. B. Ms. १. हविर्यज्ञे मासाः. B. Ms. २. हविर्यज्ञमासे. J. Ms.
reads हविर्यज्ञसोमाः ।

५ Ad. Ms. reads प्रणयनप्रैषणे अध्वर्युरेव.

क. कल्पान्तरवचनमनुसृत्य केचिदाहवनीयात्प्रणयनं श्रुते । तत्र युक्तम् । गार्हपत्यादग्नी प्रणयत इति
कण्ठत एवोक्तत्वात्सूत्रकारेणेति ।

ख. See आप. श्रौ. ७.६.५. for उद्यतहोम. उत्तरवेद्यर्थमाहवनीयादग्निमुद्धृत्य तदनन्तरं क्रिय-
माणो होम उद्यतहोमः ॥

ग. “अग्नये प्रणीयमानायानु ब्रूहि” इति प्रैषोऽध्वर्युणैव कर्तव्यः । न प्रतिप्रस्थाप्रापि । न चाग्नय
इत्यस्य स्थाने “अग्निभ्यां” इत्यूहः कर्तव्यः । आधानसंस्कृतस्याहवनीयस्यैकत्वेनोदाप्रसक्तेरिति ॥

घ. संसर्गित्वे वैदिकमुदाहरणमाधानप्रकरणगतम्—यत् त्रेधाति ।

ऽस्यनूहोऽस्मिद्वित्वेऽपि । ^१अत एव सर्वतोमुखे^क याजमानेष्वग्न्यभिधानानामनूह एव । अनूहे चार्घस्यान्वाधोऽर्थश्च गम्यत इति ॥ २३ ॥

**अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यते । उत्तरेणोत्तरां वेदि-
मध्वर्युः ॥ २४ ॥**

यदा क्रमेण गृहीतावग्नी तदा ^खअन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता पूर्वः प्रतिपद्यते । पश्चादध्वर्युरदूरेणोत्तरत उत्तरस्या वेदेः । न तु वेद्या उपरिष्ठाद्धरति ॥ २४ ॥

**पूर्वोऽध्वर्युरुत्तरवेद्यामग्निं प्रतिष्ठापयति । जघन्यः प्रति-
प्रस्थाता दक्षिणस्याम् ॥ २५ ॥**

पूर्व चलितः प्रतिप्रस्थाता स्थापनमपि कुर्यात् पूर्वम् । अतः पूर्वोऽध्वर्युरुत्तरवेद्या-
मित्युच्यते । दक्षिणस्यामिति वचनाद्वेद्यामेव स्थाप्यते तुल्यमुत्तरेण । न बहिर्वेदि-
^गदर्शनात् ॥ २५ ॥

अग्नीनन्वाधाय पृथक् शाखे आहरतः ॥ २६ ॥

उभयत्रातिमुक्त्यन्तेऽग्न्यन्वाधानं ^घसर्वेषामध्वर्युः^२ । अन्वाहित आहवनीये
ऽध्वर्युणा प्रतिप्रस्थाता दक्षिणमग्निमन्वादधाति । ^ङवर्तमानकालत्वादन्वाधीयमानजपस्या-

१ B. Ms. १. २. omits from अत एव to अनूह एव ।

२ उभयत्रातिमुक्त्यन्तम् । अग्न्यन्वाधानं सर्वेषामध्वर्युः ।

क. सर्वतोमुखो नाम क्रतुविशेषः यत्र चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो मह्यवेदीर्निर्माय चत्वार्यायतनानि
आहवनीयस्य कल्पयित्वा तत्राहवनीयश्चतुर्धा विभज्य स्थाप्यते द्वयन्तं च । अथ चतुष्पष्टिः
ऋत्विजः । तत्र पूर्वस्यां दिश्यग्निष्टोमसंस्था ।

ख. अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः सखरः आप. श्रौ. (८.२.११) इत्युक्तेऽपि पुनरन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता
प्रतिपद्यत इति वचने कृतानुकारत्वेऽपि प्रतिप्रस्थातुः पूर्व गमनार्थमिति । उत्तर उपचारो विहारः
इत्यध्वर्योस्तरेण विहारे प्राप्तेऽपि उत्तरेणीत्तरां वेदिमध्वर्युरिति वचनं वेदेस्तरदेशेऽदूरेण नयनमग्नेः ।
न तु वेद्या उपरिष्ठाक्षयतीत्येवमर्थम् । इति ।

ग. एतदर्थमेव सूत्रे “ जघन्यः प्रतिप्रस्थाता ” इति दर्शनात् । इतरथा पूर्वोऽध्वर्युरित्येतावन्मात्रोक्तावपि
क्रमसिद्धेरिति । अथवा वेद्याः पूर्वभाग एव न बहिर्वेदि, “ अन्ततो हि देवानामाधीयते ” इति वेद्यन्त
एव निधानानुवाददर्शनाच्छ्रुताविति ।

घ. सर्वेषां दक्षिणवैहारिकव्यतिरिक्तानाम् ।

ङ. तत्तदन्वाधानजपस्य तत्तदन्वाधानकालिकत्वं यथा स्यादिति ।

ऽऽवृत्तिः । यदि सद्यस्कालः कथं यज्ञाय वारुणप्रधासिकं हविरिदमेपामपीति ।
ख अन्तराग्निजपस्यावृत्तिः ॥ २६ ॥

तथेध्मावर्हिषी ॥ २७ ॥ मारुत्याः प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाक-
रोति । वारुण्या अध्वर्युः ॥ २८ ॥

ग सक्तदन्वाहितजपः । वेदी अन्तरेण^घ गत्वा दक्षिणेन दक्षिणमाहवनीयमवस्थाय
व्रतोपायनमुभावगनी अभिसन्धाय । शाखाच्छेदनादि मारुत्याः पूर्वं वत्सापाकरणस्य
विधानात् ॥ २८ ॥

शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा सुचोभवन्ति ॥ २९ ॥
दक्षिणस्य विहारस्य शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा सुचः सह सुवेण^च उत्तरस्य विद्य-
मानत्वात् पात्राणाम् । दक्षिणस्य सर्वपात्राणि शमीमयानीति बौधायनः । केचिदुभयोर्विहारयोः
सूत्रकारेणाविशेषितत्वात् ॥ २९ ॥

यथादेवतं सायं दोहौ दोहयतः ॥ ३० ॥

मरुद्भ्यो देवभागम्, वरुणाय देवभागमिति कृतानुकारित्वे प्राप्ते यथादेवतं क्रमः ।
यथादेवतं सायं दोहाविति प्रतिप्रस्थातुः पूर्वं क्रमेण दोहनादेकापि शाखा भविष्यतीति
पृथग्विधानम् । इध्मावर्हिषश्च विभज्येत देशभेदात् कर्तृभेदाच्च भेदः । पृथगुपलक्षिता वत्सा

क. “अग्निं गृह्णामि” इति “श्वो यज्ञाय इत्यस्य स्थाने” अथ यज्ञयेति “इमामूर्जं” इति मन्त्रे
“पौर्णमासं हविः” इत्यस्य स्थाने “वारुणप्राधासिकं हविरि” ति चोहः कर्तव्य इति । See.
आप. श्रौ. ४.१.८. for both.

ख. “अन्तराग्नी पशवो देवसं सदं” इति मन्त्रजपो ऽन्तराग्निजपः । (See. आप. श्रौ. ४.१.९.)

ग. “इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यः” इति मन्त्रजपो ऽन्वाहितजपः । (See. आप. श्रौ. ४.२.२.)

घ. आहवनीयस्य पश्चिमभागेन वेदिद्वयमपि दक्षिणातिक्रम्य दक्षिणविहारस्थितस्याग्नेस्समीपे तिष्ठन्
उभावगनी इति मन्त्रमुक्त्वा व्रतोपायनं कुर्यादिति ।

ङ. मारुत्याः पूर्वं शाखाच्छेदनादि कर्तव्यम् । उत्तरसुत्रे मारुतीवत्सापाकरणस्यैव पूर्वं विधानात्, तस्य च
क्रमार्थत्वादिति ।

च. उत्तरविहारे प्राक्तनानामेव पात्राणां सत्वात् न तत्र पात्रान्तरोत्पादनावश्यकतेति ।

छ. सूत्रे दक्षिणोत्तरविहारादिकमनुक्तोपसंहारण्येनैव शमीमयस्वहिरण्मयत्वयोर्विधानादिति ।

ज. इदं च २५ सूत्रस्याख्यानं पूर्वमेव तत्रैव कर्तव्यमासीत्, परंतु दोहक्रमाधीनत्वाच्छाखाहरणस्य
तस्याख्यानोत्तरकालमत्रोच्यत इति वेदितव्यम् ।

गावो दुह्यन्ते दोहेऽपि साधारणानामध्वर्युः । परिस्तरणमेकस्य । प्रतिप्रस्थाता सर्वमन्यत् क्रमेण । पृथक् पृथक् दर्भास्तरणादि । विभज्यते उच्छेपणम् । ^कमरुद्भयो हविरिन्द्रियं वरुणाय हविरिन्द्रियं, मरुद्भयोदेवेभ्यो हव्यमाप्यायताम्, वरुणाय देवेभ्यो हव्यमाप्यायताम् मरुद्भयो दधि, वरुणाय दधि । उभावग्नी इति तन्त्रेण ॥ ३० ॥

सद्यस्काला वा वरुणप्रधासाः ॥ ३१ ॥

यदा सद्यस्कालाः तदा प्रातर्दोह एव धर्मवान् ॥ ३१ ॥

एवं सति लौकिकेन दध्नामिक्षाकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥

आमिक्षा क्रिया स्यात् लौकिकेन दध्ना ॥ ३२ ॥

प्रातर्दोहविकारमेक आमिक्षापयस्यमाहुः ॥ ३३ ॥

आमिक्षा पयस्या च आमिक्षापयस्यं, आमिक्षाशब्देन पयस्याशब्देन वा चोदिता यास्ताः प्रातर्दोहविकाराः । लौकिकेन दध्ना आमिक्षा । वैश्वदेवी तु प्रकृतित्वात् ब्रह्मकाला, ^खउम्यदोहविकारश्चेत्युपदेशः ॥ ३३ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति नक्षोत्तराणिहृषीषि निर्वपति ॥ ३४ ॥ सर्वे यवा भवन्ति ॥ ३५ ॥

यदामेपमेष्योर्धर्मवत्वं तदा प्रतिप्रस्थातुरप्यपराणि दश उभयत्र वैश्वदेववत् । न तु दक्षिणे प्राशित्रहरणमिडापात्रं च । यदा कुम्भीपाकः तदा स्थाली कपालधर्मिणी । यदा पत्नी करोति तदा प्रणीताप्रणयनमपि नास्ति । दक्षिणावत्सु ^गनान्वाहार्यः । अध्वर्युरेव-वृणीते ब्रह्माणम् । ब्रह्मयजमानायतनकल्पनश्च दक्षिणविहारस्य दक्षिणतः । ^घधुरोऽभिमर्शनं, ईषामालभ्य जपः परिणाहापच्छादनाद्यभिमन्त्रणान्तं अध्वर्युरेव । अर्वाशिष्टाभिमन्त्रणश्च ।

क. “ कामधुक्षः प्र णो ब्रूहीन्द्राय हविरिन्द्रियं ” इति मन्त्रे बहुदुरधीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायतां पुनः इति मन्त्रे सोमेन स्वाऽऽतनच्मीन्द्राय दधि इति मन्त्रे च ‘ इन्द्राय ’ इति ‘ मरुद्भयः ’ इति पर्दं मारुतां, ‘ वरुणाय ’ इति च वारुणं प्रक्षिप्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ See. आप. श्रौ. सू. १.१३.३, १०, १९, respectively.

ख. “ पूर्ववद्वैश्वदेव्यास्सायं दोहं दोहयति ” (आप. श्रौ. सू. ८.१.१६.) इति विधानात् सायंदोहस्याऽपि समन्त्रकरवमवगम्यते । अत उभयविकारता । अत एव ब्रह्मकालतापीति उपदेशमतमिति ।

ग. अन्वाहार्यस्थान एव तत्र दक्षिणाविधानात् विहितया च तयाऽन्वाहार्यबाधान्वाहार्यस्य प्रवृत्तिरिति ।

घ. १.१७.६, ७, ९, १०, सूत्रेषूक्तान्येतानि दार्शपूर्णमासिकानि अङ्गान्यध्वर्युरेव कुर्यादिति ।

क अन्यदुभौकुरुतः । पात्रीनिर्वापे च ख ॥ ३५ ॥

अपि वा पौष्णः करम्भपात्राणि मेषाविति यवानां व्रीहीणा-
भितराणि ॥ ३६ ॥

यदा पौष्णादीनि यवानां तदा नानाबीजधर्मोऽध्वर्योः ॥ ३६ ॥

एतस्मिन् काले प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं करम्भपात्रार्थान्यवान्निर्व-
पति ॥ ३७ ॥

एतस्मिन् काले निरुक्ते काये करम्भपात्रार्थानां निर्वपणम् । प्रजानां करीरत्वाय ।
प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्तीति तत्र चोदितत्वात् ॥ ३७ ॥

यजुषाध्वर्युर्मेषार्थान् । मेष्यर्थान्प्रतिप्रस्थाता ॥ ३८ ॥

ऐन्द्राग्रान्तेषु निरुक्तेषु अध्वर्युणा प्रतिप्रस्थाता मरुद्भ्यो जुष्टं निर्वपामीति
मेष्यर्थान् । वरुणाय जुष्टं निर्वपामीत्यध्वर्युः^ग । करम्भपात्रार्थान्प्रतिप्रस्थाता । उपदेशः
ऐन्द्राग्रान्तेषु निरुक्तेषु करम्भपात्रार्थानां निर्वापः, ततः मेषस्य^घ मेष्याश्च । ^ङकाय, कस्मा
इति वा ॥ ३८ ॥

तयोरभिक्षावहैवतम् ॥ ३९ ॥

शमी र्गानि च करीरमिश्राणि च^क करम्भ इत्युच्यते । तस्य धारणार्थानि पात्राणि ॥ ३९ ॥

क. विष्णुस्त्वाकऽस्त, अद्वुतमसि हविर्धानमित्यादि ।

ख. उभौ कुरुत इति ।

ग. मेषार्थानिति ।

घ. सूत्रे करम्भपात्रार्थान् यवाभिर्वपति इति विधाय तदनन्तरमेव यजुषाऽध्वर्युर्मेषार्थानिति विधानात्
करम्भपात्रार्थनिर्वापानन्तरमेव मेषमेष्यार्थनिर्वाप इति । स्वमते तु काय एककपालो भवति । इति
विधाय तदनन्तरं प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति इति निर्देशात् तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति ।

ङ. काय जुष्टं निर्वपामि, इति वा कस्मै जुष्टं निर्वपामि इति वा निर्वपमन्त्रः । 'काय' इति चतुर्थी ।
सर्वनामस्वाभावे रूपमिदम् । यद्यप्युत्तरत्र 'कायाऽनुब्रूहि' इति अपे सूत्रकारेणोक्तम्, तथापि
तत्प्रदर्शनार्थम् । उभयथा शब्दप्रयोगदर्शनात् काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कस्मै देवाय हविषा विधेम
इत्यादौ ।

च. एवमेव रुद्रतो महादेवश्च । (See A. S. B. ed. Part I, p. 27 and सत्या. श्रौ.
An. ed. Part II p. 463. But Sāyana differs here. He says दधि-
सिक्ता यवसक्तावः इति See सायणभाष्य or प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति । And see
आप. श्रौ. १२.४.१३ मन्थं संयुतं करम्भ इत्याचक्षते ।

आमपेषाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति ॥ ४० ॥

ग्रक्षालिता वा अतप्ताः क्लेशेन पिण्यन्ते इति तपनं क्रियते । तत्करम्भपात्राणां प्रतिषिध्यते । मेषप्रकृत्योश्च ॥ ४० ॥

यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानि ॥ ४१ ॥ आमपेषाणां मेषप्रतिकृतीभवतः ॥ ४२ ॥ मेषमध्वर्युः करोति मेधीं प्रतिप्रस्थाता ॥ ४३ ॥

अमा सहयोगे सह ये भवन्ति एकस्मिन् पात्रे भोजनाय तेऽमात्याः । प्रायेण पुत्रपौत्रनस्तारः सह भवन्तीति । सपिण्डा उपलक्ष्यन्तेऽन्यत्र^क । इह तु व्यम्बकेषु च जाता एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति । जाता एव प्रजा रुद्रान्निखदयते इति यजमानवंश्यानामेव ग्रहणम् । प्रतिपुरुषश्रुतेः स्त्रियो न स्युः । अतस्सस्त्रीका इत्युच्यते । प्रत्तास्त्रियो न गृह्यन्ते । स्नुषाश्च पुरुषस्थानापत्तेः । यजमानः सह पत्न्या गृह्यते, प्रतिपुरुषवचनात् ।^ख वचनाभावात्पक्त्वान्यपक्वानि वा करम्भपात्राणि ॥ ४३ ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ॥

स्त्रियाः स्त्रीव्यञ्जनानि । पुंसः पुंव्यञ्जनानि ॥ १ ॥

^गव्यञ्जनविधानं कथं सर्वाणि व्यञ्जनानि क्रियेरन् इति । लोके त्वरूपकैरपि व्यञ्जनैर्मेधो मेधीत्युच्यते ॥ १ ॥

अपि वा पूर्वैश्चुरन्वाहार्यपचने वितुषानिव यवान्कृत्वा तेषामीषदुपतप्तानां पत्नी करम्भपात्राणि करोति ॥ २ ॥ अत्रापि मेधं मेधीं च करोतीति वाजसनेयकम् ॥ ३ ॥ ऐन्द्राग्नपर्यन्तान्यधिश्चित्यैकादशसु कपालेषु मेधीमधिश्चयति । अष्टासु मेषम् ॥ ४ ॥ कुम्भीपाक्यौ वा भवतः ॥ ५ ॥

क. सोमोक्तवैसर्जनहोमादिषु । See आप. श्री. for वैसर्जनहोम See for व्यम्बक ।

ख. पेषणानन्तरं पाकविधानाभावात् यथासौकर्यं पक्वान्यपक्वानि वा करम्भपात्राणि कार्याणि, इति ।

ग. स्त्रीपुरुषप्रतिकृतिविधानादेवव्यञ्जनसिद्धेः पुनर्व्यञ्जनविधानं सर्वेषां स्त्रीव्यञ्जनानां पुंव्यञ्जनानां च करणार्थमिति ।

पूर्वेद्युरौषधसंस्थेऽहनि कवितुषानिव यवान् कृत्वा ईषदुपतप्तानामामपेवाणाम् ।
मेघमेप्योरपि तूष्णीममन्त्रकं पत्न्या करणम् । लोमशत्वादि संस्कारः । पूषन् हव्यं रक्षस्व,
इन्द्रामी हव्यं रक्षेथास्व, मरुतो हव्यं रक्षध्वम्, वरुण हव्यं रक्षस्व, क हव्यं रक्षस्व ।
इदमग्नेः, सवितुः, पूष्णः, इन्द्राग्न्योः, वरुणस्य, कस्य । इदं सोमस्य, सरस्वत्याः, इन्द्रामिभ्यां
जुष्टमधिवपामि । वरुणाथ जुष्टमधिवपामि । काय जुष्टमधिवपामि । धान्यमसि धिनुहि
देवान् । एवं संवापे संवपामीति । इदं सोमस्य, इदं सरस्वत्याः, इदं वरुणस्य, इदं कस्येति
द्वितीये विभागे ॥ ५ ॥

**कायमेककपालमधिश्रित्याप्येभ्यो निनीयामी प्रणयत इति
वाजसनेयकम् ॥ ६ ॥**

अधिश्रित्य मेघौ सायंदोहनयनम् ॥ ६ ॥

पशुवत्संप्रैषः । तथाज्यानि ॥ ७ ॥

अधिश्रित्य वा कायं आप्येभ्यश्च निनीय, अग्न्योः प्रणयनम् । केचिद्विकल्पः ।
अधिश्रित्य कायमाप्येभ्यो निनीयेति । वेद्युत्तरवेदी कृत्वा द्वयोरन्वाधानम् । अमिहोत्रार्थो-
ऽन्यः । प्रणीयते यदि न सद्यस्कालाः । व्रतोपायनमासत्रेषु हविषु क्रियते । उलपराज्य
आहवनीयदेशात् । आहवनीयस्योत्तरतो दर्भास्तरणादि । वैश्वानरं ज्योतिरिति गार्हपत्यस्थ-
माहवनीयं प्रेक्षते । अनेन प्रकारेण विधिः सर्वः । प्रणीतयोरग्न्योरन्वाधानम् । अन्तराग्नि-
जपोऽन्वाहितजपश्च । अत्र परिस्तरणमग्न्योः, उत्तरपरिग्रहादिविकारविवक्षया ॥ ७ ॥

क. फलीकरणवर्जं तुष्टमात्रविमुक्तान् कृत्वा इति रुद्रदत्तः ।

ख. अधिश्रयणात्पूर्वं द्वितीयो विभागः कर्तव्यः ।

ग. मेघयोरधिश्रयणानन्तरं तप्ते प्रातर्दोहे आमिक्षार्थं सायंदोहानयनमिति स्वपक्षः । अधिश्रित्य वा काय-
मित्यादिः वाजसनेयिपक्षः ।

घ. वाजसनेयकग्रहणात् विकल्पः सिद्धयतीति तेषां मतम् ।

ङ. See आप. श्रौ. १-२५-१५ for आप्यनिनयन, also see तै. ब्रा. ३.२.८ सोङ्गारेणापः
इत्यादि for आप्य, i. e. एकत, द्वित, त्रित ।

च. वेदिद्वयमुत्तरवेदिं च कृत्वा दक्षिणामिं प्रणीय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्वाधानमिति ।

छ. गार्हपत्यात्प्रक्रम्याऽऽहवनीयाबुलपराजिस्तरितव्येति स्तरणदेशमात्रविधानात् अभ्यभावेऽपि देशस्य
विद्यमानत्वात् स्तरितव्यमेवेति ।

ज. वैश्वदेववत्कल्प इत्युक्तत्वादेव पशुवत्संप्रैषप्राप्तेः पुनर्वचनं उत्तरत्र पृषदाज्ये इत्यादि कथनार्थमिति ।
पूर्वोक्तप्रकारेण (८-५-१) श्रवणायां चेत् वरुणप्रघासा क्रियेरन्, तदा पशुबन्धवत् उभये स्संसृज्य
पृषदाज्यग्रहणमिति ।

पृषदाज्ये विकारः । महीनां पयोऽसीति पृषदाज्यधान्यां
सकृदाज्यं गृह्णाति । द्विर्दधि द्विराज्यम् ॥ ८ ॥

पशुवत्संप्रेषवचनम् ॥ ८ ॥

यशु वै श्रवणायां संसृज्य गृहीयात् ॥ ९ ॥

श्रवणायां चेत् पशुवदुभयोः ॥ ९ ॥

उद्धासनकालेऽनैडकीभिरूर्णाभिर्मेषप्रतिकृती लौमशौ
कुरुतः ॥ १० ॥

वाजिनैकदेशेनोपसिच्याऽऽमिक्षामेषयोरुद्धासनम् । ^कआर्द्रा भुवनस्य गोप्त्री शृतो-
त्सनाति जनित्री मतीनामिति मेष्पाः । चरुवन्मेषस्य । ^खउभयोस्तूष्णीमुपदेशः । उद्धास्य
^गअष्टादशानां शशादीनां प्राणिनां ऊर्णामिः । एडकाः मेषाः । ^१तषाः पूर्णाः एडका नेष्यन्ते ।
^२अनैडकीमिरिति । केचिदाहुः—छागा मेषाश्चैडकाः । तेषामूर्णा नेष्यन्त इति ॥ १० ॥

तदभावे कुशोर्णां निश्लेष्य मातृयां मेषमवदधाति ।
वात्स्यां मेषीम् ॥ ११ ॥

^३प्राण्यूर्णानामभावे कुशोर्णानाम् । निश्लेषणं लंगनम् । तत्कृत्वा मास्त्यामिक्षाया-
मेकस्मिन् पात्रे मेषं क्षिपत्यध्वर्युः, वात्स्यां प्रतिप्रस्थाता मेषीम् । व्यतीहरत इति उत्तरत्र
वचनात् । विपरिवृत्तिर्व्यतिहारः । इह द्विवचनावचनात् उभयोरवदानमध्वर्युरेव
करोतीत्यन्ये ॥ ११ ॥

अथाभ्यां शमीपर्णकरीराणामुपवपति परः शतानि परः
सहस्राणि वा ॥ १२ ॥

तत्कृत्वा कायोद्धासनं क्रमेणाऽलंकृत्यामिपूर्यैककपालं शमीपर्णकरीराणामुपवपनम् ।
उपदेशोऽवधानान्तरमुपवपनम् । ततः कायोद्धासनादि अमिपूर्य आसादनान्तमेवेति । पञ्चाना-

१. Ad. B. Ms. reads ऊर्णा नेष्यन्ते ।

२. B. Ms. omits from अनैडकीभिः to नेष्यन्त इति.

३. B. Ms. reads शशोर्णादीनाम् ।

क. आर्द्रः प्रथस्तु भुवनस्य गोपाः शृत उत्सनाति जनिता मतीनाम् ॥ इति मन्त्रोक्तविधया स्त्रीलिङ्गान्तैः पदैः
ऊह इति ।

ख. 'अष्टावुत्तरस्यां वेधां' इति वक्ष्यमाणहेतुनाऽऽमिक्षयोरेव प्रधानहविष्वावगतेः मेषमेष्योस्तथात्वा-
भावात् नोद्धासनमन्त्रो मेषयोः । अतस्तूष्णीमुद्धासनमिति मतमुपदेशस्य ।

—मान्नेयवत् सह कायेन सर्वम् । काय जुष्टमभिधारयामीति अभिधारणाद्येककपालधर्माश्च य आग्रयणे आम्नायन्ते । प्रातर्दोहधर्माश्चामिक्षाणां व्युद्धरणवाजिनेज्यादिरेव च वैश्वदेवधर्माः प्रत्यक्षविहिताः । शमी वृक्षः, तस्य पर्णानि शतं सहस्रं वा पराणि । ^कयत्परश्शतानि शमीपर्णानि भवन्तीति । ^खकरीराणि सोमाकृतेर्वृक्षस्य फलानि । न तेषां संख्यानियमः । तान्युपवपति क्षिपति मेघमेप्योर्भक्षणाय^ग । अथाभ्यामिति कायस्याभिपूरणानन्तरं करम्भपात्रेषु शमीपर्णकरीराण्यध्वर्युरेव क्षिपति मेघमेप्योश्च ॥ १२ ॥

**करम्भपात्रेषु चान्वोप्याष्टावुत्तरस्यां वेद्यां हवींष्यासादयति ॥
एकां मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां करम्भपात्राणि च ॥ १३ ॥**

अष्टावुत्तरस्याम्, एकां मारुतीमिति संख्यावचनात् आसन्नाभिमर्शनादिसंस्काराः आमिक्षयोरेव, न मेघमेप्योः । ^घआमिक्षान्तर्भावात् आमिक्षाधर्मा एव, नौषधधर्माः । प्रियेणेत्यासादनमुभयोः^ङ । वैश्वदेवशुनासीरीययोरेव व्याहृतिभिः । चातुर्मास्यान्यालभमान इति श्रुतेः । सर्वत्र व्याहृतिमिरित्युपदेशः ॥ १३ ॥

**अत्र मेषप्रतिकृती व्यतिहरतः ॥ मारुत्यां मेषीमवदधाति ।
वारुण्यां मेषम् ॥ १४ ॥**

- क. श्रुतेरनुकरणमिदम् । तै. ब्रा. १.६.४.५. यद्यपि सूत्रकारेणोभयोस्समासनिर्देशः कृतः शमीपर्ण-
करीरपर्णानीति, तथापि करीराणां संख्याविधेरभावात् अनियम इति ।
- ख. Sāyana says खर्जूरफलानि करीराणीति केचित् । तालवृन्तनिवासी states करीराण्यस्मिन्
देशे न सन्ति गङ्गातीरे कुरुक्षेत्रादिषु । तेषामभावे प्रतिनिधिः, नित्यत्वात् । गेध्यफलानि बदरादीनि ।
- ग. पिष्टमययोःमेघमेप्योर्भक्षणासंभवाददृष्टार्थं क्षेत्राणाम् । घासमेवाभ्यामपि यच्छति (तै. सं. १.६.४.३.)
(इति) श्रुत्यर्थमनुवदितुं भक्षणायेत्युक्तम् ।
- घ. यद्यपि पिष्टमययोरौषधधर्मत्वं युक्तं तथाप्यामिक्षान्तर्भावात् साक्षादयधर्मा एवेति ।
- ङ. उभयोः अश्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः स्वस्यां स्वस्यां वेद्याम् । तच्च 'प्रियेण नाम्ना प्रिय' सद आसीद्' (आप.
श्रौ. २.११.६.) इति विकृतिसामान्यं प्रत्युपदिष्टेनैव मन्त्रेण । यद्यपि चातुर्मास्यान्यालभमान
एतामिव्याहृतिमिर्हवींष्यासादयेत् (तै. सं. १.६.१०.३) इति चातुर्मास्यसामान्ये व्याहृतिभिरा-
सादनमुक्तं, तथापि तत् प्रथमान्तिमपर्वमात्रविषयमेव । वैश्वदेवे हि व्याहृतिमिर्हवींष्यासादयति (आप.
श्रौ. ८.२.१०) इति व्याहृत्यासादनस्य विधानात् शुनासीरीये च 'तस्य वैश्वदेववत् कल्पः' इति
वैश्वदेवधर्मातिदेशात् सामान्यतश्चातुर्मास्यमात्रे प्राप्तस्य प्रथमोत्तमपर्वगताभ्यां वाक्याभ्यामुपसंहारः
क्रियत इति मध्यमपर्वणोः 'प्रियेण' इत्यनेनैवाऽऽसादनमिति ।

मेषीमवदधात्यध्वर्युर्मरुत्यां, मेषं वारुण्यां प्रतिप्रस्थाता । तत आसन्नाभिर्मर्शं पञ्चहोत्रा ॥ १४ ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यौ सामिधेन्यश्च नच प्रयाजानूयाजाः ॥ १५ ॥

निर्मन्थ्यौ वेदविधानादि वैश्वदेववत् । वाजिनद्वयमुत्करे । न च मन्थने ऊहः, संसर्गत्वात् । नवत्वविधानात्पुनरेकं हुतानुमन्त्रणं प्रयाजानूयाजानाम् । सामिधेनीनाश्च समिद्धानुमन्त्रणम् । 'उच्छुष्मो अग्नि' इति वर्तमानकालभेदादावृत्तिः । समिद्धो अग्निरिति तन्त्रेण । अध्वर्युरेव दैवं च मानुषं च होतारौ वृणीते साधारणत्वात्^१ । सामिधेन्यनुज्ञानं प्रवरानुज्ञानं च न द्विवद्ब्रह्मा, अभिधेयैकत्वात् ॥ १५ ॥

प्रघास्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयत्येतच्च वाचयति ॥ १६ ॥

अध्वर्युः सम्मार्गैः कृते परिधिसंमार्गे दक्षिणस्याऽपि स्वैः परिधीनां करोति । तत उत्तरस्याग्नेः कृते संमार्गे स्वैः सन्नहनैः प्रघास्यानिति^२ प्रतिप्रस्थाता करोति ॥ १६ ॥

तां पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति ॥ १७ ॥

कतरास्ते जारा इति पृच्छति । पत्न्या त्वाख्यातव्यमेतावन्तो मे जारा इति । सत्या-

१. प्रघास्यान् हवामहे मरुतो यज्ञवाहसः करम्भेण सजोषसः । (तै. सं. १. ५. ३. १.)

क. मन्थनद्वयजन्ययोग्योर्द्वित्वेऽपि न द्विवचनान्ततया मन्थनपदोहः । संसर्गिद्व्यवस्थादग्नेरिति ।

ख. वैश्वदेवत एव सिद्धे नचप्रयाजत्वादिके पुनर्नवत्वविधानात् अन्ते तन्त्रेण सकृदेव हुतानुमन्त्रणं प्रयाजानूयाजानां सामिधेनीनां च समिद्धानुमन्त्रणम् । एतदर्थमेव पुनर्वचनमिति । एवं च दश होता 'अङ्गिरसो मास्य' इति च सकृदेवेति (For these see ४-९-१, २.)

ग. 'उच्छुष्मो अग्नि' इति समिध्यमानानुमन्त्रणत्वात् कृतानुकारित्वे समिधनस्य भिन्नकालिकत्वात् मन्त्रस्यावृत्तिः । 'समिद्धो अग्नि' रित्यस्य तु समिद्धानुमन्त्रणत्वात् अन्ते तन्त्रेणेति (See आप. श्रौ. ४. ८. ३.)

घ. होतुः वेदिद्वयसाधारणत्वात् अध्वर्युणैकेनैव वरणे कृते उभयत्र तन्निष्पत्तेरिति । यद्यपि पूर्वं 'द्विवद्ब्रह्मा' (आप. श्रौ. ८. ५. ८.) इति द्विवचनेनानुज्ञोक्ता, तथाप्यत्र एकवचनेनैव, होतुरेकत्वादध्वर्याश्च वरणकर्तुरेकत्वादिति ।

ङ. सम्मार्गशब्देऽत्र सम्मार्गसाधनीभूतेष्वसन्नहनतृणवाची ।

ख्यानादेव तस्याः शुद्धिः । न च प्रवृत्ते कर्मणि प्रायश्चित्तार्थमपनीयते, ^ककर्मवैगुण्यात् ॥ १७ ॥

यानाचष्टे तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति ॥ १८ ॥

तान् वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति । निवृत्तिर्यस्या न सन्ति जाराः ॥ १८ ॥

यज्जारं सन्तं न प्रब्रूयात्प्रियं ज्ञातिं रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयतीति विज्ञायते ॥ १९ ॥

यः प्रियो ज्ञातिः तस्य निरोधनं स्रोतसां भवति यदि जारान्नाचष्टे ॥ १९ ॥

संसृष्ट उत्तरोऽग्निर्भवत्यसंसृष्टो दक्षिणः । अधान्तरा वेदी यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वेदिमैषीके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्तात्प्रत्यश्रौ तिष्ठन्तौ दक्षिणेऽग्नौ शूर्पेण जुहुतः ॥ २० ॥

असंसृष्टो दक्षिणोऽग्निः तस्यापि परिधयस्संसृष्टाः । ^खअथैतत्कर्म क्रियते-प्रघास्यानित्येवमानिर्देशान्तम् । ततोऽन्तरा वेदी गच्छतः उत्तरेण वोत्तरां वेदिम् । ऐषीकतृणशलाकाभिः कृते शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य द्वयोश्शिरसोऽस्थाप्यते ॥ २० ॥

'मो पू ण इन्द्रेति यजमानः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह । 'यद्राम इत्युभौ याज्याम् ॥ २१ ॥

^गपुरोऽनुवाक्या व्यवसाना । याज्यापि व्यवसाना स्वाहाकारान्ता ॥ २१ ॥

^अअक्रन्कर्म कर्मकृत इति विपरायन्तौ जपतः ॥ २२ ॥

१ मो पू ण इन्द्रं पूष्टु देवारतु स्म ते शुष्मिन्नवया । मही क्षाय मीढुयो यन्वा । इविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ (तै. सं. १. ८. ३. १.) इति पुरोऽनुवाक्या ।

२ यद् ग्रामे यदरण्ये यत्सभार्या यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्य एतश्चक्षुमा वयम् । यदेकस्याधि धर्मेणि तस्याऽवयजनमसि स्वाहा ॥ (तै. सं. १. ८. ३. १.) इति याज्या ।

३ अक्रन्कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेत सुदानवः । (तै. सं. १. ८. ३. २.)

क. कर्मप्रवृत्त्यनन्तरं जारसम्भव एवैतत्प्रश्नप्रतिवचनादिकम् । न पूर्वम् । पूर्वं जारिण्याः अकृतप्रायश्चित्तायाः कर्माधिकारादिति रामामिचित् ।

ख. एतत्कर्म 'प्रघास्यान् हवामह' इत्यारभ्य वरुणो गृह्णात्विति निर्देशान्ते पूर्वोक्तमिदानीमेव कर्तव्यम् । होमाज्ञत्वात् । तत् कृत्वा ततो वेदिसमीपगमनादिकमिति ।

ग. 'मो पू ण इन्द्र' इति पुरोऽनुवाक्या । 'यद् ग्रामे यदरण्ये' इति याज्या । तत्पाठप्रकारस्तु नीचैर्ब्रह्मव्यः ।

विपरायन्तौ । तयोः पृथक् गमनं स्वस्थानगमनार्थम् । 'संमृष्ट उत्तर' इति वचनादुत्तरविहारेऽप्यन्यत्कर्म न क्रियते ॥ २२ ॥

अपि बाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयात् । अन्वारभेयाता-मितरौ ॥ २३ ॥

यदाप्यन्वारम्भो यजमानयोः तदाऽप्यकन्निति जपः ॥ २३ ॥

अत्र दक्षिणमग्निं संमार्ष्टि ॥ २४ ॥

संमृष्टे वा दक्षिणेऽञ्जलीकरणादि क्रमेणैव । उभयत्र याजमानश्च । आज्य-भागयोरप्येकमनुमन्त्रणम् । वषट्कर्तुरेकत्वाद्विभक्तित्वाच्च । तथा स्विष्टकृतः । आवृत्ति-रुपदेशः ॥ २४ ॥

ऐन्द्राग्नपर्यन्तैः प्रचर्या मत्यध्वर्युः ॥ २५ ॥

अध्वर्युर्वषट्कारेण जुहोति । वषट्कृते प्रतिप्रस्थाता वेति । इष्ट्वाऽऽज्यभागौ प्रतिप्रस्थाता विरमति । तत आग्नेयादिभिरेन्द्राग्नपर्यन्तैः प्रचर्य विरमत्यध्वर्युः ॥ २५ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पूर्वेण सहावदानेन मारुत्याः सर्वा मेषी-मवद्यति । उत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ॥ २६ ॥ अथ प्रचर्या मति ॥ २७ ॥ अथाध्वर्युः पूर्वेण सहावदानेन वारुण्याः सर्वे मेषमवद्यति । उत्तरेण शमीपर्णकरीराणि । अथ प्रचरति ॥ २८ ॥

इति षष्ठी कण्डिका ॥

कायानुब्रूहि कं यजेत्येककपाले संप्रैषौ ॥ १ ॥ नभश्च नभस्य-
श्चेति चतुर्भिर्मासनामाभरेकः, पालमभिजुहोति ॥ २ ॥

मारुत्या आमिक्षाया यदवदानं पूर्वं तेन सह मेषीमवद्यति । न चोहः, मेषयोः क्लृण्वनाभावात् । द्वितीयेन शमीपर्णकरीराणि । द्वितीयाच्च पात्रात् अवदानद्वयः । ततो मरुद्भयोऽनुब्रूहीति । साक्षाद्यवदनुमन्त्रणमामिक्षायाः । इन्द्रयाजिनः इन्द्रियावी भूयासम्, महेन्द्रयाजिनः 'जेमानं महिमानं' गमयेयमिति । विशेषधर्मा एव वैश्वदेव्यामिक्षासु

क. आमिक्षामेषयोस्सहावदाने क्रियमाणे पृथक् मेष्या मेषस्य चाऽवदानाभावात् द्विवचनान्ततया मन्त्र-स्योहो न कर्तव्य इति । एवं चाऽऽमिक्षावदानार्थमेवायं मन्त्रो न मेषावदानार्थमिति फलितम् ।

ख. वैश्वदेववत् प्राणैस्सायुज्यं गमेयमिति नानुमन्त्रणमिति ।

व्युद्धरणादिवाजिनेज्यादयः, अनुमन्त्रणं तु देवताश्रयः (यो) नामिक्षाविशेषधर्मः । चरुपुरोडा-
शाज्यसान्नाय्यपशूनां तु तत्क्रियते । अतो नैतस्य प्राप्तिः । एवमेककपालस्यापि ये विशेषधर्मा
पूरणादयः त एवैककपालानां, नानुमन्त्रणम् । अतः^१ कस्याहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमि-
त्येव समुच्चय आशिषाम् । मरुतामहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमिति इन्द्रियाव्य-
न्नादो भूयासं वरुणस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमन्नादो भूयासमिति पूर्ववत् ।
सान्नाय्यवदुपदेशः, मुख्यत्वात्^क । उभयोरिध्म^ख सन्नहनयोरन्वारम्भ आग्नीध्रस्य । धूनश्च
होतुः, उभयस्य कर्माङ्गत्वात् । प्रत्याश्रवणे^ग च स्फ्यसम्मार्गयोरुभयोर्धारणम् । ^घहोतृ-
संस्कारत्वाद्वा एकस्य सन्नहनस्य धूननम् ॥ २ ॥

तदु हैके पृथगिडे निरवद्यन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । सप्तानां
हविषां समवदायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । तस्मिन्प्रतिप्रस्थाता
मारुत्या अन्ववदधाति ॥ ३ ॥

यदा पृथगिडे निरवद्यन्ति तदापि सहोपहवः । अनुहश्चेडाशब्दस्य देवताभि-
धानात्^ङ । प्रतिप्रस्थाता स्वामन्वारभते । होतोभयं धारयति । उभयत्राऽन्तरेडा । यदाऽपि
सहोपहव अन्वारम्भश्चोभयोः^च । उपहूत इति जपश्च । अध्वर्योः पर्वाञ्जनमुपस्तीर्णाभि-
धारणे च ॥ ३ ॥

I B. Ms I reads as follows :—अतः कस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानमिन्द्रियावी वा ।
वरुणस्याहं etc.

क. मेघयोरधर्मकत्वात् आमिक्षयोर्मुख्यत्वाच्च तन्निबन्धनैवाऽऽशीरिति ।

ख. ' इध्मसन्नहनान्याग्नीध्रोऽन्वारभ्य ' इति विहितमन्वारम्भणं उभयोरिध्मसन्नहनयोरग्नीध्रेण कर्तव्यम् ।
एवं होत्रा कर्तव्यं तद्विधूननमिति ।

ग. ' स्फ्यं सम्मार्गाश्च धारयन् प्रत्याश्रवयति ' (आप. श्रौ. २. १५. ४.) इति विहितस्फ्यसम्मार्ग-
धारणमुभयोरपि विहारयोः कर्तव्यम् । तत्तद्विहाराङ्गत्वात्तत्तद्विहारणस्येति ।

घ. ' इध्मसन्नहनानि मुखे प्रति विधूनुते ' इति विधिना विधूननस्य होतृसंस्कारत्वावगतेः एकस्यापि
विधूनने तस्मिन्नेकस्यैव तदिति ।

ङ. इडोपाह्वानमन्त्रेण वृष्टिरुपदेवताया एवाऽभिधानात् तस्याश्चैकत्वात् एकवचनान्तस्यैव प्रयोगो
मन्त्रस्य, न द्विवचनान्ततयोह इति ।

च. उभयोः अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः । ' उपहूतः पशुमानसानि ' इति जपोऽप्युभाभ्यां कार्यं इति । अत्र
तदु हैके पृथगिडे निरवद्यन्ति इत्येकः पक्षः । तदु तथा न कुर्यादिति निषेधः । ततस्सप्तानामिति
सहावदानविधिः । तेन पक्षद्वयमपि विकल्प्यते ।

उपहूतां प्राश्नन्ति ॥ ४ ॥

उपहूतयोः स्वां स्वामध्वर्यू प्राश्नीतः । इतरे ^कसर्वम् । कृते चतुर्धाकरणे आग्नेय-
विकाराणाम् ॥ ४ ॥

यः प्रवया इवर्षभः स दक्षिणा ॥ ५ ॥

यः प्रवया प्रवृद्धवया इव ऋषभः सेचनसमर्थः । वृद्धः, अणूकः, तरुण इति
वचनात् । केचित्प्रवयः प्रथमवया इति ॥ ५ ॥

कामं तु ततो भूयो दद्यात् ॥ ६ ॥ धेनुर्वक्षिणेत्येके ॥ ७ ॥

कामं दद्यात् ऋषभादन्यदपि दीयते । अन्वाहार्यधर्मा दर्शपूर्णमासविकाराणाम् ।
न तूपदेशः । उत्तरस्यां वेधां दक्षिणास्साद्यन्ते । सर्वे प्रतिगृह्णन्ति । पूर्ववत्समार्गः । क्रमेण
समिदाधानमग्नीध्रस्य पर्यायेण च याजमानम् । तन्त्रेणानूयाजानाम् ^ख । व्यूहनादि पर्यायेण ।
एको मन्त्र उपभृतृषदाज्यधान्योः ^ग ! क्रमेणग्नीध्रस्योद्यमनम् ^घ ॥ ७ ॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्त-
वाकस्याः ॥ ८ ॥ हुतानुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास्त इति
मन्त्रं दानमाति ॥ ८ ॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इति रोहितेनेत्यस्य पुरस्तात् । नामिक्षाणां प्राशित्रं
साम्नाय्यवत् ॥ ८ ॥

उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः ॥ ९ ॥

अध्वर्योर्वाजिनेऽवानयति शेषं प्रतिप्रस्थाता । ततो भक्षयन्ति ॥ ९ ॥

शेषौ चमवनांयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्त्या मा विशन्तिवन्दव
आ गल्गा चमवनां रसेन मे रसं पृण । तस्य ते वाजिभिर्भक्षंकृत-
स्येति समानम् ॥ १० ॥ पूर्णपात्रवर्जं पूर्ववदिष्टिं संस्थापयति ॥ ११ ॥

क. संसृज्य प्राश्नन्तीति शेषः ।

ख. हुतानुमन्त्रणमिति शेषः ।

ग. अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यातामिति ।

घ. रोहितेन त्वा इत्यादिभिः त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेण तत्तद्वेदिसंश्लिखनः प्रद्वियमाणस्य प्रस्तरस्थोद्यमनमिति ।

पूर्णपात्रवर्जम् । यजमानपत्न्योरुभयोः^क । इष्टिमुभौ^ख संस्थापयतः सहापरामि-
होमैः । उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रमिति वचनात् । यजमानमार्जनकालेऽवभृथः । कृतेऽवभृथे
उत्तरमुभयोरेकस्य वा । अपराग्निहोमा अपि भवन्ति । पत्नीसंयाजा अपि भवन्तीति
व्याख्यानात् । उपदेशः संस्थापयतीत्येकवचनात्पत्नीसंयाजान् वैश्वदेववदध्वर्युरेव करोति ।
^ग उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रमिति पूर्वेणोभौ । ^घ पुरस्ताद्यज्ञशंचमाञ्चाऽवभृथ इति । वपत्कारैकत्वा-
त्पत्नीसंयाजानां तन्त्रेण याजमानं न्याय्यम् । आज्येडाद्वयश्च । उभावाज्यविन्दूनन्वारम्भश्च ।
पूर्ववदक्षिणामिहोमाश्च । वेदयोरुभयोरूहेन ^ङ प्रासनं उभयसंस्कारत्वात् । विन्दते प्रजामित्ये-
कस्य वा पत्नीसंस्कारत्वात् । यजमानः स्वस्ववेद्योर्निधाय वेदौ^च पर्यायेणामिमृशति । न
योक्त्रविमोकादि पत्न्याः । उत्तरत्र^छ विमोकात् विद्यते तूत्थानमन्त्रः । अङ्गत्वाद्वेदस्तरणं
पर्यायेण स्वस्ववेद्योः । प्रायश्चित्तानि समिष्टयजूषि च वेद्योरभिस्तरणे कृते विमोके च
प्रणीतानाम् । “ एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः ” इति मार्जनप्रत्याम्नायः, अविमुक्तत्वाद्यज्ञस्य ।
वरुणप्रधासार्थं कृतमन्यस्याप्यर्थं साधयति । कपालानि चाविमुक्तानि । एककपालस्य कपाल-
मपि । आयज्ञविमोकाद् द्रव्यसंस्कारा नापयान्ति येष्वपि विमोक यथाऽग्नेः ‘ विते मुञ्चामि

I Ad. Ms. reads कार्यम् ।

क. ‘ यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति ’ इति अन्तर्वेदि प्रणितामार्जनं यजमानस्य । सयोकत्रेऽञ्जलौ पूर्णपात्र-
मानयतीति पत्न्याः । एतद् द्वयं वर्जयित्वाऽन्यत् सर्वमिति ।

ख. अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ।

ग. यदि अध्वर्युरेव पत्नीसंयाजान् करोति तर्हि उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम् (आप. श्रौ. ८. ५. ७) इति
वेदिद्वयेऽपि कृत्स्नाङ्गानुष्ठानविधानं कथं संगच्छेत ? इति शङ्कायास्समाधानमिदम् । हविशेषभक्षण-
न्तेन पूर्वेण कर्मसमुदायेनोभौ कुरुतः तत्सूत्रमिति । अस्मिन् पक्षे “ अपि पत्नीसंयाजा ” इति
सूत्रं पत्नीसंयाजा अपि यदा कर्तव्याः, तदा किमु वक्तव्यं हविशेषभक्षणान्तस्य तन्त्रस्येति
कैमुक्तिकन्यायेन व्याख्येयम् ।

घ. इष्टिसंस्थापनानन्तरमेवाऽवभृथविधानात् संस्थाजपमपि कृत्वैवाऽवभृथः कर्तव्य इत्युपदेशमतमिति ।

ङ. “ वेदो स्थो विष्ठी स्थो विदेयकर्मणी स्थः करुणे स्थः क्रिया-सनी स्थः सनितारौ स्थः सनेयं घृतघन्तं
कुलायिन-रायस्पोष-सहस्रिणं वेदौ दत्तां वाजिनम् ” इति मन्त्रस्योहः ।

च. ‘ वेदं होता पत्न्या उपस्थे त्रिः प्रास्यति ’ (आप. श्रौ. ३. ४. ३) इति विहितं प्रासनमुभयो-
र्वेदयोः प्रतिपत्तिसंस्कारत्वात् । अथवा एकस्यैव वेदस्य प्रासनं पत्न्या उपस्थ आदधाति । विन्दते
प्रजाम् (तै. ब्रा. ३. ३. ८) इति पत्नीगतफलश्रवणात् पत्नीसंस्कारकत्वावगतेः एकस्य प्रासनैवैव
तत्तिसद्वेति । अस्मिन्पक्षेऽनूह एव मन्त्रस्य ।

छ. See आप. श्रौ. सू. ८. ८. १४ for योक्त्रविमोक.

-तत्वात् तप्यस्वेति^१ चोहः । तत ^कआप्यलेपनिनयने कृते प्रोक्षणीरासादय बर्हिरुपसादयाऽऽ-
ज्येनोदेहीति । निष्कासपक्षे वेदमासाद्य ^१पवित्रेण सम्मृश्य प्रोक्ष्य प्रैष एव प्रोक्षणीरासाद-
येति । न यज्ञयोगः । सर्वपक्षेषु कृतत्वात् ॥ ११ ॥

पूर्णपात्रस्य स्थाने सौमिकोऽवभृथः ॥ चतुर्गृहीतान्याज्यानि ॥ १२ ॥

प्रैषोक्तेषु कृतेषु कर्मसु चतुर्गृहीतान्याज्यानि पञ्चावत्तिनोऽपि । यद्यनूयाजाः तदा
'^खपञ्चानां त्वेति' द्वाभ्यां 'चरोस्त्वे'ति द्वाभ्यां यदा नाऽनूयाजाः तदाद्यैरेव 'पञ्चानां त्वा
दिशामि'ति । इह न ^गप्रोक्ष्यभिमन्त्रणादि ॥ १२ ॥

**वारुण्यै निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति । तुषा ऋजीषधर्मं
लभन्ते । वारुणमेककपालमेके समामनन्ति ॥ १३ ॥**

आज्यग्रहणेभ्यः ^घपुरोडाशादङ्गारापोहनादि । वरुणाय जुष्टमभिधारयामीत्यभि-
धारणम् । अलंकृत्योदकसमीपगमनमेव । निष्कासपक्षे गृहीतान्याज्यानि गमनमेव तुषान्
हविराज्यानि च गृहीत्वा ॥ १३ ॥

नायुर्दा नभिप्रव्रजनमन्त्रं न साम गायति ॥ १४ ॥

आयुर्दाग्रहणेन ^ङप्रयास्यतो होमानां प्रतिषेधः । न ^चगमनमन्त्र उरुं हि राजेति
॥ १४ ॥

**सर्वा दिशोऽवभृथगमनमाप्नोतम् ॥ नोदीचीरभ्यवेत्या
इत्येके ॥ १५ ॥**

उदीचीरापः उदीच्यां भवाः ॥ १५ ॥

१ Ad. Ms. १ omits च, B. Ms. १ reads चोहः कृतः ।

२ B. Ms. १ reads तत्र.

३ B. Ms. २ reads सपवित्रेण.

क. See आप. श्रौ. १. १५. १५.

ख. पञ्चानां त्वा दिशां, पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां, चरोस्त्वा, प्रक्षणस्त्वा । See for this मन्त्र आप.
श्रौ. १. ७. ८. footnote.

ग. See आप. श्रौ. ४. ५. ६.

घ. See आप. श्रौ. १. २४. ६.

ङ. आयुर्दा भमे, अवभृथ निचङ्कुण, नमो रुद्राय, इति मन्त्रत्रयकरणका होमाः प्रयास्यद्धोमाः । (See
आप. श्रौ. १३. १९. १०).

च. उरुं हि राजेति गमनमन्त्रः । तै. सं. १. ४. ४१ अनुवाके द्रष्टव्यः ।

यां दिशं गच्छेयुस्तथामुखाः प्रचरेयुरित्येके ॥ १६ ॥

यां कदिशं प्रति गच्छन्ति सा प्राची ॥ १६ ॥

बहन्तीनां स्थावरा अभ्यवेत्याः ॥ तदभावे याथाकामी ॥ १७ ॥

उदकान्ते स्तरणान्तां वेदिं कृत्वा तस्यां हवींषि सादयति ॥

अपि वा न वेदिः ॥ शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति ॥ १८ ॥

शतं ते राजन्निति कृत्वा जपं, प्राप्य स्फद्यादानादि वेदिकरणम् । कृते उत्तर-
परिग्राहे धा असीत्येवमाद्यनुवीक्षणान्तम् । प्रोक्ष्यभिमन्त्रणादि । उदकं प्रत्यपादीयते
प्रस्तरः । तस्य चाभिमन्त्रणम् । सूर्यो वः पुरस्तात्पात्विति । न वा परिध्यर्थत्वात् । आदित्यो
ह्येवोद्यन्निति । युनजिं वो ब्रह्मणा दैव्येनेत्यपां योगः निवृत्तिर्वा, इन्धनलोपात् ।
ततस्तीर्णायां विधृत्याद्येव । आज्यान्यभिमन्त्र्य हविस्सादनम् । आग्नेयवदासन्नाभिमर्शनं
वारुणस्य निष्कासस्य च सात्वाय्यवत् । 'आमिक्षा मां धिनोत्वि'ति चोभयविकारस्वे
एकदेशस्यापि ॥ १८ ॥

अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते ॥ १९ ॥

परिस्तीर्य वेद्यन्तानुदकान्तमारोहति अभिष्टित इति । अवेदिपक्षे न वेद्यर्थं
वर्हिंसासादनं, नापि प्रोक्षणीरा (प्या)सादनम्, तुल्यमन्यदुभयोरपि पक्षयोः । अपो दृष्ट्वा
जपादुदकान्तमेवोपतिष्ठन्ते ॥

अपः प्रगाह्य तिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्ति ॥ २० ॥

क. यां दिशं गच्छन्ति यजमानप्रभृतयः सा प्राची मन्तव्येति ।

ख. See आप. श्रौ. २. ३. ७ for उत्तरपरिग्राह also १० for अनुवीक्षण

ग. आहवनीर्यं प्रत्यपादातव्यो यः प्रस्तरः तमाहवनीयस्थानापन्नमुदकं प्रत्यपादते (शनैरादत्ते) इति ।
(See आप. श्रौ. २. ८. ५).

घ. न पुरस्तात् परिधत्ति, आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्तात्प्रक्षाख्यस्यपहन्ति. तै. सं. २. ५. इति परिधिपरि-
धानस्थानेऽस्याऽभिमन्त्रणस्य विहितत्वान्नानेन प्रस्तराभिमन्त्रणमिति ।

ङ. युनजिं ह वेति मन्त्रे उत्तरार्धे 'इन्धानास्त्वा' इति ध्रुवणादस्येन्धनार्थत्वावगतेः अप्सु च तदभावान्
मन्त्रस्य निवृत्तिरिति । ततश्च सूर्यो व इति युनजिं व इत्युभयोरपि मन्त्रयोर्निवृत्तिर्वेदितव्या ।

च. पूर्वमभिमृष्टमिक्षैकदेशत्वेऽपि निष्कास्याऽऽमिक्षात्वात् स्वातन्त्र्येण तस्य हविष्ट्वावुभयविकारवत्सा-
न्नाय्यमन्त्राभ्यामभिमर्शनमिति ।

अपः प्रगाढं प्रविश्य उदकं सर्वे तिष्ठन्तः उत्थिताः । अद्भुथ इति कर्मनम् ।
तेन साज्जेन प्रचरन्त्युत्थिताः ॥ २० ॥

**तृणं प्रहृत्य स्रौवमाधारयति ॥ यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्
जुहुयात् ॥ २१ ॥**

तृणस्योपरिष्ठात्सर्वहोमाः । “आहुतीनां प्रतिष्ठित्या” इति श्रुतेः । ततः स्रौव
एव, नोपवाजनं, इन्धनार्थत्वात् । दशहोत्रादेः समिद्धानुमन्त्रणान्तस्य लोपः । प्रकृति-
वदन्यदनर्थलुप्तम् ॥ २१ ॥

॥ इति सप्तमी कण्डिका ॥

अग्नीदपस्त्रिः संमृद्धीति संप्रेष्यति । १ ॥

कृत आप्यायनेऽग्नीदिति प्रैषः । स्पृयेनैव केवलेनोदकं समाष्टि । सन्नहनाभावात् ।
सम्मार्जनदर्भैर्लौकिकैरित्युपदेशः ॥ १ ॥

**आपो वाजजितो वाजं वः सरिष्यन्तीर्वाजं जेष्यन्तीर्वाजिनी-
र्वाजजितो वाजजित्यायै संमाज्मर्यपो अन्नादा अन्नाद्यायेति मन्त्रं
सन्नमति ॥ २ ॥**

वाजजित्यादयो गुणा अपां स्युर्न वेति प्राप्त ऊहोपदेशः । भुवनमिति यज्ञाभिधानं
भुवनं लोकः स्थानम्, तत् त्वमसीति यज्ञ उच्यते । विविधं प्रथस्वेति यजमानम् । अस्मिन्
यज्ञे विप्रथस्वेति यजमानस्य । यज्ञो वै भुवनमिति । अतोऽनूहः । ^कआपो यष्टूश्च इत्येता-
वानूहः । अविकृत^१ उपदेशः । देवताभेदभिधानात् नाहवनीयस्येति । आक्रमणावस्थानप्रत्या-
क्रमणानां निवृत्तिरवेदिपक्षे ॥ २ ॥

**अग्नेरनीकमप आविवेशेति स्तुच्यमाधारयति ॥ ३ ॥ वाग-
स्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः ॥ ४ ॥**

^खप्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्येत्स्वाहेति मन्त्रान्तः^२ । आग्नेय आधारः । गुणभूता

१ J. Ms. reads अविकारः ।

२ B. Ms. १ स्वाहेत्याधारमन्त्रान्तः, B. Ms. २ reads स्वाहेति मन्त्रः, J. Ms. reads
स्वाहेत्याधारमन्त्रः ।

क. ‘अग्ने यष्टरिदं नमः’ इति मन्त्रः । आपो यष्टूश्च इदं नमः इत्यूहितव्य इति ।

ख. ‘अग्नेरनीकमप आविवेश’ इति मन्त्रः तै. सं. १. ४५. १ उच्चरण्येदित्यन्तोऽन्ते स्वाहापदवर्जित
इति त्रिष्टुप्छन्दसोऽस्य तावन्मात्रेण परिसमाप्तेः । समुद्रे त’ इत्यादेः कार्यान्तरे विनियुक्तत्वादिति ।

See आप. श्रौ. १३. २०. १०.

अन्या देवताः ॥ ३, ४ ॥

लुप्यते प्रवरः ॥ ५ ॥

^कअवस्थानादेर्मानुषान्तस्य प्रवरस्य लोपः ॥ ५ ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वाप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति ॥ ६ ॥

वर्हिर्वर्जाः प्रयाजाः । त्रीनिष्ट्वादधर्मौभृतस्य समानयति यद्यनूयाजौ । सर्वस्येत-
रथा ॥ ६ ॥

अप्स्वय इत्येषा । अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि मेषजा ।
अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वमेषजीरित्यप्सुमन्तौ ॥ ७ ॥

अप्सुशब्दो ययोस्तावप्सुमन्तौ । ^खवृषण्वानपि लभ्यते सोमस्य, परिपाठात् ।
^गपुरोनुवाक्यामात्रस्य विकारः ॥ ७ ॥

निष्कासस्यावदाय वरुणमिष्ट्वा कृत्स्नं निष्कासमवदायाग्नी-
षोमौ(वरुणौ) स्विष्टकृदर्थं यजति ॥ ८ ॥

कुम्भीस्थो वारुण्याश्शेषो निष्कासस्तस्यावदानं, ^घवारुणस्य वा । प्रकृतिवदिष्ट्वा
वारुणं नारिष्टहोमाः । कृत्स्नमवदाय वारुणमपि 'अग्नीवरुणाभ्यामनुब्रूहि' अग्नीवरुणौ
^ङयजेति वाजसनेयमतात् । अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्ब्रूयामनुब्रूहि अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ

क. उत्तरतः प्रवरायावतिष्ठते (आप. श्रौ. २. १५. १) इति प्रवरार्थं विहितमवस्थानम् । मानुष इत्युच्यते
(आप. श्रौ. २. १६. १५) इति नामप्रहणविधानम् । तस्य व्यापारस्याऽवस्थानावेर्नामप्रहणा-
न्तस्य लोपः । आदावेव कृतत्वादिति ।

ख. याज्यानुवाक्यापरिपाठक्रमे 'अप्स्वमे सधिष्टव' इति पठित्वा अनन्तरं 'वृषा सोम शुमाँअसि'
सौम्याः परिपाठात् सूत्रपठितया 'अप्सु मे सोमो अब्रवीत्' इत्यनया सह 'वृषा सोम' इत्यस्या अपि
विकल्पेन प्राप्तिः । वृषशब्दपठितो वृषण्वान् । (See तै. सं. ४. १. १४. ४).

ग. श्वच इमाः पुरोनुवाक्यार्थमेव विधीयन्ते । याज्यास्तु प्राकृतावेव मन्त्रौ 'जुषाणो अग्निः जुषाण-
स्सोमः' इति ।

घ. पुरोडाशस्येति शेषः ।

ङ. See मा. श. ब्रा. ४. ४. १. १७ 'अग्नीवरुणाभ्यामनुब्रूहि' इति तत् स्विष्टकृते अग्नीवरुणौ
यजेति वपद्कृते जुहोति P. 377 my edition of Chaukhamba.

यजेति कौधायनमतात् । वरुणस्याहं देवयज्ययाऽन्नादौ भूयासं, अग्नीवरुणयोरहं देव-
यज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमिति । नैककपालधर्मः साधारणः, नापि वैशेषिकः
पूरणादिः । ख. 'वारुणमलंकृत्ये'ति दर्शनात् । आज्यान्वेव चतुर्गृहीतानि न 'पृषदाज्यमिति ।
'चतुरः प्रयाजान् यजतीति' लिङ्गात् । विशेषधर्मा एवैककपालेषु प्रवर्तन्ते ये बद्धा
आग्रयणे । इतरथा तु षट् स्युः प्रतिषेधाद्धर्हिर्विकाराणाम् ॥ ८ ॥

नोत्तरं क्रियते ॥ ९ ॥

न निनयनाद्युत्तरं स्विष्टकृतः ॥ ९ ॥

अपि वौषभृतं जुहामानीयापवर्हिषावनूयाजौ यजति ॥ १० ॥
देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् ॥ ११ ॥

अपि वाऽनूयाजवेव बर्हिर्वजौ । तूष्णीं दध्नौदुम्बरशाखया प्रोक्षणं तुपाणाम् । तुषा
ऋजीषधर्मं लभन्त इति 'देवतात्वस्याभावात् व्रीहेः यवस्य वेति । केचित्संस्कार इति
कुर्वन्ति 'व्रीहिराजन् यवराजन्नित्यूहयित्वा ॥ १०, ११ ॥

1 Except J. Ms. all read यवराजन् व्रीहिराजन्

क. See बौ. श्रौ. ८. २०. P. 260 L. 18. Vol. I. A. S. B. ed. सर्वेश एव वारुणमवदय-
दाह-अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भयामनुमूहि, इति.....आश्रान्य 'अग्नीषोमौ स्विष्टकृतौ यज' इति ।

ख. सौमिकेऽवभृथे वारुणमलंकृत्य (आ. श्रौ. १३ १८ ४.) इति सम्भवत्प्राप्तिकस्याप्यलंकरणस्य
पुनर्विधानात् आज्यभागान्यायेन अलङ्करणमेव कर्तव्यम्, न पूरणादयो विशेषधर्मा इति प्रतीयत इति ।

ग. श्रुतौ अवभृथप्रकरणे श्रुतस्य 'अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति' (तै. सं. ६. ६. ३. २) इति वचन-
स्यान्यत्र विवरणं क्रियते-चतुरः प्रयाजान् यजति इति । एतेन सिद्धवदनुवादेनेदमवगम्यते-एककपाले-
ष्वन्येष्वपि विशेषधर्माणामेव सर्वहुतं जुहोति' इत्यादीनामेव प्रवृत्तिः, न साधारणधर्माणां नवप्रयाज-
त्वादीनाम् । इतरथा अपवर्हिष इत्यनेन बहिः प्रयाजस्य तद्विकारयोश्चेति त्रयाणामेव षट् प्रयाजा
अवशिष्टाः स्युरिति 'चतुर' इत्यनुपपन्नं स्यादिति ।

घ. स्विष्टकृतोऽनन्तरं 'जुहामप आनीय.....अन्तःपरिधिं निनयति' इति निनयनं (आप. श्रौ.
३. २१. ७.) विहितम् । तत् आरभ्योत्तराङ्गानि न कर्तव्यानीति ।

ङ. सौमिकेऽवभृथे यत्ते प्रावणाऽऽप्यायस्व सन्त इति.....दध्नौदुम्बरशाखयर्जाषं प्रोक्षति (आप. श्रौ.
१३ २०. ८) इति मन्त्रेणर्जाषप्रोक्षणं विहितम् । तदत्र तुषेषु यावकेषु त्रेह्येषु वाऽतिदिष्टं-तुषा
ऋजीषधर्मं लभन्त (आप. श्रौ. ८. ७. १५) इति वचनात् । तच्च मन्त्रं दिनैव कर्तव्यम् । सौमिके
ह्यवभृथे ऋजीषप्रोक्षणमन्त्रे 'यत्ते प्रावणा' इत्यत्र 'निष्प्रायतां देव सोम' इति सोमस्य देवता-
त्वमभ्युपगम्य तदवयवच्छेदनजन्यदोषनिवृत्तिप्रार्थनपूर्वकं तदवयवानां पुनराप्यायनं प्रार्थितम् ।
अत्र तु तुषप्रकृतिभूतानां व्रीहीणां यवानां वा देवतात्वं नोक्तमिति न तन्मन्त्राणामत्र प्रवृत्तिः ।

तुषाणां स्थालीं पूरयित्वाप्सूपभारयति समुद्रे ते हृदयमप्स्व-
न्तरिति ॥ १२ ॥

पश्चात्स्थालीं पूरयति तुषाणाम् । यदाप्येककपालस्तदा निष्कासे कृत्तजीषधर्माः
तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैतीति । उपभारयति प्रवेशयत्युदकं स्थालीम् । न 'चोत्पूतभक्षणं'^ख
तुषाणाम्, अवचनात्, अस(र)सत्वाच्च ॥ १२ ॥

अपि वा न सौमिकोऽवभृथः । तूष्णीं तुषनिष्कासमप्सूपवेत्
॥ १३ ॥ इमं विष्यामीति पत्नी योक्त्रपाशं विमुञ्चते ॥ १४ ॥

असौमिकेऽवभृथे मार्जनकाले तुषनिष्कासस्यैव क्षेपः । योक्त्रविमोकादि सर्वत्र समा-
नम् । प्रतियुतादेः प्रत्यक्षान्ता(ना)त् असौमिकेऽपि श्रुत्यन्तरविहितं याज्याभ्यानात् अस्माकं
सौमिकप्रकृतित्वमवभृथानां यत्त्वनिष्ठं तदिहावद्धम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

देवीराप इत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्य सुमित्रा न आप
ओषधय इत्यपः प्रगाह्य सशिरस्कावनुपमक्षन्तौ स्नातः पत्नी यज-
मानश्च ॥ १५ ॥

अवभृथ इत्युदकाख्या तस्याभिमन्त्रणं यजमानस्य ब्रूतादित्येवमन्तेन । सुमित्रा न
इति स्थानमन्त्रः उभयोरपः प्रविश्य यत्र होमः कृतः सशिरसौ अनुपमक्षन्तौ अशोधयन्तौ
मलमतिशुद्ध्यर्थम् ॥ १५ ॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः ॥ १६ ॥

पृष्ठे प्रधावतः परस्परस्य ॥ १६ ॥

1. B. Ms. 1. reads उत्पूतस्य.

किन्तु तूष्णीमेव प्रोक्षणमिति । 'व्रीहिराजन्' इत्येव सर्वेष्वेवादृशपुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते । तालव-
न्तनिघासिनापि स एव पाठोऽस्मीकृतः । परंतु कथं तत्र समासान्तष्टच् न प्रवर्तत इति न ज्ञायते ।
न च प्रकृतिमन्त्रे 'चिच्छिदुस्सोम राजन्' इति श्रवणात् सोमराजन् इत्यस्य स्थाने 'व्रीहिराजन्' इति
युक्त ऊह इति सांप्रतम् । तत्र सोमराजन् इति सम्बुद्धयन्तपदद्वयरूपत्वेन तथा भवितुं युक्तत्वात् ।
यथा सोमराजज्ञेष्टवरोह (तै. सं. १. ३. १३. १) इति । न चोद्विगतापाठ आर्षप्रयोगो युक्तः इति ।

क. निष्कासेन यागाभावेऽपि 'तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैति' इत्यनेन तुषैस्सार्क निष्कासस्याऽवभृथ-
वेशप्रापणविधानात् निष्कासस्यापि तुषवत् ऋजीषधर्मप्राप्तिरिति ।

ख. 'भक्षयेद्वाऽप्सु धीतस्य सोमदेवत' इति आप. श्रौ. १३. २०. ११. इति यज्ञक्षणं विहितं
तत्तुषाणां न भवति । अप्सु धीतस्येति मन्त्रार्थस्य तत्राभावात् रसाभावाच्चेति ।

काममेते वाससी यस्मै कामयेयातां तस्मै दद्याताम् । न हि दीक्षितवसने भवत इति वाजसनेयकम् ॥ १७ ॥

यस्मै कामयेयातामृत्विजे तस्मै वाससोर्दानम्, कामवचनाददानमपि । 'न हि दीक्षितवसनं परिदधीते'ति दीक्षितवसनस्य परिधानप्रतिषेधः । स इह नास्तीति दीयते । नूनं श्रुतिविप्रतिषेधो यतो बन्धनमहवसनादेः ॥ १७ ॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समिधः कृत्वाप्रतीक्षास्तूष्णीमेतैर्धोऽस्येधि-
धीमहीत्याहवनीये समिध आघायापो अन्धचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ॥ १८ ॥

आदित्योपस्थानमुभयोः^ग । उदकस्यान्तः उदकान्तः । तस्य प्रत्यसनं पुनः क्षेपो^क यदुत्तरतो वेगाद्बहिर्भवति । समिधः कृत्वा हस्ते ऋत्विजो^ग यजमानौ च । अप्रतीक्षा अनवेक्षमाणा उदकं यत्र यागः कृतः । 'तूष्णीं वाग्यताः । उपस्थानान्ते कृते "अपो अन्धचारिषमि"ति सर्वैरेकस्मिन्नुत्करे उपवेषयोरुद्वासनम् । क्रमेण कपालविमोचनम् । प्राश्य निष्कामति ब्रह्मा । उपस्थाय च दक्षिणे उत्तरे विष्णुकमादि, अवेदिसंस्कारत्वात्^च । पर्यायेणोपसमिन्धनमुभयोराहवनीययोः । शेषमुत्तरे विहारे । एकस्यैव वेदस्योपस्थ आधानम् ।

१. B. Ms. 2 and Ad. ऋत्विजौ यजमानौ च. B. Ms. 1. ऋत्विजो यजमानश्च ।

क. 'न हि दीक्षिते' त्यादिसूत्रांशस्याऽयमर्थः— सोमे दीक्षिताभ्यां पत्नीयजमानाभ्यां ये परिहिते दीक्षा-
काले वाससी ते अन्येन न परिधातव्ये इत्यस्ति निषेधो न हि दीक्षितवसनमित्यादिः । इमे तु दीक्षितवसने न भवतः । अत्र दीक्षाया अभावात् । यस्मादिमे दीक्षितवसने न भवतः तस्माद्दानार्हं एवेति ।

ख. 'अथाऽस्मै क्षौममद्वयं महद्वासः प्रयच्छति' (१०. ६. ४) इति यद्विहितं वासः तस्यैव परिधान-
प्रतिषेधः श्रुत्या क्रियते 'न दीक्षिते'ति । अनयोस्तु न प्रतिषेधोऽविहितत्वादिति ।

ग. पत्नीयजमानयोः ।

घ. उत्तरतः उत्तराणं कुर्वतः, जलात्तीरदेशं प्राप्नुवतः । जलात् तीरदेशं प्रति वेगादागमनसमये उदकं यत्
स्वस्थानात् बहिर्निस्सृतं तस्य पुनः प्रतिनिवर्तनं प्रत्यसनम् ।

ङ. तूष्णीमिति 'अपाम सोममित्यादि मन्त्रनिवृत्तिपरं न भवति । तस्येष्टयनकृत्वावेवाऽप्राप्तेः । अतो
वाग्यमनविधानार्थमेव सौमिकधर्मप्राप्तिपक्षेपीति ।

च. सुधर्माय हि लोकाय विष्णुकमाः क्रम्यन्ते (तै. सं. १. ७. ६. १) इत्यादिना विष्णुकमस्य
यजमानार्थत्वावगतेः वेदिसंस्कारत्वाभावात् न प्रत्येकं येषां विष्णुकमणम् । किन्तुतरस्यामेव सकृदिति ।

यजमानसंस्कारत्वात् । उपदेश ऊभौ वेदौ । युगपद्यजमानभागप्राशनमामिक्षयोः । विमोकादि तर्पणान्तमित्युपदेशः । पुरस्ताद्यज्ञश्चमात् अवभृथः । विमुक्तत्वाद्यज्ञस्य । अग्न्यन्वाधानवर्जं सर्वमनर्थलुप्तं क्रियते । कृतेऽवभृथे समिदाधानाद्युपस्थानान्ते च निष्क्रान्ते ब्रह्मणि यज्ञश्चमादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । केचिद् वृष्टयन्तेऽवभृथं कुर्वन्ति । तेषां पुनस्सर्वं विहरणादि ॥ १८ ॥

अत्र पौर्णमास्येष्वोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् ॥ सर्वं वा वापयेत् ॥ १९ ॥

अत्र अस्मिन् वरुणप्रघासस्थाने पौर्णमास्या यागः उन्दनादि उन्दनप्रभृति पूर्ववद्वापनं शिरसः केशानां निवर्तनं वा ॥ १९ ॥

मन्त्रादिर्विक्रियते । यद्धर्मः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या दिवः । अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥ अग्निस्तिग्मेनेति समानम् ॥ २० ॥ अपि वा स्नात्वोप्त्वा केश-
श्मश्रूण्यरण्योरग्नीन्समारोप्योदवसाय निर्मथ्य पौर्णमासेन यजते ॥ २१ ॥

अपि वा स्नात्वावभृथे(थं) परिसमाप्य वरुणप्रघासान् वपनमुन्दनादि । अरण्यो-
र्द्वयोर्द्वयोर्ग्नीन्समारोप्य धार्यान् । केचित् द्वयोरेव समारोपणमिच्छन्ति सर्वेषाम् । उदवसाय
पुनरग्न्यगारं गत्वा निर्मथ्य पौर्णमासयागः । ^खपुनर्वचनाद्वपनं मन्थनविधिश्चेह नित्यः ।
उपदेशः प्रदर्शनार्थं इति ॥ २० ॥ २१ ॥

**यज्ञो ह वा एष यद्वरुणप्रघासा न ह्यवकल्पते यदुत्तरवेद्याम-
ग्निहोत्रं जुहुयादिति वाजसनेयकम् ॥ २२ ॥**

यज्ञो^१ ह व एष यद्वरुणप्रघासाः अवभृथदर्शनात् । उदकाभ्यवायश्च^२ केषां

१. Ad. Ms. reads यज्ञ एषः

२. J. Ms. reads उदकावभृथश्च

क. कृतकार्ययोर्वेदयोः प्रतिपत्तिसापेक्षत्वात् पत्न्युपस्थप्राशनवदुभयोरपि तदोच्चिर्यात् इत्युपदेश इति ।

ख. सूत्रे ..उपवा केशश्मश्रूणि.....निर्मथ्य इति वपनमन्थनयोः पुनर्निधानात्तदुभयं नित्यम् । न
केशनिवर्तनात्मसमारोपणाभ्यां विकल्प्यते द्वयमिति ॥

-चित्प्रतिपिद्धः । न च तत्रामिहोत्रं हूयते सोमे । क इहाप्येवं नावकल्पते । न ख सुरुचितं यदुत्तरवेद्याममिहोत्रं हूयते । तस्मान्न होतव्यमिति निन्द्यते वाजसनेयके । आप्येभ्यो निनीयामी प्रणयतः । न तत्र ह्युत्तरवेद्यां अमिहोत्रं हूयत इत्यस्य विधेः प्रशंसार्था निन्दा । सद्यस्कालता वा प्रशस्यते । तत्राऽपि न हूयते उत्तरवेद्याममिहोत्रमित्येवमर्थं वा ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ॥

इति धूर्तस्वामिविरचिते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्येऽष्टमप्रश्ने द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥

क. इहापि यथा प्रयोगमध्येऽमिहोत्रानुष्ठानं नापतेत्यथाऽवकल्पनीयं सोमयागावैषम्यात् ।

ख. सुरुचितं समीचीनप्रयोगः ।

तृतीयः पटलः

ततश्चतुर्षु मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य ह्यहं साकमेधैर्यजते

॥ १ ॥

क पुनर्मासचतुष्टयविधेर्यत्राधिकमासस्तत्राऽऽरम्भो नेष्यते चातुर्मास्यानाम् । इह पूर्वं
पर्व चतुर्दशी । साकमेधेषु पञ्चदशी महाहविषः । चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्वपञ्चदश्यां
वैश्वदेवेनेति पञ्चदशी वैश्वदेवकालः । पूर्वं तु पर्व चतुर्दशी । तत्र पञ्चहोताऽन्वारम्भणीया
चेति सिद्धं ग्रहविधानं ग्रहविधानप्रतिषेधार्थं गमहाहविषोऽप्युत्तरेण विहारेण कल्प इति
ग्रहकालत्वमपि स्यादिति तत्प्रतिषिध्यते ॥ १ ॥

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता

॥ २ ॥

साकं सहेत्यर्थः । सह वर्धनं यस्मात्सोमस्य छन्दसां चास्मिन्कर्मणि अतः
साकमेधाः । साकं सह सूर्योदयेन निर्वापो यागे ॥ २ ॥

साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति । सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते ॥ ३ ॥

उद्यद्भिः रश्मिभिः सह । यजत्यर्थत्वान्निर्वपतेः । अग्नयेऽनीकवते अग्नेऽनीकवन्,
अग्निमनीकवन्तम्, अग्नयेऽनीकवते, अग्निमनीकवान्, इदं (अहं) मन्त्रादो भूयासम् ॥ ३ ॥

मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुम् ॥ ४ ॥

क. पूर्वं मध्येऽधिकमाससंभवेऽनारम्भात्तत्पक्ष उक्तः । इदानीं संवत्सरे यत्र कापि अधिकमाससंभवे-
ऽनारम्भ उच्यते ।

ख. अथ पुनरालभमानस्य कालगुन्याश्चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्वपञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजेत (आप. श्रौ.
८. २. १. ६) इति पुनश्चातुर्मास्यारम्भकालविधौ वैश्वदेवस्य पञ्चदशीरूपः काल उक्तः । महाहविष
तत्प्रकृतिकम् । अतस्तत्रापि स एव कालः प्राप्नोतीति ।

ग. ग्रहशङ्काकारणमिदं-महाहविषोऽपि...तस्य वारुणप्रघासिकोत्तरेण विहारेण कल्पो व्याख्यातः (आप.
श्रौ. ८. १२. २) इति वारुणप्रघासिकोत्तरे वेदितन्त्रातिदेशात् तत्रत्या ग्रहकालतापि प्राप्नुयात् ।
अतश्च चतुर्दश्या पूर्वैण पर्वेण मिलित्वा ग्रहकालत्वमिति ।

घ. सोमश्च राजा छन्दोऽसि च समैधन्त तत्साकमेधानां साकमेधत्वम् (तै. ब्रा. १-४-१०-१२.) इति श्रुतेरनु-
कृतिरियम् । See तै. सं. १. ७. ४. १. and तै. ब्रा. १. ६. ६. २. इति श्रुतौ साकमेधशब्दनिवैचनादिति ।

मध्यन्दिने निर्वपतीति निर्वापो यागो वा ॥ ४ ॥

न बर्हिरनुप्रहरति । सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते ॥ ५ ॥

यदा ^कसान्तपनीयस्य बर्हिर्गृहमेधीयस्य तदा न बर्हिपः प्रहरणम् । समिष्टयजुस्तु ह्रियते । प्रह्रियते च प्रस्तरस्सूक्तवाके । यदा ^खत्वबर्हिःपक्षो गृहमेधीये तदा तु प्रह्रियते बर्हिः । मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः, सान्तपना मरुतः, मरुतस्सान्तपनान्, सान्तपनानां मरुताम्, मरुतस्सान्तपना इदं हविः ॥ ५ ॥

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यस्सर्वासां दुग्धे सायं चरुम् ॥ ६ ॥ यत्सान्तपनस्य बर्हिः तद् गृहमेधीयस्य ॥ ७ ॥

सर्वासां यजमानगवां दुग्धे गृहमेधीयः । यदा बर्हिःपक्षस्तदा गृहमेधीयो ब्राह्मण-तर्पणान्तः । एतावांस्तु विशेषः प्रातर्दोहधर्मेण वा संस्कृते पयसि श्रपणं चरोः । अर्धमेके वेति । सूत्रकारस्तु ^गअबर्हिःपक्षं संस्कृतवच्च पयोऽनुक्रामति ॥ ६ ॥

^घअपि वा नेध्माबर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह न प्रयाजा इज्यन्ते । नानूयाजाः ॥ ८ ॥

अपि वेति वचनात्पूर्वस्मिन्विधौ यथाप्रकृत्येव संस्था प्रकृतिवाच्ये(वच्चे)ध्मा-बर्हिरनुमीयते । अबर्हिःपक्षे सामिधेनीनां प्रतिषेधोऽनुवादः । ब्राह्मणेऽभिहितत्वात् ॥ ८ ॥

अयजुष्केण वत्सानपाकृत्यापवित्रेण गा दोहयति ॥ ९ ॥

अयजुष्केण मन्त्रवर्जितेन । लौकिकेनोपायेन वत्सापाकरणम् । अपवित्रे कपाल-धर्मिणि ^चचरौ गा दोहयत्यध्वर्युः दोधारम् । प्रणीतावत्पश्चात् पवित्राभ्यामुत्पुनाति क्षीरं “देवस्त्वा सवितोत्पुनास्वि”ति । प्रणीताधर्मेण वा प्रणीते पयसि श्रपणम् । सर्वत्रैवं घृतादिषु नपुंसकेषु । केचित्वाहुः शाखयैवापाकरणं मन्त्रवर्जितया । तस्यां च पवित्रवत्यां दोहनमिति ॥ ९ ॥

क. यत्सान्तपनस्य बर्हिस्तद् गृहमेधीयस्येत्युत्तरत्र वक्ष्यति । तत्पक्षे गृहमेधीयार्थं बर्हिषां धारणस्यावश्यक-त्वात् सान्तपनीये न बर्हिःप्रहरणमिति ।

ख. अपि वा नेध्माबर्हिर्भवति (आप. श्रौ. ८. ९. ५) इति पक्षः ।

ग. अत्र गृहमेधीये बर्हिःपक्षोऽबर्हिःपक्षः (See आप. श्रौ. ८. ९. ७. ८.) एवं पयसस्तर्धर्मकत्व-मधर्मकत्वं च । तत्र बर्हिःपक्षे पयसा सधर्मकत्वपक्षे चाङ्गीकृत्यैव सूत्रकारो षदति-स वै खलु पर्ण-शाखया' इत्यासीति ।

घ. सूत्रे नेध्माबर्हिर्भित्यादिः ध्रुतेरनुवादः । (See तै. ब्रा. १. ६. ६. ५.)

ङ. चक्षुः इह स्थालीवाचकः ।

स वै खलु पर्णशाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रयति सन्दोह्य
यथैतदमावास्यायां क्रियते तं चरुं श्रपयतीत्येके ॥ १० ॥

स वै खल्विति ब्राह्मणम् । ^कपर्णशाखा च नित्या पवित्रयति लङ्कितशाखावति
चरौ सन्दोहनम् । यथैतत्पयोऽमावास्यायां क्रियते तथा संस्कृते पयसि तं गृहमेधीयं चरुं
श्रपयति । तमेव पक्षं पठति सूत्रकारः ॥ १० ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म
प्रतिपद्यते । यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । स्थालीं कपालानां स्थाने ।
निर्वपणकाले ॥ ११ ॥

अग्नीनन्वाधाय शाखाच्छेदनम् । परिस्तरणादि वेदः पलाशप्रशातनादि अलङ्करणान्ते
निधानं पवित्रस्य, ^खपरिस्तरणादिविधानात् पौर्णमासतन्त्रत्वम् । अग्नीपोमीयविकाराः सगुणा^ग
मरुतः । वेदानन्तरं परिस्तरणादिविधानात् । ऐन्द्राग्नविकारे तु वेदानन्तरं वेदिः स्यात् ।
अपरतो दृषदुषलावर्जम् । पुरतः प्राशिन्नहरणप्रणीताप्रणयनान्वाहार्याश्मवर्जम् । कुम्भीवर्जानि
च यानि प्रातर्दोहपात्राणि । असंस्कारपक्षे चरुतन्त्रवत् । पवित्रकरणादि प्रकृतिवत् ^घपुनः
कपालस्थानविधानात् । कुम्भीस्थानेन स्थाली सत्यप्युभयधर्मवत्त्वे ॥

इति नवमी कण्डिका ॥

चतुरो मुष्टीग्निरुप्य बह्वन्वावपति ॥ १ ॥

^कअन्वावापोऽमात्यब्राह्मणपरिमाणः ॥ १ ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण चरुमुपदधाति ।
ध्रुवोऽसीति मन्त्रं संनमति । पिष्टानामुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनाति ।

क. सपवित्रशाखया वत्सापाकरणं कृत्वा तद्वत्यां स्थाल्यां मन्त्रवद्दोहनम् ।

ख. वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य वेदकरणानन्तरं परिस्तरणनियमात् पौर्णमासतन्त्रप्राप्तिमत्र दर्शयति सूत्रकार
इति । अमावास्यातन्त्रत्वे वेदानन्तरं वेदिः प्राप्नुयादिति ।

ग. सान्तपनगुणविशिष्टानां मरुतां त्र्यधिकाक्षरत्वाद्गोमीयविकारस्य गृहमेधीयस्येति ।

घ. चरुश्रपणार्थत्वात्स्थाल्यां प्राप्तायामपि पुनः “स्थाली कपालस्थान” इति वचनं स्थाल्यास्सत्यपि
पयोधारणार्थत्वे तत्र कपालधर्मा एव प्राप्नुयुः न कुम्भीधर्मा इत्येतदर्थमिति ।

ङ. समन्त्रकचतुर्मुष्टिनिर्वापानन्तरं पुनरपि निर्वापः अन्वावापः । See for अन्वावाप आप. श्रौ.
१. १८. २. अमात्या गृहवर्तिनो जनाः । तेषां भोजनपर्याप्तं द्रव्यमन्वावापयेदिति ।

अधिश्रयणकाले प्रातर्दोहवत्सर्वा यजमानस्य गा दोहयित्वा तस्मि-
ञ्छूपयति ॥ २ ॥

पुनश्चरुधर्मबलीयस्त्वार्थमनुक्रमणम्^क । अधिश्रयणकाले “एता आचरन्ति”
^१इत्यादि संक्षालननिनयनान्तम् । उपवेपमादाय “भृगूणामङ्गिरसामि”त्येतत्, अधिश्रितत्वात्
संक्षालनमानीय अधिश्रयणादिचरुधर्माः । असंस्कारे चरुधर्म एवोपदेशः ॥ २ ॥

संप्रैषकाले यदन्यदिध्मावर्हिषस्तत्संप्रैष्यति । आज्यग्रहण-
काले ध्रुवायामेव गृह्णाति ॥ ३ ॥

^खनियतसंप्रैषः ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं
निनीय पवित्रे अपिसृज्यान्तर्वेदि विधृती निधाय ध्रुवां सुवं च साद-
यति ॥ ४ ॥

^गअभावाद्बर्हिषः “वेदिरसि स्वाहे”ति प्रोक्षणम् । ^घप्रकृतिवदुपदेशः । वेद्यां
^ङमन्त्रेण पवित्रापिसर्गः । ^चनाभिमन्त्रणं सूर्यस्त्वेति । परिध्यङ्गत्वात् केचिद्वदन्ति अग्नित्व-
कल्पनं च । ^छयावदुक्तं कर्मोपदेशः ।

I Ad reads इत्येषमादि

क. “कपालानामुपधानकाल” इत्याद्यनुक्रमणम् ।

ख. प्रकृतौ संप्रैषस्तदभावो वेति पक्षद्वयमुक्तम् (See आप. श्रौ. २. ३. ११. १४.) तेन विकल्पः
सिध्यति । सोऽत्र माभूत् । किन्तु नियमेन संप्रैषः कार्यः । यतः सूत्रकारेणात्र अवर्हिःपक्षमाश्रित्यैव
धर्माणामुपदेशात् । तस्मिन्पक्षे इध्मावर्हिरुपसादय इति प्रैषस्य प्राप्त्यभावात्...यदन्यदिध्मावर्हिष
इति स्ववचनं स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थं संप्रैषनैयत्यमवबोधयतीति ।

ग. प्रकृतौ वेदिरसि बर्हिषे त्वा इति वेदिप्रोक्षणमन्त्रः । अत्र बर्हिषोऽभावात् तद्वाचकवर्हिःपदं परित्यज्य
मन्त्रः पठनीय इति ॥

घ. “वेदिरसी”ति त्रिवेदिं प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य वेद्यर्थत्वावगमेन बर्हिःपदस्याऽसमवेतार्थत्वादनूहेनैव
मन्त्रप्रयोग इति ॥

ङ. प्रस्तराभावात् तत्स्मरणदेश एव पवित्रापिसर्ग इति ।

च. ‘सूर्यस्त्वा’ इत्यभिमन्त्रस्य परिध्यर्थत्वात् इध्माभावे परिधीनामप्यभावान्नाभिमन्त्रणम् । केचित्तु
‘आहवनीयमभिमन्त्र्य’ इत्याहवनीयार्थत्वावगतेः परिध्यभावेऽप्याहवनीयसत्वात् तदर्थमभिमन्त्रणं
कुर्वन्ति । होमाधारकल्पत्वादभिकल्पनं च कुर्वन्तीति ।

छ. गृहमेधीयस्याऽसूर्यकर्मत्वात् नातिदेशतः पदार्था प्राप्नुयुः । अतः तत्सग्निधिपठितानामेवाह्वा-
नामनुष्ठानमिति ।

एतावसदतामिति मन्त्रं संनमति ॥ ५ ॥

विष्णवसि वैष्णवमसीत्यभिमन्त्रणम् ॥ ५ ॥

उद्धासनकाले शरं निधाय याचन्तो यजमानस्यामात्यास्तावत
ओदनानुद्धरति ॥ ६ ॥

सूर्यो ज्योतिरित्यभिमन्त्र्य उद्धास्य चरुम् । ^कअग्रं शरः । तस्य निधानं ^खउदायुव-
नेनोद्धरणं उत्तरत्र विधानात् । चटुकाकृतिदर्व्या घट्टयति । अस्त्रीका अमात्या इह, अना-
म्नानात् । यत्पत्नी गृहमेधीयस्याश्रीयादिति वा पत्न्याः प्रतिषेधादिहापि सस्त्रीकाः स्युः ।
तत्र तु प्रतिपुरुषवचनात् न स्यात् स्त्रीणाम् । ओ(अतो) विधानम् ॥ ६ ॥

अतो भूयसो यदि बहुरोदनो भवति ॥ ७ ॥

अमात्येभ्योऽपि बहव उद्ध्रियन्ते यद्योदनभूयस्त्वं, स्थाप्यते च शेषः स्थाल्याम् ।
प्राश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनं स्थाल्यामिति ॥ ७ ॥

उद्धृतानुत्पूतानलंकृतानभिघारितानासादयति ॥ ८ ॥

^गउत्सवनं तूष्णीं दर्भाभ्याम् । अलङ्करणं ^घमन्त्रेणाभिघारणं पुनस्तूष्णीम् ॥ ८ ॥

दक्षिणाग्नौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति ॥ तं नाभिघारयति
॥ ९ ॥

^ङप्रतिवेशः पत्न्या अर्थे । प्रतिवेशशब्दचोदितमोदनं दक्षिणाग्नौ पचति । तत्र हि
पच्यमानो गृहमेधीयस्य भवति प्रतिवेशः ॥ ९ ॥

क. फेनमिश्रश्चरोरग्रिमोऽशशरः इति रुद्रदत्तः ॥ See Page 52. Vol. II, A. S. B. पक्व-
चरोरुपरि यः फेननिचयः (स शरः) इति राममित्रित् ।

ख. दर्व्या योऽग्रिमो गागो विस्तीर्णः स उदायुवतम् । पच्यमान ओदनो येन दर्वाप्रदेशेन पाकपात्रस्या-
धस्ताद्विद्यमान ऊर्ध्वं समन्ताच्च पूयते मिश्रीक्रियत इति महादेवः । See Page 472 सत्या.
श्री. Vol. II, An. ed. भाष्यकारस्तु द्वन्द्वसमासाङ्गीकारेण वस्तुद्वयमङ्गीकरोति See भाष्य
on सूत्र ८-११-१४.

ग. प्रकृतावस्थाभावेनाप्राकृतत्वाद्मन्त्राप्रवृत्तिः । घ. 'देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु' इति मन्त्रः ।

ङ. गृहस्य यदप्रतो गृहान्तरं स प्रतिवेशः । तत्सादृश्यात् गार्हपत्यस्य च दक्षिणा प्रदेशः प्रतिवेशः । तात्स्थमाच्च
तत्र पच्यमान ओदनो गृहमेधीयस्य प्रतिवेश इत्युच्यते इति रुद्रदत्तः See Page 53. Vol. II
A. S. B. ed. प्रतिवेशशब्दोऽनन्तरगृहेषु मुख्यः । समीपलक्षणया तथोपादन्यत्र वृत्तिः ।
इति राममित्रित् ।

द्वयोरुद्धरणं वाजसनेयिनः समामनन्ति । दक्षिणादेव भरुतो
गृहमेधिनो यजति ॥ १० ॥

द्वयोरुद्धरणे पूर्वे आज्यभागौ दक्षिणात्, द्वितीय उत्तरस्मादिति, ^कवाजसनेयिमतात् ।
उपदेशो ^१दक्षिणस्मादेवाज्यभागौ ॥ १० ॥

इति दशमी कण्डिका ॥

उत्तरस्मात्स्विष्टकृतम् ॥ १ ॥ ओदनयोर्निम्ने कृत्वा तत्राज्य-
मानीय तत आज्यार्थान्कुरुत आज्यस्थाल्या वेति वाजसनेयकम् ॥ २ ॥
एवं कुर्वन्न धुवायां गृहीयात् ॥ ३ ॥

निम्ने ^१अवटौ कृत्वाऽऽज्यमानयति तूष्णीं यावतार्थस्सिध्यति । न चाप्यायनं
चर्वोः । आज्यस्थाल्या वा आज्यार्थाः । आसाद्याऽनूहेन प्रियेणेति । ‘अयं यज्ञो ममाने’
इत्यभिमृष्टे वेदसादनादि होतृषदनान्तम् । तत उपवाजिनं वेदेन । लोपोऽग्निसंमार्गस्य ।
संमार्गस्य सन्नहनसाध्यत्वात् । यदा चोभयसाध्यः स्फुर्येनैव ^२अग्नीदग्निं त्रिस्समृद्धि इति ^३
^४संप्रैषः । ततः प्रवरो विना ^५तृणेन संहननेन च ॥ ३ ॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्य जुहामुपस्तीर्य सर्वतः समवदाय भरुतो
गृहमेधिनो यजति ॥ ४ ॥

तत आज्यभागौ । उपदेशो होतृषदनकल्पनादूर्ध्वमाज्यभागावेवेति ॥ ४ ॥

सर्वेषामुत्तरार्थात्सकृतसकृदवदायाग्निं स्विष्टकृतम् ॥ ५ ॥

१ B. Ms. १ reads दक्षिणादेव J. Ms. प्रथमादेव.

२ J. Ms. reads अवटे.

३ B. Ms. १ reads अग्नीदग्नीन्, Ad. Ms. reads अग्निमग्नीत् ।

४ B. Ms. १ reads इति च प्रैषः, B. Ms. २ reads इति प्रैषः ।

क. श्रपयित्वाऽभिघार्योद्धरति शरावयोरुद्धरति पाण्ड्योर्वा । आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयं दक्षिणात् सोम-
मुत्तरात् (कात्या श्रौ. ५-६-१६) इति कातीयसूत्रम् । अथ द्वे पिशीले वा पाण्ड्यौ वा निर्णेजिति ।
तयोरेनं द्वेधोद्धरन्ति । तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा सर्पिरासिञ्चति । “आग्नेयमाज्यभागं सदक्षिण-
स्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्” “सौम्यमाज्यभागं स उत्तररथौदनस्य सर्पिरासेचनात्” इति शतपथ-
ब्राह्मणम् (भा. श. २४. ४. ६-८) चात्रानुसन्धेये ।

ख. संमार्गपक्षे परिध्यभावात् तद्वाचकपदस्य लोप इति । ग. बहिरभावात् तृणाभाव इति ।

इष्ट्वा गृहमेधिनः स्विष्टकृत् । न नारिष्ठाः, अननुक्रमणात्, ^कअङ्गानां च परि-
संख्यानादाज्यभागौ यजतीति । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः, मरुतः गृहमेधिनः, मरुतां गृह-
मेधिनामहं वृत्रहा भूयासं, मरुतो गृहमेधिन ^खइदम् ॥ ५ ॥

न प्राशिन्नं न यजमानभागम् ॥ इडान्तः संतिष्ठते ॥ ६ ॥

इडान्तपक्ष एव प्राशिन्नयजमानभागप्रतिषेधः । ^गअर्वागिडाया ग्रहणमिति
गृह्यते ॥ ६ ॥

ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशास्त ओदनशेषान्प्रा-
श्नन्ति । ऋत्विजोऽन्ये वा ब्राह्मणाः ॥ प्राश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनं यः
स्थाल्याम् ॥ ७ ॥

मार्जनान्ते यजमानस्यामात्याः स्थानोदनानश्नन्ति । हविरुच्छिष्टमाशो येषां ते
^घहविरुच्छिष्टाशाः । नान्यदश्नन्ति ओदनशेषात् । कृते मार्जने यदाऽपि द्वयोरुद्धरणं
ऋत्विजां नान्यनिवृत्तिः । अशनविधिस्तेषामन्येषाश्च ब्राह्मणानां यदा भूयांस उद्धृताः ।
इतरथा तु स्थालीगतस्याशनमृत्विजां अन्येषां च ब्राह्मणानाम् ॥ ७ ॥

सुहिता एतां रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनवर्तिमुखिनः ॥ ८ ॥

सुहितास्तुतृप्ताः । एतां रात्रिं गृहमेधीयो यस्याभित्यध्याहारः । प्रतीतास्तुष्टाः ।
अनवर्तिमुखिनः अवर्तिर्दारिद्र्यं तदेषां सुखे न भवति । दरिद्राणां हि भोजनकथाः प्रियाः ।
ता एषामतितृप्तानां न भवन्ति ^ङयथा न रोचन्ते तथा कार्याः ॥ ८ ॥

प्रतिवेशा अपि पचन्ते ॥ ९ ॥

प्रतिवेशा अपि पचन्ते यजमानवतनिर्वापकाः ॥ ९ ॥

क. इदं च पूर्वमीमांसायां १०-७-९ अधिकरणे निर्णीतम् । अयमालयः—गृहमेधीयेष्टिप्रकरणे प्रकृतितोऽ-
तिदेशतस्सम्भवत्प्राप्तिकानामपि आज्यभागस्विष्टकृदादीनां केषाञ्चिदङ्गानां पुनः पाठात् तैरेव गृह-
मेधीयोपकारस्सम्पादनीयो नाङ्गान्तरालुप्तानम् । अन्यथा पुनः पाठो व्यर्थः स्यात् । अतश्च न सामि-
धेनीरन्याहेत्यादयो निषेधस्वरूपा न्यायप्राप्त्यनुवादा एव इति ।

ख. हविरनुषन्त इत्यादिः ।

ग. इडाग्रहणात्पूर्वमेव प्राशिन्नयजमानभागयोः ग्रहणं प्राप्तं, तथापि इडाभक्षणानन्तरमेव यजमानभाग-
प्राशनविधानात् इडान्तसंस्थाने उत्तरत्र कालाभावात् प्राशनाभावेन तत्प्रयोजनक्रमवदानमेव पूर्वं
निवर्तत इति । प्राशिन्नस्य तु वाचनिकः प्रतिषेधः ।

घ. हविरुच्छिष्टाशाः वैश्वदेवशिष्टाशिनः यजमानभाण्डोपजीविनः पुत्रपौत्रादय इति रुद्रदत्तः ।

ङ. यथा भोजनेच्छा नावशिष्यते तथा कार्या इति ।

गा अभिघ्नते ॥ १० ॥

गोघातश्च क्रियते मांसार्थम् । न चामात्यानामन्याशनस्य निवृत्तिः । अपर्याप्तत्वाच्छे-
षाशनस्य । गृहमेधीयेनेष्ट्वा आशिता भवन्ति इत्यविशेषेण सामात्यानामुक्तम् ॥ १० ॥

आञ्जतेऽभ्यञ्जते ॥ ११ ॥

सर्वमञ्जनमक्षणोः । अभ्यञ्जनं पादयोः । न हि मुक्तवन्तो लोकेऽभ्यञ्जते ॥ ११ ॥

अनु वत् चान्वासयन्ति ॥ १२ ॥

अनुवास्यन्ते मातृभिस्सह वत्साः पानाय प्रातः ॥ १२ ॥

८ निष्कासितां स्थालीं निदधाति ॥ १३ ॥

अनिष्कासितां शेषो यस्या नापनीयते लभः ॥ १३ ॥

अप्रमृष्टं दर्व्युदायुवनमन्ववदधाति ॥ १४ ॥

दर्वीं च उदायुवनञ्च दर्व्युदायुवनम् । ^कएकस्मिन्प्रदेशे दर्वी । एकस्मिन् चटुका-
कृतिः । व्युते वा भवतः । तयोरपि लेपनमपनीय स्थापनं स्थाल्यां दर्व्युदायुवनं अन्ववद-
धाति ॥ १४ ॥

प । चान्नरात्रेऽभिधान्याया अभिहोत्र्यै च वत्सौ बध्नाति ॥ १५ ॥

पराचीनरात्रमर्धरात्रात् परतः । अभिवान्या मृतवत्सा या अन्येन दुह्यते । तस्या वत्सं
बध्नाति, अभिहोत्रीवत्सञ्च यदि पयसा होमः । ^खअन्ये च धयन्ति ॥ १५ ॥

व्युष्टायां तुराभिहोत्रात्पूर्णदर्व्येण चरन्ति । हुते वा ॥ १६ ॥

व्युष्टायां प्रभातायां 'पुराऽभिहोत्रात्पूर्वमभिहोत्रहोमात् 'पूर्णदर्व्यमिति' कर्मनाम ।
^गहुते वाग्निहोत्रे ॥ १६ ॥

१ B. Ms. १ reads पुरा पूर्वं अभिहोत्रात्, अभिहोत्रहोमात् । २ रुद्रदत्त reads पौर्णदर्व्यम्.

३ B. Ms. reads हुते चाभिहोत्रे B. Ms. २ reads हुतेऽभिहोत्रे.

क. एकमेवपात्रमेकस्मिन् प्रदेशे दर्वीरूप(गर्तविशिष्ट)मपरस्मिन् प्रदेशे उदायुवनरूप (तलविशिष्ट)
भवेदिति । अथ द्वे अपि पात्रे पृथक् पृथक् भवेतामिति । रुद्रदत्तस्तु दर्व्या उदायुवनम् दर्व्युदायुवनम् ।
येन प्रदेशेन तण्डुलाः पक्तिसाम्यार्थं विह्वल्यमाना उदायुयन्ते, सर्वं दर्व्यन्तमित्यर्थ इति कथयति ।

ख. अभिवान्या वत्सस्य, अभिहोत्रीवत्सस्यैव च स्वस्वमातृतः पृथक् बन्धनं प्रातः पितृयज्ञीयहविर्दोहनाथम् ।
इतरे च यथेच्छं स्वमातृसमीप एव स्थित्वा स्तन्यं पिबेयुरिति ।

ग. ' पूर्णां दर्वीं परापत ' इति मन्त्रेण क्रियमाणं होमाख्यं कर्म पौर्णदर्व्यम् ।

शरनिष्क्रांसस्य दर्वीं पूरयित्वर्षभमाहूय तस्य रवते पूर्णां दर्विं
परा पतेत्यनुद्गत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुयात् ॥ यदृषभो न रूयाद्ब्रह्मा
ब्रूयाज्जुहुधीति ॥ १७ ॥

उदायुवननिष्क्रांसस्य स्थाल्याश्च पूर्यते दर्वी । ऋषभः सेचनसमर्थः । स आहूयते
येनाऽऽगच्छति नाम्ना । नाहवनीयप्रणयनम्, अर्थाभावात् । एकामुक्त्वा द्वितीयया होमः ।
रवते(ती) स्वणे । यदा शब्दं करोति तदा होमः । वपट्कारः एवास्य स इति ॥ १७ ॥

यस्य रवते जुहोति तां दक्षिणां ददाति ॥ १८ ॥

यस्मिन् रवति होमः स दक्षिणा । यदा ब्रह्मा तदा न दक्षिणा । विहित्य पूर्ण-
दर्व्यमुपदेशः ॥ १८ ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः स्वतवद्भ्यो वा पुरोडाशं सप्तकपालं निर्व-
पति । साकं सूर्येणोद्यता साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति । सिद्धमिष्टिः
सन्तिष्ठते ॥ १९ ॥

क्रीडिनः स्वतवसश्च विकल्प्यन्ते । यद्यप्यश्वमेधे^ग समुच्चयः । असाकं क्रीड(डी)नामे-
वाऽम्नानात् । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः, मरुतः क्रीडिनो हव्यं रक्षध्वं, मरुतां क्रीडीनामहं, मरुतः
क्रीडिन इदं, हविः । मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः, मरुतः स्वतवसो हव्यं, मरुतां स्वतवसामहं
वृत्रहा ॥ १९ ॥

॥ इत्येकादशी कण्डिका ॥

ततो महाहविषस्तन्त्रं प्रक्रमयति ॥ १ ॥

महान्ति हवींषि यस्मिन् तन् महाहविः । तच्च प्रधानम् । अङ्गमन्या इष्टयः,
महाहविष्येव इदावत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशिषो बन्धनात् ॥ १ ॥

तस्य वारुणप्रघासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

क. यस्मिन् ऋषभे रवति सति होमः क्रियते स ऋषभो दक्षिणात्वेन देय इति ।

ख. गार्हपत्यात् पृथगग्निं विहित्य तत्र पूर्णदर्व्यहोमः कर्तव्य इत्युपदेश इति ।

ग. अश्वमेधे चातुर्मास्यदेवताकेषु पशुषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान्
(आप. श्रौ. २०. १४. ९. १०.) इति समुच्चय उक्तः, तथापीह विकल्प एव । समुच्चयस्य तत्र
शाखान्तरोक्तस्य ग्रहणात् । अस्मच्छाखायां क्रीडीनामेवाऽम्नानादिति ॥ (See शुक्लयजुःकाण्व-
संहिता २६. २०)

तेनोत्तरेण विहारेण स विधिर्व्याख्यातो महाहविषः । अत उदवसाय क्रियते ।
नीकवतादीनामप्येतदङ्गत्वात् स एव च देशः । कालमेदात् कर्मणि कर्मण्यन्योऽग्निः ।
डिन्या ब्राह्मणभोजनान्ते परित्यज्याग्निं महाहविषा यक्ष्ये इत्युक्त्वा वेदो वेदिः । प्रागुत्तरा-
रिग्रहात्कृत्वा उत्तरवेदिः । पशुबन्धवदुत्तरविहारतुल्यं प्रणयनमन्यन्वाधानं साकमेधं हविरि-
मेपां मयीति सर्वास्विष्टिषु । इह द्विनामत्वात्साकमेधं महाहविषं हविरिदमेपां मयीति
न्नाय्यवर्जमुत्तरविहारतुल्यं सर्वम् । द्वित्वाभावान्नचोहो ब्रह्मणः ॥ २ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टावुत्तराणि हवींषि निर्व-
ति ॥ ऐन्द्रस्य चरोः स्थान इन्द्राय वृत्रघ्ने चरुमेके समामनन्ति ॥ ३ ॥

इन्द्राय वृत्रघ्ने, इन्द्र वृत्रहन्, इन्द्रं वृत्रहणं, इन्द्रस्य वृत्रघ्नः, इन्द्रो वृत्रहेदं हविः,
वेश्वकर्मणे, विश्वकर्मन्, विश्वकर्मणिः, विश्वकर्मणः, विश्वकर्मेदं हविः ॥ ३ ॥

अग्ने वेहोत्रं वेदूत्यमूर्ध्वो अध्वरेऽस्यात् । अवतां त्वा व्यावा-
धिषी अव त्वं व्यावापृथिवी । स्विष्टकृदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो
अस्य हविषो घृतस्य वीहि स्वाहेति सूच्यमाधारयति । वागस्याग्नेयी-
यनुमन्त्रयते यजमानः ॥ ४ ॥ सहश्च सहस्यश्चेति चतुर्भिर्मासना-
भिरेककपालमभिजुहोति । धेनुर्दक्षिणर्षभो वा प्रवयाः । इदावत्स-
रिणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्याशीःषु
होतानुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास इति मन्त्रं
ननमति ॥ ५ ॥

सूच्यमन्त्रे बह्व्यो देवताः । अत आग्नेयीत्यहो^ख बद्धः । ^गनानाबीजधर्मेणै

क. वेशमेदाभावेऽपि कालमेवेन प्रयोगमेवः प्राप्नोति । प्रतिप्रयोगं च पूर्वस्याग्नेः परित्यागः, पुनश्च तस्य
गार्हपत्यात् प्रणयनमिति ।

ख. अयं भावः—‘अग्ने वेहोत्रं’ इत्ययं मन्त्रः सूच्याधाराङ्गभूतः । तत्र बह्व्यो देवताः श्रूयन्ते ।
तत्राग्नेः प्रथमश्रुतत्वात् तदनुरोधेनोहः वागस्याग्नेयीति । स च सूत्रकारेणोक्तः । एतत्सूत्रलिङ्गानुरो-
धेनान्यत्रापि यत्र मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनं तत्र बहुदेवताकल्पे प्रथमस्यैव देवतात्वमिति तदनुरो-
धेनोहः । यत्र तु विशेषणविरोध्यभावः तत्र द्वयोः पदयोस्समुच्चय इति ।

ग. राजसूये नानाबीजेषुः—“अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय
वनस्पतये श्यामार्कं चरुं बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरुम्” इति विभिन्नद्रव्यताम्नाता । तत्र
पृथक् पृथगेव प्रतिद्रव्यं निर्वापावघातादयो विहितास्तत्तद्रव्यस्वरूपास्मिन्नाशाः । तद्वदेवाऽत्रापि पृथगे-
वैन्द्राग्नस्य निर्वापावहननपरापवनादि कार्यम् । तथीयाश्च तुषा अन्यैरसंकीर्णाः पृथक् प्रज्ञातं निधातव्याः ।
तेषामवबृथकालेऽप्यु प्रतिपत्तिविधानादिति ।

न्द्राग्नस्य तुषाः पृथक् क्रियन्ते । अदब्धेन वश्चक्षुषा व इत्येवमादि पुनस्सह । “ इन्द्राग्नी
'रोचना दिवः” श्रथद्रवम्^१ इत्यैन्द्राग्नेष्टयाः, तमिन्द्र^२ वाजयामसि, युजेरथमिति^३ वृत्तध्नः,
वारुणप्रघासिकस्विष्टकृत् अने नया देवतानामिति । न वैश्वदैविकः ॥ ४, ५ ॥

ऐन्द्राग्नतुषानप्सु प्रतिपादयति ॥ ६ ॥

प्रणीताविमोके कृते ऐन्द्राग्नतुषा अप्युत्क्षिप्यन्ते एतद्वाह्मण ऐन्द्राग्न इति ॥ ६ ॥

सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते ॥ ७ ॥

ततः प्रणीतामार्जनादि ब्राह्मणभोजनान्तं सिद्धं यत्प्रकृतौ कपालविमोकान्तं तेन
संस्थापयति न खण्डसंस्था ॥ ७ ॥

॥ इति द्वादशी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बीयश्रौतसूत्रे धूर्तस्वामिभाष्ये तृतीयः पटलः समाप्तः ॥

१ इन्द्राग्नी रोचना दिवः परिवाजेषु भूषथः । तदा चेति प्रवीर्यम् । (तै. सं. ४.२. ११. १.)

२ श्रथद्रवमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो धम्नी सङ्गरी सपर्याति । इरज्यन्तावस्तम्यस्य भूरेस्तहस्तमा सहसा
वाजयन्ता । (तै. सं. ४. २. ११. १)

३ तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृषाय हन्तवे स वृषा वृषभो मुञ्चत । (तै. ब्रा. २. ४. १. ३.)

४ युजे रथं गवेषणं इरिभ्यामुपमृश्याणि जुजुषाणमस्थुः । विवाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्ताण्यप्रती
जघन्वाम् ॥ (तै. ब्रा. २. ४. १. ३.) आश्वलायनेन त्वन्ये उक्ते ।

चतुर्थः पटलः

तदानीमेव पितृयज्ञस्य तन्त्रं प्रक्रमयति ॥ १ ॥

तदानीमेव तस्मिन्नेव काले समाप्ते महाहविषि पितृयज्ञेन यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदसि
आहवनीयप्रणयनं यदा वेदिः सम्भवति ॥ १ ॥

वेदं कृत्वाग्नेणान्वाहार्यपचनं यजमानमात्रीं चतुस्त्रिंशं वेदं(दिं)
करोति ॥ २ ॥

ततो वेदः अग्नेणान्वाहार्यपचनं यजमानमात्रीं चतुस्त्रिंशः स्रक्तयः कोणास्ते
भवन्ति ॥ २ ॥

प्रतिदिशं स्रक्तयोऽवान्तरदेशान्प्रति मध्यानि ॥ ३ ॥

प्रतिदिशमवान्तरदेशाः कोणाः तान् प्रति मध्यानि भवन्ति क्रियन्ते ॥ ३ ॥

उद्धनाऽखाता भवति ॥ ४ ॥

उद्धननं न खननं देवस्य सवितुः सवे इति । नापि 'इमां नरा' इति तदर्थः
प्रेषः ॥ ४ ॥

न प्राची वेदिरुद्धत्या । पितृयज्ञो हि । न दक्षिणा । यज्ञो हि । उभे
दिशावन्तरोद्धत्या । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति विज्ञायते ॥५॥

प्राचीं प्रागपवर्गाम् । उद्धननं न कर्तव्यम् । तच्च प्रदर्शनार्थं नापि वेदिसंमार्गादि ।
न च प्राची । यस्मात् पितृयज्ञः । नापि दक्षिणा, यस्मात् यज्ञः । देवा अप्यलेज्यन्ते । अतः
उभे दिशौ प्राचीं च दक्षिणां चान्तरा उद्धननं कर्तव्यम् । यस्मादुभय इज्यन्ते देवाश्च
पितरश्च ॥ ५ ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान् संन-
मति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीति ॥ ६ ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा नार्थवादा देवेभ्यः पितृभ्य इति तेषामेव कर्तव्य ऊहः ।
“कर्मणे वां देवेभ्यः पितृभ्यः शकेय” मित्येवमादीनां “इदं देवानासि”त्येवं प्रकाराणां “देवेभ्यः
पितृभ्यो जुष्टं” सदनाय बर्हिः यत्नैव चतुर्थी तत्नैव स्याद्बहः । अतोऽन्यदप्युदाहरणमि-

त्युच्यते-पृथिवि देवपितृयजनीति । अतः सर्वत्र तत्परस्य वाक्यस्य समासे चासमासे चोहः । इदं देवानां पितृणां देवपितृगममसीति । केचन देवाः के च पितर इति । अत्रोच्यते—
 प्रयाजानूयाजदेवता देवाः सोमादयः पितरश्च इति केचित् । तदा तु निरुप्ताभिमर्शनं ऊहो न प्राप्नोति—इदं देवानामित्येवंप्रकाराणामन्येषां च । “उत्तरत एवोपनीय निर्वपेत् । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त” इति श्रुतेः प्रधानेष्वपि सन्ति देवाः । सोमः पितृमान् देवः इतरे पितर इति केचित् तच्च न लिङ्गम् । विरोधात् । “प्राचीनावीती सोमं यजति, पितृ-
 देवत्या हि एषाहुतिरिति । अतः पितृष्वेवोभयम्, मासा वै पितरो बर्हिषदः ये वै यज्वानो मनुष्या माससमानलोकाः ते पितर एव बर्हिषदः । अर्धमासा वै देवा अग्निष्वात्ता अयज्वानो गृहमेधिनो मनुष्या अर्धमासस्थाने पितर एव ते । अतो निर्वापादप्युहः—इदं देवानां पितृणामिति ॥ ६ ॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् ॥ ७ ॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् । न विकारः अविकारः, नान्यथाभावः, अविकारो वा भवति सर्वमन्त्राणाम् । खेद्युद्धननसामिधेनीप्राधादिविधायकवाक्ये ‘उभये हि दोषा(देवा)श्च पितरश्चेज्यन्त’ इति श्रूयते । नैतदूहस्य विधायकम् । अतोऽविकारस्सर्वत्र । अदृष्टविकल्प-
 त्वाद्देवत्वस्य पितृष्वपि देवत्वमस्ति । अतश्चाविकारः । यथा राक्षसे पशौ रक्षोयजनीति न भवति । सर्पेष्टौ च सर्पयजनीति । तेषां देवत्वात् । एवमिहापि । “केचित्वाहुः देवपितृ-

क. सोमपितृमवाहीनां देवत्वं नास्ति । अतो “ये के च देवसंयुक्ता” इत्येतद्विषयत्वाभावात् तत्रोक्त ऊहो न प्राप्नुयात् ‘इदं देवानां’ इति निरुप्ताभिमर्शने, एवं प्रकारेष्वपि । केचित् “उत्तरत एवोपनीय” इति निर्वापगुणविधायकवाक्यार्थवादे देवपितृणामुभयेषां प्रधानसम्बन्धश्रवणादुभयेषां प्रदर्शनाय ‘देवानां पितृणां इत्यूहस्तिष्ठतीति वदन्ति । तत्र युक्तम् । तस्यान्यविधिस्तावकत्वेनोहसाधकत्वाभावात् । तत्र प्रधानयोगे प्राचीनवीतविधायके ‘न प्राचीनावीती’ इत्यनेन विरोधाच्च । अतो ए(ये)वै यज्वानो गृहमेधिनः इत्यादिश्रुत्यतुरोधेन मनुष्याणामेव मासादिसम्बन्धेन देवत्वं पितृत्वं चेति उभयस्वरूप-
 बोधनायोहः देवानां पितृणामित्यावश्यक एवेति ।

ख. अस्मिन्प्रकरणे ‘इमां दिशं वेदिमुद्धन्ति’ (तै. ब्रा. १. ६. ८. २) ‘इमां दिशं वेदिमुद्धन्ति’ (तै. ब्रा. १. ६. २. ५) ‘अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यस्समिधमानायानुग्रहीत्याह’ (तै. ब्रा. ३. ६. ९. १.) इति स्थलत्रयेऽपि ‘उभये हि’ इति वाक्यं श्रूयते । अतस्तद्विशेषतया तत्तद्विधेयार्थस्तावकतया प्रवृत्तस्यास्य नोहविधायकत्वं सम्भवति । अन्यार्थत्वात् । किं चेदं देवत्वं नामादृष्टैकसमधिगम्यम् । तच्च पितृष्वपि सम्भाव्यते । अत ऊहो नास्ति । किन्तु प्रकृतिवदविकारेणैव प्रयोग इति ।

ग. केचित्-असमवेतार्थानामदृष्टार्थत्वादनूहः । समवेतार्थानां तु दृष्टार्थत्वाद्नूहो भवत्येवेति न्यायसिद्धम् । एवं च प्रकृते ‘पृथिवि देवयजनी’ति वेदिस्तुर्यर्थतयाऽसमवेतार्थत्वात् तत्रानूहः । इदं देवानामित्यत्र

यजनीति एवंविधानामविकारः। वेदिपरे हि वाक्ये देवाः श्रूयन्ते न हविः परसम्बन्धेन, यथेदं देवानामिति। देवास्त्विज्यन्ते। नान्या जातिरिति वेदिः स्तूयते। अतो ये स्वार्था इदं देवानामित्येवमादयस्तेषामूह इति सिद्धम्। नत्वेतदेवम्। 'इदं देवानामित्येतदपि हविः-परम्। अतः पूर्वोक्त एवार्थः ॥ ७ ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहुत्य मध्ये वेद्या उपसमादधाति ॥ ८ ॥

समुद्धतमुत्करे न्युप्य दक्षिणाग्नेरग्निमाहुत्य मध्ये वेद्यां स्थापयित्वा कबलवन्तं करोति ॥ ८ ॥

एतस्मिन् पितृयज्ञ आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते ॥ ९ ॥

पितृयज्ञे यान्याहवनीयकर्माणि तान्यस्मिन् क्रियन्ते। अग्निहोत्रहोमस्त्वाहवनीय एव ॥ ९ ॥

अग्नीनन्वाधायेध्माबर्हिर्ग्राहति ॥ १० ॥

अग्न्यन्वाधानादि सर्वम्। साकमेधपैतृयज्ञ * हविरिदमेषां मयीति। चतुर्दशी ये प्रविष्टा इति यदा चतुर्दश्याम् ॥ १० ॥

समूलं बर्हिर्दाति ॥ ११ ॥

प्रस्तरवर्जं बर्हिस्तु लयते। खात्वा लयते। समूलं मूलेषु यानि पर्वाणि तत्राशिदस्य विधानम्, दातीति वचनात्। केचित् मूलं ते राध्यासमिति मूले गृहीत्वा उत्पाटयिता ते मा रिप इत्युत्पाटयन्ति। तदनुपपन्नम्। दातीति चोदितत्वात् ॥ ११ ॥

उपमूलत्नं वा ॥ १२ ॥

समीपे मूलानां लवनम् ॥ १२ ॥

वर्षीयानर्थादिधमो द्राघीयांश्च ॥ १३ ॥

प्रकृतावर्थलक्षण इधमः स्थौल्येन। इह वर्षीयान् दीर्घश्चार्थात्। एकविंशतिधेत्याग्न्य-भिधानादनूहः बहुयाजिनो वैलिङ्ग्याच्च। द्वौ परिधी तिस्रस्समिधो यज्ञायुरनुसञ्चरानीति ॥ १३ ॥

तु देवानामिज्यमानत्वेन हविस्सम्बन्धसत्वात् समवेतार्थत्वादूहो भवत्येवेत्यभिप्रयन्ति। तन्न युक्तम्। 'इदं देवानाम्' इत्यपि हविस्तावकम्। न देवतापरमिति तस्याप्यसमवेतार्थाविशेषेणोद्वा-प्रसक्तेरिति।

क. उपसमाधानमेव बलवत्करणम्। काष्ठकरीषप्रक्षेपादिभिरग्नेः प्रवर्धनमिति यावत्।

**अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं
पालप्रयोगः ॥ १४ ॥**

निधायेधमप्रव्रश्चनानि समूहनाद्यलंकरणान्ते परिस्तरणम् । षट् कपालानि भर्जनार्थं
चैकम् । अग्निहोत्रहवणीमु(प्य)दकुम्भश्च । तुल्यमन्यत् । पालीलयं एकैकश आसध(साद)नात् ।
शरावस्तृतीयः । नेडापालम् ॥ १४ ॥

**निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा
दक्षिणतः प्राचीनी(ना)वीती हवींषि निर्वपति । उत्तरतो वा यज्ञोपवीती
सोमाय पितृमत इति यथा समाम्नातम् ॥ १५ ॥**

उपवेपान्तानि प्रयुज्य निर्वपणकाले वेद्याःपरिश्रयणं वेष्टनं काटादिद्रव्यैः ।
स्रक्स्यामुत्तरस्यां द्वारमारुह्य दक्षिणतः शकटस्यावस्थितः पात्र्या वा ^कप्राचीनावीती उपसादना-
न्तं निर्वापाङ्गत्वात्, निरुप्येति चोदिताः अज्यान्य उपसादनान्ते बद्धा इति तदन्तस्य
निर्वपणाङ्गत्वात् । केचिन्निर्वपणमात्रम् । प्राचीनावीतीति । यदातूत्तरतः शकटस्य पात्र्या वा
तदा प्रकृतिवत्सर्वम् ॥ १५ ॥

**अथैकेषाम् । सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः
षट्कपालं पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवाहनाय यमाय
वा मन्थं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते ॥ १६ ॥**

यवानां सर्वाणि सोमाय पितृमते पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्य आज्यं
उपांशुयाजधर्मेण अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते वा देवतात्त्रयं
मन्थस्यैव विकल्पेन भवति । द्वितीयः कव्यवाहनं स्निष्टकुदर्थे विद्यते । ^खएकेषां मतात् ।
सोम पितृमन्, पितरो बर्हिषदः, पितरोऽग्निष्वात्ताः, अग्नये(ग्ने) कव्यवाहन, यमाङ्गिरस्वन्
पितृमन् ॥ १६ ॥

उदकुम्भः प्रोक्षणीभाजनं भवति ॥ १७ ॥

क. प्राचीनावीती भूत्वा ' पितृभ्यो जुष्टं निर्वपामि ' इत्यारभ्य ' अपरेण गार्हपत्यं यथादेवतमुपसादयति '
प्रकृतिविहितोपसादनान्तं कुर्यात् । तावत्पर्यन्तानां पदार्थाणां निर्वापाङ्गत्वादिति । निर्वापाङ्गत्वोपपादन-
मेव निरुप्येत्यादिना ।

ख. उत्तरसूत्रे प्रोक्षणीशेषेण यवसन्मिश्रणं कृत्वा फलीकरणविधानं पूर्वं हविःपालप्रोक्षणं कृत्वा उत्तरत्र
इध्माबर्हिःप्रोक्षणार्थं अग्निहोत्रहवण्यां प्रोक्षणीरानीय स्थापयित्वा अवशिष्टकुम्भस्थजलेन संयवनं
कर्तव्यमित्युपदेशमतम् । स्वमते तु सर्वप्रोक्षणं संयवनं च कुम्भस्थजलेनेति ।

सर्वप्रोक्षणमुदकुम्भात् । उपदेशो हविः पालप्रोक्षे कृते अग्निहोत्रहवण्यामेव प्रोक्षण्य आनीयन्ते तामिरुत्तराणि प्रोक्षणातीति ॥ १७ ॥

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्य त्रिष्फलीकृतांस्तण्डुलान् विभाग-
मन्त्रेण विभज्य धानार्थान्निधायेतरान्पिष्टानि कृत्वा दक्षिणार्धे गार्ह-
पत्यस्य षट्कपालान्युपधाय दक्षिणार्गनौ प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं
कपालमधिश्रयति ॥ १८ ॥

उद्रेकः शेषः । तेनावहनकाले यवा मिश्रियन्ते । ^कअतश्च सर्वे यवाः । प्रक्षाल्य
विभागः पेषणार्थत्वात् । कृष्णाजिनादानम् । कृष्णाजिनादानात् प्राक् इदं सोमस्य पितृमतः,
इदं पितृणां बर्हिषदाम्, पितृणाममिष्वत्तानां, अग्नेः कव्यवाहनस्य, यमस्य, यमाय(मस्या)ङ्गिर-
स्वतः पितृमतो वा, षट्कपालस्य पेषणादि । आद्यैर्मन्त्रैः षट्कपालानि दक्षिणे भागे धानार्थ-
स्याधिश्रयणं दक्षिणामौ । प्रक्षाल्योपवेषम् । धानार्थानामप्युत्पवनं घर्मौ स्थो विश्वायुषाविति
धानार्थानामधिश्रयणं हविर्द्विधात् । अनूहः उपदेशः ॥

अधिश्रयणकालेऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य बहुरूपा धानाः
करोति ॥ १९ ॥

^खबहुरूपा धाना नानारूपा दग्धा अदग्धा ईषद्गृधाः ॥ १९ ॥

विदह्यमानाः परिशेरत इति विज्ञायते ॥ २० ॥

परिशेरते तिष्ठन्ति । विविधं दह्यमानाः । न दह्यन्ते हन्यन्ते । ^गस्वेनाग्निना-
पर्यग्निकरणम् । धानाकपालस्याप्यध्यूहनं अङ्गाराधिवर्तनं च । तद्वतेनोष्मणा पाकात् ।
^घनोपदेशः । न प्रथमादीनि पर्यग्निकरणवर्जितानि धानानामाप्यलेपनिनयनान्ते उत्तरपरि-
ग्रहणादि ।

इति त्रयोदशी कण्डिका ॥

क. सर्वे यवा इति सर्वेषां हविषां यवमयत्वमेव । न व्रीत्यादिप्रकृतिकत्वमित्यर्थः । निर्वापकाले सर्वेषां
यवोपदेशाभावेऽपि संयवनकालेऽविशेषेण “यवान्संयुत्य” इति संयवनविधानात् सर्वेषां हविषां
यवप्रकृतिकत्वमेवेति ।

ख. हविर्द्वयावयवस्य भर्जनावस्थायां संसर्गित्वाज्ञानारूपा दग्धा अदग्धाश्च तिष्ठन्तीति । भर्जिता यवा धानाः ।

ग. षट्कपालस्य पुरोडाशस्य गार्हपत्याग्निना । धानानां दक्षिणाग्निनेति ।

घ. चरुवदधोगतेनैवोष्मणा सिद्धेरङ्गारेण सह भर्जनस्यानुचितत्वादिति ।

संप्रैषकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति ॥ १ ॥

नान्वास्ते ^कपत्नीति श्रुतेः । असंनद्धाऽपि ॥ १ ॥

आज्यग्रहणकाल उत्तरेण गार्हपत्यं चतुर्गृहीतान्याज्यानि
गृह्णाति ॥ २ ॥ प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

आज्यप्रोक्षणीषु चोत्पूयमानासु अभिमन्त्रितासूत्तरेण गार्हपत्यमाज्यग्रहणम् ।

^खउपभृति द्वाभ्यां प्रयाजार्थाभ्यां द्वाभ्यामनूयाजार्थाभ्याम् ॥ ३ ॥

स्तरणकाले बर्हिषा त्रिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येति ॥ ४ ॥

ग्रन्थिविस्त्रंसने कृते स्तरणकाले दर्भैरन्तर्धानादि सर्वमादाय बर्हिः प्रसव्यं स्तृणन्
गच्छति यथा सर्वास्तीर्यन्ते(ते) । त्रिराष्टृर्त्तिमन्त्रस्य ॥ ४ ॥

औद्धवान्धारयमाणश्चिरस्तृणन्प्रतिपर्येति ॥ ५ ॥

^गऔद्धवास्तरणं कुर्वतः कतिपयाः शिष्टा हस्ते । तान्धारयमाणः प्रतिनिवर्तते पुनः
॥ ५ ॥

औद्धवः प्रस्तरः ॥ ६ ॥

सः प्रस्तरः ।

प्रस्तरस्य ग्रहणसादने तूष्णीम् ॥ ७ ॥ न विधृती ॥ ८ ॥

तस्मिन्नप्रस्तरे पवित्रे अपिसृज्य प्राणापानाभ्यां त्वेति प्रदाय ॥ ८ ॥

द्वौ परिधी परिदधाति ॥ ९ ॥ मध्यमोत्तरौ सर्वान्वा ॥ १० ॥

क. यद्यप्यत्र सूत्रकारेणान्वासनं न निषिद्धं तथापि 'पत्न्यन्वास्ते' इति श्रुतौ निषेधाच्च पत्न्या
अन्वासनमिति ।

ख. सूत्रे चतुर्गृहीतानित्युक्तत्वात् उपभृति चतुर्गृहीतमेव । तत्राऽऽद्यं ग्रहणद्वयं प्रयाजार्थम् । अन्त्य-
मनूयाजार्थम् । प्रकृतावोपभृते आज्यग्रहणे "पञ्चानां त्वा दिशां" इत्यादिमन्त्रपञ्चात्मक एको गणः
"चरोस्त्वा पञ्च बिलस्य" इत्यादिमन्त्रपञ्चकात्मश्चाऽपरो गणः पठितः । प्रकृतौ चोपभृति अष्टकृत्वो
दशकृत्वोवाऽऽज्यग्रहणं विहितम् । तवपि गणद्वयेन विभक्तम् । तत्र प्रथमो गणः प्रयाजार्थः । द्वितीय-
श्चानूयाजार्थः । प्रकृते च द्वे द्वे एको गणः । तत्र प्रथमः प्रयाजार्थः । द्वितीयोऽनूयाजार्थः । अतश्च प्रथम-
द्वितीये प्रयाजार्थाभ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां मन्त्राभ्यां ग्रहीतव्ये । तृतीयचतुर्थे तु द्वे द्वे ग्रहणे अनूयाजार्था-
भ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां ग्रहीतव्ये इति ॥

ग. स्तीर्णावशिष्टा हस्तस्था दर्भा औद्धवा इत्युच्यन्ते ॥

परिधी परिद्धाति मध्यमोत्तरौ । अभिमन्त्रणादि आधारसमिदन्ते स्तरणं प्रस्तरस्य तूष्णीमेव । न च विष्णोस्तूपोऽसीत्याहवनीयं प्रति ग्रहणम् । केचित् संजानाथामित्यपादानं तूष्णीमाहुः । अविक्षोभाय परिधी दधामीत्युहः ॥ १० ॥

यदि सर्वानावाहनकाले परिधीँ रपोर्विवति वाऽभिज्ञाय दक्षिणं मध्यमे परिधावुपसमस्येत् ॥ ११ ॥

यदा तु सर्वे परिधयः तदा निवित्सूक्तानु दक्षिणो मध्यमेन परिधिना सह स्थाप्यते ।
क^१द्वितीया पुरोनुवाक्यया सह सोमस्य पितृमतः ॥ ११ ॥

उद्धासनकाले धाना उद्धास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्धा आज्येन संयौति ॥ १२ ॥

प्रस्तरसादनादिषट्कपालोद्धासनान्ते धानाः कपालादुद्धास्यन्ते ।^खभुवनस्य गोपौ श्रुतावुत्खातौ जनितारौ मतीनामिति । केचित्तु बहुवचनेन सर्वधानानां^ग बहुवचनचोदितत्वात् । न त्वेवम् । यथेकवचनेन चोद्येरन् एकैव धाना हविः स्यात् । सर्वाण्यग्नीषोमीयविकाराणि । सोमस्यापि प्रकृतिदेवतात्वात् । यदाज्यं सोमस्य पितृमतः तदोपांशुयाजविकारः । मन्थ-देवताश्च आग्नेयविकारा एव । एकेषां मतेन सहकपालानां तूष्णीमुद्धासनम् । उपदेशः यथाभागं व्यावर्त्तेतामिति विभज्य स्वस्यां निधाय पात्रायामाज्येनार्धं तूष्णीं मिश्रयेतेति ॥ १२ ॥

क. “ त्वँ सोम प्रचिकेतो मनीषी ” द्वितीया सोमस्य पितृमतः पुरोनुवाक्या । तद्वत्तस्य “ वन्वष वातः परिधीँ रपोर्णु ” इति भागस्य होत्रा पठ्यमानस्य श्रवणकाले वा दक्षिणस्य परिधेः मध्यमेन सह स्थापनम् ।

ख. आर्द्रः प्रथस्तुर्भुवनस्य गोपाः श्रुत उत्सनाति जनिता मतीनामिति प्रकृतौ पुरोडाशोद्धासनमन्त्रः । तत्र प्रथमतः आर्द्रः प्रथस्तुरिति पदद्वयं परित्यज्येतरेषां प्रथमैकवचनान्तानां द्विवचनेनोद् कृत्वा पाठः । अत्र हि हविर्द्वयार्धमिमा धाना भ्रज्यन्ते । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः इत्येकं हविः । पितृभ्योऽमिष्वाक्तेभ्यो वान्यायै दुग्धे मन्थमिति द्वितीयम् । अतो हविर्द्विवचनेनोद् । भर्जितासु धानासु आर्द्रत्वाभावात् पुरोडाशवत्प्रथनाभावाच्च आर्द्रः प्रथस्तुरिति पदद्वयलोप इति ॥

ग. धाना उद्धास्य बहुरूपा धानाः करोतीत्यादौ सर्वत्र धानानां बहुवचनेनैव चोदितत्वात् अत्र बहुवचनान्तेनैवोद्ः कर्तव्य इति केषांचिन्मतम् । तत्खण्डयति नेत्यादिना । यथेकवचनेनो-द्येरन् धानाः तदा पुरोडाशवत्सर्वाभिधानाभिरेकमेव हविः पर्यवस्येत् । तन्माभूदिति बहुवचनम् । अतो नानेन बहुवचनान्तोहसिद्धिरिति । रुद्रदत्तस्तु-बहुवचनान्तोद्पक्षमेवाभ्युपगच्छति “ धाना-स्वभिमन्त्रणादिमन्त्राणां बहुवद्बहूः पूर्ववत् ” इति See, P. 67. आप. श्रौ II A. S. ed.

अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तून्कृत्वाभिवान्यायै दुग्धस्यार्ध-
शरावे सक्तूनोप्यैकयेक्षुशलाकयेक्षुकाण्डेन वा दक्षिणामुखः त्रिः
प्रसव्यमनारभ्योपमन्थति ॥ १३ ॥

अर्धाच्च सक्तून्करोति । पिष्टक्रियया । कृष्णाजिनदानाद्यणूकरणान्तम् । चतुर्थ्याधि-
वापः । अर्धपूर्णे मल्लके (?) पात्रीस्थानीये सक्तून् क्षिपति । अत्र ग्रन्थपात इव भाति
बध्नान्येन मन्थति । अनारभ्य ॥ १३ ॥

शलाकास्थं मन्थं कृत्वैकैकशो हवींष्यासादयति ॥ १४ ॥

शलाका तिष्ठति यस्मिन्मन्थे स शलाकास्थः । एतत्कृत्वाऽलङ्कृत्यासादयति ।
आसादनमन्त्रस्य चावृत्तिः प्रियेणेति ॥ १४ ॥

दक्षिणतः कशिपूपवर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश
आसाद्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

“अयं यज्ञो” “ममाऽम्” इति कृते आसन्नाभिमर्शने कश्चिप्वानीनामा-
सादनम् । एकेषां मतेनाग्नेयवन्मन्त्रस्यैकैकशः ॥ १५ ॥

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति ॥ १६ ॥

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानयाऽनुब्रूहीति नित्यो षोडशः ॥ १६ ॥

एकां सामिधेनीं त्रिरन्वाह । उशन्तस्त्वा हवामह इत्येताम्
॥ १७ ॥

उशन्तस्त्वेत्येषैव एका । बहुव्याज्यादीनामपि नापरिमितमुच्यते । त्रिरेव
नैमित्तिकस्याऽपि प्रत्याम्नायः प्रत्यक्षविधिः सर्वत्र ॥ १७ ॥

एकामनूयाजसमिधमवशिष्य समश इष्टमं त्रैधं विभज्य त्रिरा-
वधाति समानमाप्रवरात् ॥ १८ ॥

समशः समविभागेन त्रैधं त्रिमिर्भागैः ॥ १८ ॥

क. कशिपुः शयनीयम् । उपवर्हणं उपधानम् । अमरस्तु कशिपुशब्दस्य वक्ष्यमर्थं ब्रुवन्वश्राम । आञ्ज-
नमक्ष्णोरञ्जनाय । अभ्यञ्जनं तैलादिकं शरीरोद्वर्तनाय । उदकपूर्णः कुम्भ उदकुम्भः स्नानाचमनादि-
व्यवहाराय ।

ख. अविकारपक्षेऽप्येवमेव । पठितत्वात् ॥

ग. उशन्तस्त्रा हवामहे उशन्तस्समिधीमहि । उशन्तुशत आवह पितृन् हविषे अत्तवे । तै. स. १.३.१२.१.

नार्षेयं वृणीते न होतारम् ॥ १९ ॥ आश्राव्याह सीद होतरिति ।
एतावान्प्रवरः ॥ २० ॥

आर्षेयवरणप्रतिषेधो होतुरध्वर्योश्च, क प्रतिषेधः प्रवरस्य । केचिदध्वर्योरिव न होतुः ।
ख वेदान्तरकारित्वात् । अग्निरार्षो देवो होता । मानुषो होतैव । आर्षेयवरणप्रतिषेधे “देवाः
पितर” इत्यस्यापि निवृत्तिरिति । केचित् ग अन्यवरणशङ्कासमाध्यर्थोऽयमिति ॥ २० ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वा जीववन्तावाज्यभागौ यजति ॥ २१ ॥
आ नो अग्ने सुकेतुनारयि विश्वायुपोषसम् । मर्द्दीकं धेहि जीवसे ॥
त्वं सोम महे भगं त्वं यून् ऋतायते । दक्षं दधासि जीवस इति
जीववन्तौ ॥ २२ ॥ अत्र वेद्याः परिश्रयणमेके समामनन्ति ॥ २३ ॥

वर्हिर्वर्जाः प्रयाजाः । पश्चमार्थं समानयन् पशौ च पश्चमविकारेषु समानयन-
दर्शनात् ॥ २३ ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ॥

विस्त्रस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते । विपरिक्राम-
न्त्यृत्विजः । विपरिहरन्ति स्रुचो हवींषि परिश्रयणानीति ॥ १ ॥

शक्या ये(पां) विमोक्तुं ग्रन्थयः तेषां वाससां सूत्राणां वा क्रियते । आज्यभागाविष्ट्वा
तान्विस्त्रस्य विमुच्य ग्रन्थीन्प्राचीनावीतानि कुर्वन्ति । पुनश्च ग्रन्थयः क्रियन्ते । शक्य(क्या)-
विमोक्ताये(य) । विपरिक्रामन्त्यृत्विजः । विविधं परिक्रामन्ति । ब्रह्मोत्तरतो गच्छति ।

क. “नार्षेयं वृणीत” इति सामान्यतः प्रवरमात्रस्य प्रतिषेधात् उभयोरपि होत्रध्वर्युपवरयोर्निषेधः
सिध्यति ।

ख. ऋग्वेदोक्तकर्मकारित्वात् याजुषहोत्रस्यापि ऋग्वेदोक्तहोत्रशेषत्वात् ऋग्वेदे चार्षेयवरणप्रतिषेधाभावात् न
होतुस्तत्प्रतिषेध इति केषांचिन्मतमिति ॥

ग. एवं च “देवाः पितर” इत्यस्यानिवृत्तिर्भाष्यकारस्याभिप्रेता । रुद्रदत्तस्तु निवृत्तिपक्षमेवाङ्गीकरोति ।
See आप श्रौ. Vol. II. P. 69.

घ. पश्चमः स्वाहाकारप्रयाजः । तदर्थमौपभृतस्य आज्यस्य जुह्वां प्रक्षेपणमिति । प्रकृतौ चतुर्थप्रयाजानुष्ठा-
नारम्भे यत् औपभृदाज्यस्य जुह्वां समानयनसुक्तं तत्तदनन्तरानुष्ठेयवर्हिः स्वाहाकारप्रयाजद्वयार्थम् ।
पशुयागे स्वाहाकारविकारभूतेऽष्टमप्रयाजेऽपि औपभृदाज्यसमानयनविधिदर्शनात् । अतोऽत्र चतुर्थ-
प्रयाजाभावेऽपि पश्चमप्रयाजारम्भे समानयनं कर्तव्यमिति ।

होताऽऽग्नीध्रश्च । दक्षिणतः । अध्वर्युश्च । विपरिक्रमणं स्थानपरिवर्तनम् । विपरिहरणं च परिश्रयणानां पूर्वापरयोश्च दक्षिणोत्तरयोश्च परिवर्तनं वचनकृतम् । सुचां च हविषां च ।

दक्षिणेन जुहमुपभृतं सादयति । दक्षिणेनोपभृतं ध्रुवां दक्षिणेन पुरोडाशं धानास्ता दक्षिणेन मन्थम् ॥ २ ॥ समानत्र जुह्व-
षट्कपालौ ॥ ३ ॥

जुह्वश्च षट्कपालश्च जुह्वषट्कपालौ । समानत्र समानस्थाने । अचलिता जुह्वः षट्कपालश्च ॥ ३ ॥

ब्रह्मयजमानावित्येके ॥ ४ ॥

ब्रह्मयजमानौ च ॥ ४ ॥

पडवत्तः पश्चावत्तिनां पश्चावत्तश्चतुरवत्तिनाम् ॥ ५ ॥

पडवत्तो होमो भवति पश्चावत्तिनां यजमानानाम् । चतुरवत्तिनां पश्चावत्तम् ॥ ५ ॥

सम्भिन्दन्पुरोडाशस्यावद्यति ॥ ६ ॥

सम्भेदः सङ्गमः अवदानानां यथा न भिद्यते तथावदानं ग्रहीतव्यमिति केचित् । साम्भिन्दन्निति सम्यग्भेदाभिप्रायमिति ॥ ६ ॥

द्विः प्रथमस्याऽवधेत्पश्चावत्तिनः ॥ ७ ॥

प्रथमस्य हविषो द्विरवदानं पश्चावत्तिनः । इतरयोः सकृत्सकृत् ॥ ७ ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमतेऽनु स्वधेति संप्रेष्यति ॥ ८ ॥

सकृत्पुरोडाशस्यावद्यति सकृद्धानानां सकृन्मन्थस्य ॥ ९ ॥

सन्ततश्रुतेः । यागे यागे सर्वहविषां ग्रहणम् ॥ ९ ॥

दक्षिणतोऽवदायाभिघार्योदङ्कृतिक्रम्य दक्षिणामुखस्तिष्ठन्ना-

स्वधेत्याश्रावयति ॥ अस्तु, स्वधेति प्रत्याश्रावयति । सोमं पितृमन्तं स्वधेति संप्रेष्यति । ये स्वधामह इति यजति । स्वधा नम इति वषट्करोति ॥ १० ॥

प्रकृतिवस्तुतिः स्वधाकारपक्षेऽपि आ३स्वा३धा इति । दक्षिणतोऽवस्थितो हविषां गृह्णाति । अवदानं मन्थयादेव । उदगत्वा आ३स्वा३धा । अस्तु स्वा३धा । स्वा३धा नमः ॥ १० ॥

स्वधाकारं तु प्रतिषिध्य बह्वृचवाजसनेयिनामाश्रुतप्रत्याश्रु
तान्येव विदधाति ॥ ११ ॥

आश्रुतप्रत्याश्रुतानि प्रकृतिवत् । बह्वृचवाजसनेयिनां विहितत्वात् ॥ ११ ॥

द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह । ऋचमुत्तवा प्रणौति ॥ १२ ॥ त्वं
सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्ति ॥ १३ ॥ एका याज्या ॥
अग्निष्वात्ता येऽनग्निष्वात्ता अंहोमुचः पितरः सोम्यासः । परेऽवरेऽ
मृतासो भवन्तोऽधिब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् । वान्यायै दुग्धे जुषमाणः
करम्भमुदीराणा अवरे परे च । अग्निष्वात्ता ऋतुभिः संविदाना इन्द्र-
वन्तो हविरिदं जुषन्तामिति पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः ॥ १५ ॥

ख अनुवाक्यामुक्त्वाऽधिकः प्रणवः ॥ १२-१५ ॥

उपांशुपरिश्रिते पितृयज्ञेन चरन्ति ॥ १६ ॥

उपांशु प्रचरन्ति पितृयज्ञेन । पुनः परिश्रितवचनात् स्विष्टकृत् कव्यवाहनेऽपि
उपांशुत्वमेव ॥ १६ ॥

एतेनैव कल्पेन पितृन्बर्हिषदो यजत्यग्निष्वात्तान् ॥ १७ ॥

ग एष विधिरुत्तरेषां यस्सोमस्य ॥ १७ ॥

अग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृदर्थे यजति ॥ १८ ॥

घ यदा कव्यवाहनाय मन्थः तदापि स्विष्टकृदर्थो द्वितीयः कव्यवाहनः । सोमं पितृमन्तं

क. “ त्वं सोम प्रचिकेतो मनीषा ” “ त्वया हि नः पितरः सोम ” इति सोमस्य पितृमतः पुरोऽनुवाक्या-
द्वयम् । “ त्वं सोम पितृभिः संविदान ” इत्येका याज्या “ बर्हिषदः पितर अत्यर्वाक् ” “ आहं
पितृन्मुविदत्रो अपीहि ” इति बर्हिषद्ब्रूयः पितृभ्योऽनुवाक्याद्वयम् । उपहूताः पितरः सोम्यासो
बर्हिष्येषु ” इत्येका याज्या । “ अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत ” इत्येका संहितापठिता, येऽग्नि-
ष्वात्ता इति सूत्रपठितापरा चेति द्वे पुरोऽनुवाक्येऽग्निष्वात्तेभ्यः । वान्यायै दुग्धे जुषमाणा इति
सूत्रपठिता ऋगयाज्या इति सूत्रार्थः ॥

ख. पुरोऽनुवाक्यामुक्त्वा तस्या अन्तिममक्षरं विकृत्य तत्र प्रणवस्य योजनम् । इत्येकः पक्षः । यथा
पितृन्ब्रूविषे अत्तवोऽम् इति । पुरोऽनुवाक्यां यथावदुक्त्वा (अन्तिममक्षरमविकृत्यैव) तदुपरि
प्रणवयोजनम् इत्यपरः । यथा पितृन्ब्रूविषे अत्तवे ओऽम् इति । तत्र द्वितीयपक्ष एव युक्त इति ।

ग. द्वे पुरोऽनुवाक्ये । एका याज्या इत्यादिः । स्वधाकारः । उदगतिकमणादिकं च ।

घ. एतेनैवेति वचनात् अग्निस्विष्टकृतः कव्यवाहनस्यापि सर्वे इमे धर्माः । यदा तु पूर्वोक्तरीत्या (८ १६-

यजति पितृन्वर्हिषदः । पितृन्मिष्यात्तान् । अग्निं कव्यवाहनं यमं वा । यममङ्गिरस्वन्तं पितृमन्तं वा । यदा सोमायाऽऽज्यं तदा ध्रुवादीनां सकृत्सकृदवदायाभिघारणमेव ध्रुवायाः पञ्चावत्तश्चतुरवत्तिनामिति द्विः प्रथमं ध्रुवायाः षडवत्तः पञ्चावत्तिनामिति नोपस्तरणं सोमायाऽऽज्ये ॥ १८ ॥

**यां देवतां यजेत्तद्विषः प्रथममवदानमवगति । स चावदान-
कल्पः ॥ १९ ॥**

या देवतेज्यते तद्विषोऽवदाय पुनः प्रथमादेव गृह्णाति क्रमेण । स चावदानकल्प इति वचनात् । हुत्वा नारिष्ठान् स्विष्टकृत् । ^कअमये कव्यवाहनायानुग्रहीति कव्यवाहनत्वं स्विष्टकृद्गुणस्य निवर्तकम् । अमये कव्यवाहनाय “ स्विष्टकृते ” इति बोधायनः ॥ १९ ॥

मन्थ इडामवगति मन्थं वैष ॥ २० ॥

वैश्वानरे हविरिति कृत्वा प्राशिन्नं ततो ^खमन्थ इडामुपस्तीर्य गृह्यते । हविषोरि-
तरयोः । केवलो वा मन्थः । इडावदानमन्त्रस्य याजमानस्य च निवृत्तिः, अर्थलोपात् । ^गअवघ्रेण भक्षिते प्राशिन्ने मन्त्रेण । या अप्स्वन्तरिति निवृत्तिः । अर्थलोपात् । केचिद
भिमर्शनं (स्यापि नाभ्यादेः) ॥ २० ॥

मन्थं होत्रे आदधाति ॥ २१ ॥

१६) मन्थे अग्निष्वात्तानां स्थाने अग्निः कव्यवाहनो विकल्प्यते तदापि स्विष्टकृदर्थं अन्यः कव्यवाहनोऽग्निः प्रत्येतव्यः ।

क. प्रकृतौ “ अमये स्विष्टकृतेऽनुग्रही ” ति संप्रैषः । अत्र स्विष्टकृत्वममेगुणः । तत्स्थानेऽत्र कव्यवाहनत्वं गुणो विधीयते । एवं च प्राकृतस्य गुणस्य वैकृतेन गुणेन शरवद्बाधः । इति । बोधायनस्तु प्राकृतस्य वैकृतस्य च गुणद्वयस्यापि पाठमिच्छतीति ।

ख. मन्थहविशेषयुक्त एव पात्रे इतरहविषोरिडावदानम् । अतो मन्थार्थं नोपस्तरणम् । उपस्तरणस्य हविषः पात्रे हविरसेसगार्थत्वात् । अत्र तदभावादिति । इतरयोस्तूपस्तरणं भवत्येवेति । केवलो मन्थ एवेडा । तदाज्यावदानाभावात् तन्मन्त्रस्य तत्सम्बन्धिनो याजमानमन्त्रस्य च लोप एव “ सुरुपवर्णवर्ष ” इत्यस्यापि । इति ।

ग. उत्तरत्र वक्ष्यति—सर्वेषां हविषामवघ्राणेनैव भक्षणम्—अवघ्रेण सर्वभक्षाः—इति । एवं च मन्थस्याप्य-
वघ्राणेन भक्षणकरणेऽपि तस्यापि भक्षणप्रकारत्वाच्च मन्त्रस्य लोपः । या अप्स्वन्तर्देवतास्ता
इद् शमयन्तु स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ स्वाहा इति मन्त्रस्य लोपः । आस्यगतप्राशिन्नस्यान्तः-
प्रवेशपूर्वकजरणार्थत्वात् । अवघ्राणे च तदभावात्तर्लोपाद्बाध इति ।

अवघ्रेण प्राश्य अवान्तरेडामिडां च षट्कपालधानानां मन्थं होत्रेऽवघ्राणार्थं तस्यैव हस्त आदधाति ॥ २१ ॥

तं होत्राऽवजिघ्रति ॥ २२ ॥

॥ इति पञ्चदशी कण्डिका ॥

ब्रह्माध्वर्युरग्रीयजमानश्च ॥ १ ॥ अपि वा न यजमानः ॥ २ ॥

तं होत्रादयः क्रमेणावजिघ्रन्ति मन्त्रेणैव ॥ २२ ॥ १. २. ॥

समशो वा प्रतिविभज्यावघ्रेण भक्षयित्वा बर्हिषि लेपाग्नि-
मृजन्ते ॥ ३ ॥

यदापि केवलो मन्थ इडा तदापि होतुर्हस्तस्थितामवान्तरेडां यजमानः समशः समैर्भागैर्विभज्य मन्थमवघ्रेण भक्षयित्वा इडां मन्त्रेण । लेपनिमार्गो बर्हिषि । समप्रविभागपक्ष एव लेपनिमार्ग इति केचित् । अवघ्राय मन्थं मनो ज्योतिरिति मार्जनम् । तत उदकुम्भादानादि याजमानम् । कृते मार्जने मन्थावघ्राणमधिकम् । नेडा प्रत्याम्नाय इत्युपदेशः । धानाषट्कपालेभ्यो यजमानभागः । यदापि केवलो मन्थ इडा ॥ ३ ॥

उदकुम्भमादाय यजमानः शुन्धन्तां पितर इति त्रिः प्रसव्यं
वेदिं परिषिञ्चन्पर्येति ॥ ४ ॥

य आसादित उदकुम्भः तमादाय “शुन्धन्तां पितर” इति सकृन्मन्त्रमुक्त्वा त्रिः
परिषिञ्चति ॥ ४ ॥

निधाय कुम्भमयाविष्टा जनयन्कर्चराणीति त्रिरपरिषिञ्चन्प्रति-
पर्येति ॥ ५ ॥

निधाय कुम्भं पुनर्गृहीत इति केचित् । अपरिषिञ्चन्निति प्रतिषेधात् । यदि कुम्भो न गृह्येत ^खपरिषेकप्रतिषेधोऽनर्थक इति । ^गद्रव्यान्तरेण वा मा भूत्परिषेक इति प्रतिषेधः । प्रतिपर्येति निवर्तते । त्रिरेव पुरोडाशधानाशेषान् ॥ ५ ॥

क. “केवलमन्धेडापक्षेऽपि सर्वेभ्यो धानादिभ्यो हविर्भ्यो यजमानभाग अवदेयः । पूर्वाद्धाञ्च यजमान-
भाग” इति विशेषप्राप्तत्वादिति ॥

ख. परिषेचनप्रतिषेधेन पुनः कुम्भोपादानं कर्तव्यमित्यवगम्यते । अन्यथा कुम्भनिधानविधानादेव हस्ते जलाभावेन परिषेचनस्य प्रसक्त्यभावात् अप्रसक्तस्य प्रतिषेधो न युक्त इति ॥

ग. अयमेव भाव्यकाराभिमतः पक्षः ।

हविदशेषान्संश्लोमनाय पिण्डान्कृत्वा तिसृषु सक्तिषु निदधाति
पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामिति । एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः
प्रतिमन्त्रम् ॥

संश्लोमनाय विलोढ्य । उपयुक्तो मन्थ इति । उदकेन पिण्डाः कृत्वा क्रियन्ते । त्रयो
वेदिकोणाः सक्तयः पूर्वाद्याः । तासु स्थापयति ॥ ६ ॥

त्रीन्परान्पितृनन्वाचष्टे । षष्ठं प्रथमे पिण्डे । पञ्चमं द्वितीये ।
चतुर्थं तृतीये ॥ ७ ॥

परे पितरः षष्ठपञ्चमचतुर्थ्याः । नित्यानुक्त्वा तानन्वाचष्टे । तान्पश्चादुच्चारयति ।
न तेषां नामानि गृह्यन्ते षष्ठादारभ्य । तस्मादातृतीयात्पुरुषान्नाम न गृह्णन्तीति । एतत्ते तत
देवदत्त प्रपितामहस्य प्रपितामह । ये च त्वामन्विति पूर्वस्याम् । एतत्ते पितामह रुद्रदत्त
पितामहस्य प्रपितामह । ये च त्वामन्विति दक्षिणस्याम् । एतत्ते प्रपितामह विष्णुदत्त
प्रपितामहस्य तत । ये च त्वामन्विति अपरस्याम् ॥ ७ ॥

उत्तरस्यां सक्त्यां रिप्तलेपं निमृज्यात्र पितरो यथाभागं मन्दध्व-
मित्युक्तवोदश्चो निष्क्रम्य सुसन्दृशं त्वा वयमित्यैन्व्यर्चाऽऽहवनीय-
मुपतिष्ठन्त ऐन्द्रीभ्यां वा ॥ ८ ॥

रिप्तलेपं रिप्तस्य हस्तस्य लेपं निमृज्योत्तरस्यां सक्त्यां “अत्र पितर ” इत्युक्त्वा
यजमान उदङ् निष्क्रमति सह ऋत्विग्भिः ॥ ८ ॥

आतमितोरुपस्थायाक्षन्नमीमदन्त हीति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुप-
तिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

आहवनीयगार्हपत्योपस्थानं च । आतमितोराहवनीयोपस्थानम् । यावदुच्छ्वासो

क. हविदशेषानुपमर्थं चूर्णांकृत्य जलेन संयुत्य पिण्डान्कुर्यादिति ।

ख. प्रपितामहस्य प्रपितामहपितामहपितरः षष्ठपञ्चमचतुर्थ्याः परे पितरः ।

ग. रुद्रदत्तस्तु नामैव ग्रहणं तेषां स्वामिमतं कथयति । See p. 76.10. आप. श्रौ. Vol. II.,
A.S.Ed.

घ. प्राकृताहवनीयस्यैवोपस्थानम् । न तत्कार्यापन्नस्य वेदिमध्यगतस्य...न्येवास्यै तदुद्भवते । यत्सत्याह-
वनीये । अथान्यत्र चरन्ति ” इति (तै. ब्रा. १.६.१०.८.) आहवनीयान्तरे निन्दाश्रवणात् । अत
एव पितृयज्ञे वेदिमध्यस्थे आहवनीये कार्यान्तरकरणेऽपि प्राकृताहवनीयस्यापि धारणं तत्रैव चाग्नि-
होत्रहोम इत्यादि वेदितव्यम् ।

जायते । क उपदेशो “ हरी ” इत्यभ्यस्य आतमितोरुपतिष्ठन्त इति । यदा त्वैन्द्रीभ्यां तदा अक्षन्नमीमदन्त हीति पुनश्च गार्हपत्येऽपि प्रयोगः । छन्दोज्ञानं कर्माङ्गं यत्रोपदिश्यते तत्र । अन्यत्रापि ऋषिदेवताछन्दोज्ञाने फलोत्कर्षः ॥ ९ ॥

एतयैव परिश्रितं प्रविशन्ति ॥ १० ॥ अत्रैके भक्षणपरिषेचने समामनन्ति ॥ ११ ॥

प्रविश्य वा परिश्रितम् । मन्थस्यावघ्रेण भक्षणं वेदिपरिषेचनं च ॥ १०—११ ॥

अवघ्रेण सर्वभक्षाः ॥ १२ ॥

सर्वे भक्षा अवघ्रेण प्राशितावान्तरेडायजमानभागानाम् । न हविश्शेषभक्षः । पिण्डार्थत्वात् । न चतुर्द्धाकरणं मन्थस्येडार्थत्वात् । यदाप्येकदेवत्यं पङ्क्त्या गार्हपत्योपस्थानान्तं समानम् ॥ १२ ॥

आञ्जनादि पिण्डपितृयज्ञवदापङ्क्त्याः ॥ १३ ॥

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या पुनरेति ॥ १४ ॥

विस्त्रस्य प्राचीनावीतानि यज्ञोपवीतानि कुर्वते ॥

विपरिक्रामन्त्यृत्विजः परिहरन्ति स्तुचः ॥ १५ ॥

अपकर्षन्ति परिश्रयणानि ॥ १६ ॥

पिण्डपितृयज्ञवत् आञ्जनादि । अपनीतेषु परिश्रयणेषु इदं यजमानस्येत्युक्त्वा परिहृत्य च वेदेनाऽन्वाहार्यदानादि ॥ १३—१६ ॥

औपभृतं जुहामानीयापबर्हिषावन्याजौ यजति । देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् ॥ १७ ॥

क. “ सुसन्दर्शं त्वा वयं ” इति मन्त्रान्तर्गतं “ हरी ” इति पदमभ्यस्यन्त एवाहवनीयसमीपे आतमितो-
स्तिष्ठेयुः । सूत्रे “ ऐन्द्र्यर्चाऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्त ” इति वचनात् यावदुच्छ्वासं मन्त्रावृत्तिप्रसीतंरिति ।

ख. यो ह वा अविदितांर्येयच्छन्दोर्देवतेन मन्त्रेण यजते याजयति वाच्यापयति वा स पापीयान्भवति गर्तं वा पश्यते प्र वा मीयते ” इति तदनुज्ञातुर्निन्दाश्रवणात् याजनेऽपि ऋषिदेवताज्ञानमावश्यकमधिकफलदं वेति शेषम् ।

ग. एतयैव “ अक्षन्नमीमदन्त हि ” इत्यनयर्चा ।

घ. चतुर्द्धाकरणाभावेऽपि इदं यजमानस्येति यजमानभागनिर्देशात् यजमानभागं वेदेन परिहृत्य ततोऽन्वाहार्यदानादिकं कर्तव्यमिति ॥

देवान्यजेति सर्वार्थत्वाद्देवावित्यूहः । ^कउत्तरयोर्द्वियजत्वात् यज यजेति ॥ १७ ॥

सूक्तवाकं प्रति निवीतानि कुर्वते ॥ १८ ॥

निवीतमवलम्बितं ग्रीवायां सूक्तवाकप्रैषादि । ^खयज्ञोपवीतं शंयुवाकादि ॥ १८ ॥

न पत्नीः संयाजयन्ति ॥ १९ ॥

संस्त्रावान्ते प्रक्षाल्य लेपान्गार्हपत्यदेशं गच्छत्यध्वर्युः । पत्नीस्संयाजयिष्यन्तः प्रत्यञ्चो यन्तीति तदर्थत्वाद्गमनस्य । होताऽऽमीध्रश्च न गच्छतः । ^गसूचोस्सादनं प्रोहनं च कार्यम् । सम्पत्नीयदक्षिणाम्होमाश्चेति । अपत्नीसंयाजाङ्गत्वादेषाम् । ^घपत्न्यभावात् स न (प्रासन)निवृत्तिः । स्तरणमेव वेदस्य ॥

न समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २० ॥

हुतेषु प्रायश्चित्तेषु ध्रौवसमाप्तिः । ^ङअभावेऽपि समिष्टयजुषः कालमात्रत्वाद्बर्हिषः प्रहरणम् ॥ २० ॥

सर्वमन्यत्क्रियते ॥ २१ ॥ सन्तिष्ठते पितृयज्ञः ॥ २२ ॥

I. C. Adds. न चतुर्थः ।

- क. प्रकृतौ प्रथमानूयाजे “देवान्यज” इत्युक्त्वा द्वितीयतृतीययोः “यज यज” इत्येव पठनीयमिति विहितम् । तत्र देवान्यज प्रथमः प्रैषः अनूयाजत्रयस्यापि कृतो द्वितीयतृतीयौ प्रातिस्विकौ । एवं द्वितीयतृतीययोरनूयाजयोः सामान्येनैकः प्रातिस्विकेनैक इति यजद्वयं प्राप्तम् । अत्र “अप्रबर्हिषौ” इति प्रथमस्य बाह्वरनूयाजस्य निषिद्धत्वात् द्वितीयानूयाजारम्भ एव देवौ यजेत्युद्देशेन प्रैषः कार्यः । स चोभयोः समानः । तदनन्तरं पुनः “यज” इत्येकवारं प्रैषो देयः । तृतीयस्य तु तदारम्भे यज-इति सकृदेव । एवं च “देवौ यज यज” इति द्वितीयस्य प्रैषः । यज इत्येव तृतीयस्येति ॥
- ख. अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सध्यमिति यज्ञोपवीतं एतदेव विपरीतं प्राचीनावीतं संवीतं मानुषम् । इति (तै. आ. २.१.१.) श्रुतिरत्रानुसन्धेया ॥
- ग. एतदर्थं प्रत्यग्गमनमध्वर्योरावश्यकमिति । सम्पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतामिति मन्त्रेण पत्न्य-न्वारब्धेनाध्वर्युणा गार्हपत्ये क्रियमाणो होमः सम्पत्नीयहोमः ॥
- घ. पत्न्या उपस्थे होत्रा क्रियमाणं वेदप्रासनं पत्न्या असन्निधानावास्तीति । किन्तु वेदस्य चेद्यां स्तरणं यद्विहितं होत्रस्य कर्मणोऽन्ते तत्कर्तव्यम् ।
- ङ. प्रकृतावन्तर्वैश्वर्यं स्तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति । मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुप्रहरति (आप. श्रौ. ३-१३.२.३.) इति ।

यजमानभागप्राशनम् । वेद्यभिस्तरणादि ब्राह्मणभोजनान्तं प्रकृतिवत् । कपालैस्सह
 भर्जनार्थस्योद्धासनम् । वेदेरेव दक्षिणाप्राचीत्वम् । प्रकृतिवदन्यत् । सूत्रकारवचनात् ।
 प्राञ्चि कर्माणि । दक्षिणाप्राञ्चीति केचिदन्यमतम् ॥

॥ ह्यति षोडशी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये धूर्तस्वामिकृतेऽष्टमे प्रश्ने चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥

पञ्चमः पटलः

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावन्तो यजमानस्याभात्याः
सस्त्रीकास्तावत एकातिरिक्तान् ॥ १ ॥

पुरुषं पुरुषं प्रति प्रतिपुरुषम् । प्रतिपुरुषवचनाद्यजमानपत्नीनामेककपालाः । १ प्रजा
श्रुतेस्तदपत्यानामेव केचित् । बहुत्वश्रुतेरनपत्यस्यापि त्रयः । २ विहरणादि तूष्णीम् । येन
पुरोडाशसिद्धिः ॥ १ ॥

यावन्तो गृह्यास्तेभ्यः कसकरमिति निरुप्यमाणेषु यजमानो
जपति ॥ २ ॥

निरुप्यमाणेष्विति लिङ्गाद्वैदिकपुरोडाशसिद्धिः । लोके निर्वपणाभावाद्द्वैदिकैः कर्मभिः
पुरोडाशसिद्धिः ॥ २ ॥

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति ॥ ३ ॥

अन्यन्याधानादि परिस्तरणादि वेदः पाणिप्रक्षालनादि स्रुवो वेदः पात्री आज्य-
स्थाली पक्षे प्रणीताप्रणयनम् । अश्मोपवेष इति पुरतः । आप्यलेपनिनयनान्ते आज्यनिर्वापः ।
अङ्गारप्रोहनं च ॥ ३ ॥

उत्तरार्द्धे गार्हपत्यस्याधिश्रयति ॥ तानभिघार्यान्भिघार्य

बोद्धास्यान्तर्ब्यासाद्य पशूनां शर्भासीति सूते समावपति ॥ ४ ॥

उत्तरार्द्धे प्रागपवर्गानधिश्रयति प्रथमक्रमश्चोत्तरेषु पदार्थेषु । उद्धास्यासादनमसंस्कृ-
तायां वेद्याम् ॥ ४ ॥

मृतयोर्भूतेषु वा ॥ ५ ॥

मृतो मृतकः तृणमयः । तत्रैतान्समावपत्यभिजातं कृत्वा द्वयोर्बहुषु वा ॥ ५ ॥

कोशापिधानेन हरन्तीत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

क. एतदर्थं वादे “जाता एव प्रजा रुद्राभिरवदयते” (तै. ब्रा. १. ६. १०. १) इति प्रजासम्बन्धित्वेन
श्रवणात् यजमानस्य यावत्यः प्रजाः पुत्रपौत्रादयः स्त्रीपुंसाविशेषेण तावत्संख्याकाः पुरोडाशा इति
केचिदभिप्रयन्ति ।

ख. यथा पुरोडाशप्रपणादिकं सम्पाद्येत तथा प्राकृते विहारे आहवनीयादीन्तूष्णीं प्रज्वालयेदित्यर्थः ॥

कोशः पेटकः । तस्यापिधानं स्थगनम् । तस्मिन्वातात्समोप्य पशूनां शर्मासीति हरति ॥ ६ ॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य इति दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं धूपायद्वरति ॥ ७ ॥

एकं च तदुलमुकं च । असंसृष्टमन्यैः एकोलमुकम् । तज्ज्वलद्धूमसंयुक्तं हरति ॥ ७ ॥

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वाखुस्ते रुद्र पशुरित्याखूत्कर एकं पुरोडाशमुपवपति ॥ ८ ॥

उत्तरपूर्वो यः कोणदेशः तत्र य आखूत्करः तत्र पुरोडाशं स्थापयति आखुस्ते रुद्र पशुरिति यस्य नास्ति द्वेष्यः ॥ ८ ॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् ॥ ९ ॥

देवदत्तस्ते पशुरिति यश्शत्रुवधमिच्छति स एनं मनसा ध्यायन्स्थापयति ॥ ९ ॥

यदि न द्विषेदाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् ॥ १० ॥

यः सन्तमपि न द्वेष्टि तस्याखुस्ते पशुरिति स्थापनम् ॥ १० ॥

चतुष्पथ एकोलमुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वेषां पुरोडाशानामुत्तरार्द्धात्सकृत्सकृदवदाय मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन जुहोति ॥ ११ ॥

चतुष्पथो यत्र चत्वारः पन्थानः सङ्गच्छन्ते उत्तरपूर्व एव तत्रोल्मुकं प्रतिष्ठाप्योपसमाधाय बलदन्तं कृत्वा परिस्तीर्य दमैः सर्वपुरोडाशानामुत्तरार्द्धाद्गृहीत्वा पलाशपर्णेन जुहोति ।
द्विपत्रिकं पलाशपर्णं नेष्यते मध्यमान्तिमनियमात् ॥ ११ ॥

॥ इति सप्तदशी कण्डिका ॥

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाम्यिकया तं जुषस्व स्वाहेति भेषजं गव इत्येताभ्यां चातुष्पथमग्निं परिषिञ्चति । अवाम्भ रुद्र मदिमहीति यजमानो जपति ॥ १ ॥

क. यस्मिन्दले द्वे एव पत्रे स्तः तद् द्विपत्रिकम् । मध्यमेनान्तमेन वेति नियमात् यस्मिन्दले प्रथमं मध्यमं अन्तिमं पत्रत्रयमस्ति तस्मादेव दलादन्तिमं वा पत्रं ग्राह्यमिति ॥

“मेषजं^क गव” इति गायत्री त्रिपदा । सुमेषजमिति च द्विपदा गायत्री । समन्ततोऽपां स्त्रावणम् । अन्तरः परिस्तरणानां परिषेकः । अवाम्ब इति व्यवसाययादित्येवमन्तः ॥ १ ॥

अग्न्यम्बकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परियन्ति ॥ २ ॥

अग्निं परियन्त्यमात्याः सयजमानपत्नीकाः ॥ २ ॥

अग्न्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मा पतेरिति यजमानस्य पतिकामा परीयात् ॥ ३ ॥

यजमानामात्येषु या त्वप्रत्ता सा पतिकामा । तस्या एव मन्त्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य प्रतिलभ्य अग्न्यम्बकं यजामह इति यजमानस्याञ्जलौ समोष्य भग स्थ भगस्य वो लप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन त्रिःसमावपेयुः ॥ ४ ॥

उदसनमुखेपः । ऊर्ध्वानां पुरोडाशानां प्रतिलभ्य पुनर्गृहीत्वा परिगमनमन्त्रेणैव यजमानस्याञ्जलौ क्षिपन्ति । पुनश्च स्वान्गृह्णन्ति । भग स्थेति ग्रहणमन्त्रेण व्यवायान्मन्त्रावृत्तिः ॥ ४ ॥

पतिकामा याश्चैवं समावपेयुस्तथैव मन्त्रं संनमयित्वा ॥ ५ ॥

पतिं कामयन्त इति पतिकामाः याः कन्याः । यजमानापत्यं ताश्च यजमानहस्ते क्षिपेयुः पुरोडाशान् । यः परिगमनमन्त्रः तासां तेनैव ॥ ५ ॥

क. मेषजं गवेऽध्याय पुरुषाय मेषजम् । अधो अस्मभ्यं मेषजम् । इति त्रिपदा प्रथमा गायत्री । सुमेषजं दधासति । सुगं मेषाय मेष्ये इति द्विपदा द्वितीयेति ।

ख. मन्त्रोऽयं शुक्रयजुर्वेदीयः । या काचित्पतिकामा कन्या । पर्येतीत्येकं मतम् । यजमानस्यैव कन्या या पतिकामा सेत्यपरम् । See. भा. श्रौ. “यस्य कस्यचित्पतिकामा स्यादित्येकम् । यजमानस्येत्यपरम्” इति

ग. “अग्न्यम्बकं यजामहे” इति प्रथम इतरेषां परिगमनमन्त्रः । एकैक एकैकं पुरोडाशमादाय तसुपर्याकाशे क्षिपेत् । आकाशात्पतन्तं च तं पुरोडाशं स्वेनोत्क्षिप्तं गृह्णीयात् । गृहीत्वा तं अग्न्यम्बकमन्त्रेण प्रथमेन यजमानहस्ते समावपेत् । ततस्तं “भग स्थ” इति पुनर्गृह्णीयात् । पुनश्च अग्न्यम्बकमन्त्रेण तं यजमानहस्ते समावपेत् । पुनर्गृह्णीयात् । पुनश्चैवमिति वारत्रयं समन्त्रकं समावपनं ग्रहणं चेति ॥

घ. अत्र सूत्रगतं “पतिकामा या” इति पदद्वयं प्रथमाबहुवचनान्तं मत्वा भाष्यकारेण व्याख्यातम् । रामाण्डारेण तु “पतिकामाया” इत्येकं पदं षष्ठ्यन्तं मत्वाऽपि व्याख्यानन्तरं कृतम् । तमेव द्वितीयपक्षमन्वसरन् रुद्रदत्तो भारद्वाजसूत्रमुदाहरत् see आप. श्रौ. II, Vol. p. 82, A. S. Edn. तत्र प्रथमपक्षे कन्यासिरेव यजमानहस्ते पुरोडाशावपनम्, द्वितीयपक्षे कन्याहस्तेऽन्यैरिति वेदितव्यम् ।

परीत्य परीत्य समावपन्तीत्येके ॥ ६ ॥

यदा परीत्य परीत्य क्षेपः तदा व्यवायात् परिगमनमन्त्रस्यावृत्तिः ॥ ६ ॥

तान्मूते समावपति मूतयोर्मूतेषु वा ॥ ७ ॥

यदापि कोशापिधानेनानीताः तदापि मूते क्षेपः ॥ ७ ॥

एष ते रुद्र भाग इति वृक्ष आसजति वृक्षयोर्वृक्षेषु वा ॥ ८ ॥

वृक्षासज्जने वृक्षे लङ्कयत्यध्वर्युः । एष ते रुद्रभागस्तं जुषस्वातीक्षन्तेन ॥ ८ ॥

अपि वा मूतयोः समोप्य विवधं कृत्वा शुष्के स्थाणौ बल्मीक-
वपायां वावधायावततधन्वा पिनाकहस्तः कृतिवासोमिति त्रिरवता-
म्यन्ति ॥ ९ ॥

विवधः शिक्यद्वयान्तर्दण्डः । तस्यान्तयोर्मूते बध्वा शुष्कवृक्षछेदे स्थाणौ
स्थापयति । बल्मीकवपा वस्त्रीभिरुद्धता मृत् । अवततधन्वेत्युक्तवाऽवताम्यन्ति । निरुद्धवा-
सास्तिष्ठन्ति । सहर्त्विग्भिः स्त्रियश्च । मन्त्रावृत्तिः प्रत्यक्षोपकारात् । उपदेशः प्रणवान्तम-
भ्यस्यन्तस्तिष्ठन्तीति ॥ ९ ॥

अपः परिषिच्याप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यैधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये
समिध आधायपो अन्वच्चारिषमित्युपतिष्ठन्ते ॥ १० ॥

परिषेकमध्वर्युः करोति । उपस्थानं परं सामात्यास्सर्वे । बहुवचननिर्देशात् ।
परिगमनसमावापौ त्वमात्यानामेव पुरोडाशसम्बन्धात् । केचिद्यजमानपत्नीवर्जानां तदमा-
त्यानामेव । चातुर्मास्येषु “यजमानस्यामात्या” इति षष्ठीनिर्देशात् । “प्रजा वरुणपाशान्मु-
ञ्चति । प्रजा रुद्रान्निवदयत” इति लिङ्गात् । अप्रतीक्षाः नेक्षन्ते । अतो यत्र होमः कृतः

क. मन्त्रोच्चारणस्य ग्लानिसाधनत्वस्य प्रत्यक्षतोऽवगमात् यावद् ग्लान्युद्गमः तावद्वात्रयं मन्त्रावृत्तिः
कर्तव्येति ।

ख. “अप्रतीक्षमायन्ति” इति श्रुतावागमसे बहुवचननिर्देशात्सूत्रेऽपि...अप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्य...उप-
तिष्ठन्त इति आगमनोपस्थानयोः समानकर्तृकत्वावगमात् उपस्थानं सर्वेषाम् । परिषेचनं परमध्वर्यो-
रेव । “अपः परिषिञ्चति” इति श्रुतावेकवचनश्रवणादिति ।

ग. परिगमनसमावापौ यजमानपत्नीवर्जितानां यजमानपुत्रपौत्रादीनामेव । वरुणप्रघासे यावन्तो यज-
मानस्यामात्या इति षष्ठीनिर्देशेन यजमानसम्बन्धिनोऽमेव ग्रहणात् । प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चतीत्यादि-
श्रुतावपि तदीयप्रजाया एव पापादिविमोक्तश्रवणाच्चेति ।

यत्र वा स्थापिताः पुरोडाशास्तूष्णीं वाग्यता आगच्छन्ति । एकैका^क समित् । ^खएकवचनात् ।
न चोह उपस्थाने पत्न्याः । उपदेशः ^गसहाधानम् । पयस्वत्यग्न आगमं तां मां ससृजेति
चोहः ॥ १० ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ॥

आदित्यं घृते चरुं पूर्ववन्निर्वपति ॥ १ ॥

^गअन्य आदित्यस्याग्निः । पूर्ववत्सप्तदश सामिधेन्यः ॥ १ ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ २ ॥

दक्षिणापवादः । श्वेतोऽश्वः ॥ २ ॥

गौर्वा श्वेतः श्वेतन्यङ्गो वा ॥ ३ ॥

बलिवर्दो वा श्वेतः । यस्यैकाङ्गं श्वेतं स श्वेतन्यङ्गः ॥ ३ ॥

सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते ॥ ४ ॥

आदित्यसमाप्तौ साकमेधसमाप्तिः ॥ ४ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेच्चक्षुष्कामो बार्हस्पत्यं चरुं
ब्रह्मवर्चसकाम ऐन्द्रं पशुकामः सारस्वतं प्रजाकामः पौष्णं प्रतिष्ठा-
कामः ॥ ५ ॥

आदित्यस्यानुनिर्वापणमागनावैष्णवादीनां सति कामे ॥ ५ ॥

एतेषां यत्कामयेत्तदनुनिर्वपेत् ॥ ६ ॥

कामबहुत्वेऽपि एतेषामेकमेव कर्तव्यम् । यदिच्छति ॥ ६ ॥

क. “ एधोऽस्येधिषीमहि ” “ समिदसि ” “ तेजोऽसि ” इति समिदाधानमन्त्रे समिदाचक्रपदेऽप्येकवचन
श्रवणादेकैव समित् ।

ख. “ अपोऽन्वचारिषश्शसेन समसृक्षमहि । पयस्वाऽग्न आगमं तं मा सःसृज वर्जसा ” इत्युपस्थान
मन्त्रः । तत्र पत्न्या “ पयस्वत्यग्न ” “ तां मा ” इति चोहो न कर्तव्यः । प्रकृतिभूते सौमिकेऽवभृ-
त अपोऽन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते (आप. श्री. १३. २२. ६) इत्यनूहितस्यैव मन्त्रस्य पत्न्या आ
दर्शनात् । इति ।

ग. “ समिध आधाय ” इति बहुवचनश्रवणात् मन्त्रत्रयमुक्त्वा सहैव समिधां तिसृणामप्याधानम् । ए
पयस्वती तां मा इत्यप्यूहः । अन्यथा मन्त्रस्यासमवेतार्थत्वेनादृष्टार्थतापत्तेरित्युपदेशमतम् ।

घ. रुदवत्तस्तु-तेष्वेवामिष्टादिष्यं निर्वपतीति लिखति ।

सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते । सन्तिष्ठन्ते साकमेधाः ॥ ७ ॥

अत्र पौर्णमास्येष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ।
मन्त्रादिर्विक्रियते । यो अस्याः पृथिव्यास्त्वचि निवर्तयत्योषधीः ।
अग्निरीशान ओजसा धरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः
सह । अग्निस्तिग्मेनेति समानम् ॥ ८ ॥

अत्रास्मिन्कृते पौर्णमास्या यागः । ततो वपनम् ।

इत्येकोनविंशी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये धूर्तस्वामिकृतेऽष्टमे प्रश्ने पञ्चमः पटलः समाप्तः

षष्ठः पटलः

ततो ह्यहे ऽयहे चतुरहेऽर्धमासे मासि चतुर्षु वा मासेषु
शुनासीरीयेण यजेत ॥ १ ॥

ततो वपनानन्तरं द्वितीयेऽहनि द्वितीयायां ऽयहे तृतीयायाम् । अर्धमासे पर्वणि
वपनं कृत्वा अमावास्यायां वपनम् । उपदेशः तथोत्तरस्याम् । शुनासीर इन्द्रो यस्मिन्निति
शुनासीरीयम् ।

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः ॥ २ ॥

पुनर्वैश्वदेववद्वचनात् अनूयाजेष्वपि वैश्वदेववद्विधिः त्रेधा सन्नहनपृषदाज्यादीनि ।
अहकालत्वं शुनासीरीयस्य वैश्वदेववत् । प्रातर्दोहविकारत्वाच्च पयसः सद्यस्कालत्वं वा ।
अहादौ साङ्गस्यैव विधानात् । शाखामाहृत्य न वत्सापाकरणादि सायन्दोहार्थत्वात् ।
वेदं कृत्वा वेदिः । पलाशप्रशातनादि पर्णवल्कवर्जम् । कुम्भ्यालेपने कृते “ इमौ पर्णौ ” इति
निधाय वत्सापाकरणम् । प्रातर्दोहायापरिस्तरणं देवा देवेष्विति क्रमः । पाणिप्रक्षा-
लनादि ॥ २ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति दशोत्तरणि हवींषि
निर्वपति ॥ ३ ॥ वायव्यस्य पयसः प्रातर्दोहवत्कल्पः ॥ ४ ॥

सद्यस्कालेऽपि प्रातर्दोहविधिरेव ॥ ३-४ ॥

क. तत इत्यस्य “ साकमेधकालात् ” इति व्याख्या करोति रुद्रदत्तः ।

अर्धमासपक्षेऽमावास्याया अनन्तरं साकमेधार्थं वचनम् । ततोऽर्धमासे पौर्णमास्यां शुनासीरीयेणैव
ततः पौर्णमासीं प्रकृतीष्टि कृत्वा वपनमिति ।

ख. “ एतद्वाङ्मन्येव पञ्च हवींषि ” इति श्रुतिवचनबलात् वैश्वदेवं वरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाणाम्
(आप. ५-३-३६) इति परिभाषावचनाच्च शुनासीरीयस्य वैश्वदेवप्रकृतिकत्वे सिद्धेऽपि पुनरत्र
वैश्वदेववत्कल्पः ” इति वचनात् अनूयाजेषु अष्टावाद्याः पाशुकाः ।

ग. उत्तमेनोत्तमम् (आप. श्रौ. ९. ३. १. २.) इत्यादीनां धर्माणां प्राप्तिरिति । सूत्रान्तरकारैः
वैश्वत् महाहविःकल्पोऽत्रातिदिश्यते । तन्निवृत्त्यर्थं पुनर्वचनमिति रुद्रदत्तः । see A. S. Ed.
आप. श्रौ. Vol. II, P. 87.

घ. ततो अहे ऽयहे सूत्रेण सङ्गस्य कर्मण एकस्मिन्नेवाहनि विधानावगमाच्च सद्यस्कालत्वमिति ।

ङ. सद्यस्कालपक्षे प्रयोग उच्यते ।

अथैकेषाम् । पञ्च सञ्चराणि निरूप्य वायव्या यवागूः प्रति-
ध्रुवेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशकपालः । इन्द्राय शुनासीराय
सुचा जुहुत नो हविः । जुषतां प्रति मेधिरः । प्रहव्यानि घृतवन्त्यस्मै
हर्यश्वाय भरता सजोषाः । इन्द्रर्तुभिर्ब्रह्मणा वावृधानः शुनासीरी
हविरिदं जुषस्वेति शुनासीरीयस्य याज्यानुवाक्ये । सौर्य एककपाल
इति ॥ ५ ॥

एकेषां न दश हवींषि । पञ्च सञ्चराणि कृत्वा वायव्या यवागूः शृतपेया चरुवत् ।
प्रतिध्रुक् सद्यो दुग्धं पयो लौकिकमशृतम् । एतदेवास्मै शृतं कुरुते लिङ्गात् ।
आसादनादि सान्नाय्यवत् । सर्वं वा श्रपणवर्जं सान्नाय्यवत् । इन्द्राय शुनासीराय, सौर्य-
एककपाल इत्यष्टौ । विश्वे देवा हव्य^१ रक्षध्वम् । इन्द्र शुनासीर वायो । इदमग्नेः सवितुः
पूष्णः, इन्द्राग्न्योः, इन्द्रस्य, सौर्यस्य इदं सोमस्य सरस्वत्याः विश्वेषां देवानाम् । वायवे
हविरिन्द्रियम् । वायवे देवेभ्यो हव्यम् ।

नव प्रयाजानूयाजाः ॥ ६ ॥ पञ्च प्रयाजं त्र्यनूयाजमित्येके ॥ ७ ॥
संसर्पोऽस्यं हस्पत्याय त्वेति मासनाग्नैककपालमभिजुहोति ।^ख द्वादश-
गवं सीरं दक्षिणा ॥ ९ ॥

सीरं लाङ्गलं द्वादशभिर्बलीवर्दैः युक्तम् । तस्य प्रतिग्रहः । उत्तानस्त्वेति ॥ ९ ॥

षड्योगं वा ॥ १० ॥

षड्योगं षड्भिर्युक्तम् ॥ १० ॥

उष्टारावित्येकेषाम् ॥ ११ ॥ "उष्टारं वा ॥ १२ ॥

उष्टारौ प्रासङ्गिकौ धुर्यौ वर्जयित्वा । ब्राह्मणा इदं वः सीरं अयमश्न इति
सङ्कल्पयति । एककपालदक्षिणेत्युपदेशः ॥ १२ ॥

क. शृता च सा पेया च शृतपेया । यवागूरेव सा व्रीह्यादिभिर्निष्पादनीया । अतस्तत्र निर्वपणादिश्रपणा-
न्तं कर्तव्यम् ।

ख. "द्वादशगवं सीरं" इत्यत्र द्वादशमिगौमिर्वहनयोग्यं दीर्घं लाङ्गलमित्यर्थः । अतस्सीरमात्रस्य
दक्षिणात्वेन दानम् । न तु गोविशिष्टस्य दानम् । अतस्सीरमात्रस्य प्रतिग्रहात् तस्य चाचेतनत्वात्
अचेतनप्रतिग्रहे पठनीयः "उत्तानस्त्वा" इत्ययमेवात्र प्रतिग्रहमन्त्र इति ।

ग. यौ मुखौ प्रधानतया शकटवाहकौ बलीवर्दौ तदपेक्षया भिन्नः प्रासङ्गिकतया यः शकटेनैव
सहाऽऽगच्छति स उष्टारः ।

अश्वं श्वेतमेककपालस्य गां वा श्वेतम् ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा इदं द्वादशगवं सीरं वो ददामि । अश्वं श्वेतमेककपालस्य वो ददामि
वलीवर्दं वा श्वेतम् ॥ १३ ॥

॥ इति विंशी कण्डिका ॥

अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्त-
चाकस्याशीःषु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास्त इति
मन्त्रं संनमति । सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते । सन्तिष्ठन्ते चातुर्मास्यानि ।

अनुवत्सरो वायुः ॥ १ ॥

अत्र पौर्णमास्येष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ।
मन्त्रादिविक्रियते । एकं मासमुदसृजत्परमेष्ठी प्रजाभ्यः । तानाभ्यो
मह आवहदमृतं मर्त्याभ्यः । प्रजामनुप्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतम् ।
येन मासा अर्धमासा ऋतवः परिवत्सराः । येन ते ते प्रजापत
ईजानस्य न्यवर्तयन् । तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसे । अग्नि-
स्तिग्मेनेति समानम् ॥ २ ॥

पौर्णमास्येति पाक्षिकम् । कथं द्यहादावनिष्ट्वाऽपि वपनम् ॥ २ ॥

चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत ॥ ३ ॥

चातुर्मास्यैरिष्टेति समुदायप्रयुक्तो वैकस्य पर्वणः प्रयोगे भवति ।

वैमृधवत् । सोमोऽभिष्टोमतुल्यः तत्प्रकृतित्वात् । चातुर्मास्याङ्गम् । अनेन न
मुच्यत ऋणात् । न चाऽत्र कामः । तथा पशुबन्धो निरूढतुल्यः । न निरूढार्थं
साधयति ॥ ३ ॥

क. चातुर्मास्यैरिति बहुवचननिर्देशात् सर्वेष्वङ्गत्वमवगम्यते । अतस्संस्थाप्य पौर्णमासी वैमृधमनुनिर्वपति
इति वैमृधेष्टिः पौर्णमासहविज्रयाङ्गं एवमत्र पशुयागः सोमयागश्च पर्वचतुष्टयाङ्गं तदन्त एवानुष्ठात-
व्यम् । नैकस्य पर्वणः समाप्तौ । अर्थं सोमयागो न प्रकृतिभूतोऽभिष्टोमः । किन्तु तद्विकृतिभूतं
तत्तुल्यं सोमयागान्तरम् । अतो नार्थं जायमानो वै ब्राह्मणस्मिन्निर्गन्वा जायते इत्यादिनावबोधित-
र्णापाकरणार्थः । अन्वयाङ्गत्वात् । अत एव च फलार्थमपि नानुष्ठानमस्य । अङ्गानां स्वतन्त्रफलार्थत्वा-
भावात् । एवमेव नार्थं नित्यो निरूढपशुपञ्चाख्यः पशुयागः । चातुर्मास्याङ्गभूतस्य तद्विकृतिभूतः
क्षत्रिर्द्धर्मकः नानेन वार्षिकपशुयागसिद्धिरिति । रुद्रवत्तस्तु “अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत” इति
प्रसिद्धस्यैवामिष्टोमस्य प्रसिद्धस्यैव निरूढपशोः चातुर्मास्याङ्गत्वेनापि विधाने बाधकाभावं मन्वानः
तत्तामेवोद्योस्ताधयति । (see page 88. आप. श्रौ. Vol. II, A, S. Ed.)

फाल्गुन्या उद्धृष्टे सोमाय यजेत ॥ ४ ॥

उद्धृष्टः शुक्लपक्षः । ^कफाल्गुन्याः परो यश्चैत्रशुक्लः तदादौ सोमाय दीक्षते । केचित्फाल्गुन्या अर्वाभ्यः फाल्गुनीशुक्ल एव परसंवत्सरे तदापीति । प्रदर्शनं चैतत् । ^खयस्य चैत्र्या परिसमाप्तिः तस्य चैत्र्या अपि परः शुक्ल इति । पशुस्त्वनन्तरमपर्वणीत्युपदेशः । अनन्तरे पर्वणीति न्यायः । सर्वाङ्गत्वात् ॥ ४ ॥

तं ततो नानीजानमपरा फाल्गुनी पर्यवेयात् ॥ ५ ॥

यद्यपि न सम्पद्येत । अनीजानमनिष्ठवन्तम् । सोमेन पशुना वा अपरिसमाप्ते यागे आगामिनी फाल्गुनी चैत्री वा द्वितीया नातिक्रामेत् । अतिक्रमे कालस्य सर्वप्रायश्चित्तम् । ^गकेचित्पशुकालातिक्रमे दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात् पथिकृद्वैश्वानरावमिष्टुतं च कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

इति वै खलूत्सृजमानस्य ॥ ६ ॥

^घउत्सृजमानः यो न पुनर्यजते चातुर्मास्यैः तस्य सोमः पशुर्वा ॥ ६ ॥

अथ पुनरालभमानस्य फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्ट्वा ॥ ७ ॥

॥ इत्येकविंशी कण्डिका ॥

पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजेत ॥ १ ॥

फ. फाल्गुन्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजेतेत्युक्तम् । तत्र फाल्गुन्यामारभ्य चतुर्थं चतुर्थं मासेष्वेकैकं पर्व इत्येकः पक्षः । अस्मिन्पक्षे साकमेधपर्वणः कार्तिक्यामनुष्ठाने कृते ततश्चतुर्थं मासेषु द्वितीयवर्षस्य फाल्गुनी प्राप्नोति । तस्यां शुनासीरीयमनुष्ठाय तदनन्तरं कृष्णपक्षं व्यतीत्य तदनन्तरस्मिन्शुक्लपक्षे सोमयागार्थं दीक्षित्वा तदनन्तरस्मिन् चैत्रे पर्वणि तेन यजेतेति । फाल्गुन्याः पूर्वं शुक्लपक्षः तत्रैव दीक्षेतेति केचित् ॥

ख. यस्य चैत्र्या वैश्वदेवारम्भः तस्यागामिन्यां चैत्र्यां शुनसीरीयः । तदनन्तरवैशाखां सोमयागः ।

ग. पशुकालातिक्रम इत्युपलक्षणं सोमयागकालातिक्रमस्यापि । एवं दर्शपूर्णमास इत्युपलक्षणं ज्योतिष्टोमस्यापि । अग्रे पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सप्तमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत् (तै. सं. २.२.२.१.) इति पथिकृविधिः । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् (तै. सं. २.२.४.) इति विहिता वैश्वानरेष्टिः । ते उभे अपि ।

घ. चातुर्मास्यानामनुष्ठाने पक्षद्वयम्—पर्वचतुष्टयं तत्तत्काले सकृदनुष्ठायोत्सर्ग एकः पक्षसंवत्सरादिकालेषु पुनः पुनरावृत्तिः (see आप. श्रौ. ८-२२-६) इत्यपरः । तत्र प्रथमपक्षेण योऽनुतिष्ठति स उत्सृजमानः । तस्यैव पशुयागः सोमयागो वा पर्वचतुष्टयान्तेऽनुष्ठेयायिति ।

पुनर्यो यजेत स पुनरालभमानः पाञ्चसांवत्सरिकादिभिः सकृत्कृतैर्वा कृती भवति चातुर्मास्यैः । पञ्चसांवत्सरिकादिभिर्वा । स करोति फलभूयस्त्वार्थं कृत्वा सङ्कल्पमादौ । उपदेशस्तु पुनरालभमानस्येति वचनात् द्विरभ्यासो लभ्यते । न समासः । पुनरालम्भनस्य । चतुर्दश्यां चातुर्मास्यानां शुनासीरीयम् । पञ्चदश्यां वैश्वदेवम् । विरममाण एव सोमः ॥ १ ॥

एतेनैव पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्यतौ भूयिष्ठं गोषु पयः स्यात् ।

पशुर्वा । एतेनैव वैश्वदेवेन पशुकामः यस्मिन् ऋतावस्य गोषु बहुपयो भवति प्रावृषि वसन्ते वा । एकस्याऽपि प्रयोगे वैश्वानरपार्जन्यौ पञ्च होता च । न तु सोमः पशुर्वा ॥ २ ॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत ॥ ३ ॥

प्रजाकामपशुकामस्य स्वकाले वैश्वदेवमेव ॥ ३ ॥

अथैकेषाम् । वैश्वदेवेनेतरेषां पर्वणां स्थाने पशुकामो यजेत यावत्सहस्रं पशून्प्राप्नुयात् । अथेतरेः स्वकालैर्यजेत ॥ ४ ॥

अथैकेषां पशुकामस्य वैश्वदेवाभ्यासो वरुणप्रघासादीनां स्थाने पशुकामस्य यावत्सहस्रं पूर्णमिति । पूर्णे वरुणप्रघासादीनि स्वकालानि करोति । यदा त्वपरिसमाप्ते साकमेधकाले शुनासीरीयकाले वा प्राप्यते सहस्रं तदा स्वकाले साकमेधशुनासीरीयाभ्यामिष्ट्वा ।

क. कृती कृतकृत्यः । सकृत्कृतैरेव नित्यसिद्धेः तावतैव कृत्यो भवति । फलभूयस्त्वार्थं पाञ्चसांवत्सरिकादिभिः । चातुर्मास्याम्भ एव स पक्षः सङ्कल्पे उल्लेखनीयः ।

ख. उपदेशमतं तु नित्यस्यापि द्विरनुष्ठानमावश्यकम् । अथ पुनरालभमानस्येति सूत्रे कामासंयोगेनैव विकल्पश्रवणात् । तत्र चैकस्यैव पुनर्यशब्दस्य प्रयोगात् । पञ्चसांवत्सरिकादिपक्षपरिमहे पुनः पुनरिति वक्तव्यत्वादिति ।

ग. तयोरन्यतरस्मिन्पर्वण्यौ वसन्ततौ वा पशुकामो वैश्वदेवेन यजेत । तत्र वैश्वानरपार्जन्ययोः प्रत्येकाङ्गत्वेन एकपर्वानुष्ठानेऽपि तौ कर्तव्यौ । पशुसोमौ तु न कर्तव्यौ । तयोस्समुदायाङ्गत्वात् ।

घ. पूर्वसूत्रे केवलपशुकामोद्देशविधिः । अत्र तु प्रजाकामपशुकामस्य । अतश्च केवलपशुकामस्य “यस्मिन्ननुतौ” इति विधिः । प्रजापशूभयकामस्य तु केवलो वसन्त एव वैश्वदेवस्येति ।

ङ. गवां सहस्रस्य प्राप्तिं यावत् पशुकामेन वैश्वदेवमेव पर्व पुनः पुनरावर्तनीयम् । न तु वरुणप्रघासादीनामनुष्ठानम् । सोसहस्रे प्राप्ते सति ततो वरुणप्रघासादीनां स्वकाले यजनम् । न तु वैश्वदेवस्यैवाभ्यसनमिति ।

इतैरिति वचनादनिष्ट्वैव स्वकाले वैश्वदेवेन, ^कवरुणप्रघासैः स्वकालैरिष्ट्वा विरमतीत्युपदेशः ।
अथ वा मा भूत्कमभेद इति प्राप्तकालैरपि ^खसाकमेधादिभिरनिष्ट्वा वरुणप्रघासैरेव स्वकाले
यजत इति ॥ ४ ॥

शुनासीरीयेण ग्रामकामो वर्ष्य उदके यजेत ॥ ५ ॥

^गवर्ष्य उदके यजेतेति श्रुतिः ॥ ५ ॥

वर्ष्यमुदकमन्ववसाय तत उदकार्थान्कुरुते ॥ ६ ॥

अस्यापि विधिः यत्रोदकं वर्ष्यं तत्र गत्वा यजेत । वर्ष्यादेवोदकार्थाः शुनासीरी-
यस्य ॥ ६ ॥

एतैनैव प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ब्रह्मवर्चसकामो-
ऽन्नाद्यकामो वा यजेत ॥ ७ ॥

तस्यैवं चोत्तरे कामाः ॥ ७ ॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संचष्टे ॥ ८ ॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु ^घमासगणना । न ^ङसावनेन नापि सौरेण । चान्द्रमसैरेव
संचष्टे गणयन्ति ॥ ८ ॥

क. वरुणप्रघासैः वरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयैः । एवं च वैश्वदेवमकृत्वैवैरिरेव त्रिभिरिष्ट्वा विर-
मेदित्युपदेशमतम् ।

ख. साकमेधकाले गोसदृशपूरणे साकमेधशुनासीरीयोः स्वस्वकालेऽनुष्ठाने वैश्वदेवानन्तरं वरुणप्रघासानु-
ष्ठानेन क्रमभङ्गः प्रसज्येत । तदप्रसक्त्यर्थं साकमेधशुनासीरीयोः कालमासावप्यनिष्ट्वैव संवत्सरं यावत्
तिष्ठेत् । ततश्च वरुणप्रघासकाल आगते तत्र तेनेष्ट्वा ततः साकमेधशुनासीरीयाभ्यां स्वस्वकाल
इष्ट्वा विरमेदिति पक्षान्तरम् ।

ग. यत्र वर्षसम्पन्नमुदकमवच्छेदं तत्र गत्वा यजेतेति ।

घ. यस्मिन्पर्वणि वैश्वदेवानुष्ठानं ततो मासगणना । पर्वद्वयमेको मासः । एवमष्टपु पर्वेषु पर्वान्तरानु-
ष्ठानमिति । न त्रिंशद्विंशत्येव सावनेन न वा सूर्यसङ्क्रान्तिनिमित्तकेन सौरेण वा ग्रहणमिति ।

ङ. अयं भावः—पुनरारम्भपक्षे यथावद्विकृतमेवानुष्ठानं वर्षद्वयेऽपि । तृतीये वर्षे फाल्गुन्यां पूर्णिमायामेव
शुनासीरीयानुष्ठानम् । अनन्तरं मासपर्यन्तं तृष्णीमवस्थानम् । तस्मिन्काले न चातुर्मास्यप्रतानुष्ठानम् ।
अनन्तरस्यां चैत्र्यां पूर्णिमास्यां वैश्वदेवानुष्ठानम् । एवं संवत्सरद्वयमनुष्ठाय ततः सोमेन पशुना वा
यष्टव्यमिति ।

पञ्चसांवत्सरिकाणि व्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥ त्रीनृतून्संवत्सरा-
निष्ट्वा मासं न यजते । द्वौ पराविष्ट्वा विरमति ॥ १० ॥

ऋतवः संवत्सराः । चतुर्दश्यां शुनासीरीयं पञ्चपश्यां वैश्वदेवमित्यविकृतं सर्वम् ।
तृतीये तु पञ्चदश्यामेव शुनासीरीयम् । न चान्तराल (ले?) व्रतानि मासम् । पौर्णमास्यां
वैश्वदेवेनेष्ट्वा पूर्ववत्संवत्सरद्वयम् ॥ ९-१० ॥

चैध्यां तूपक्रम्य द्वाविद्धा मासमनिद्धा त्रीन्परानिद्धा विरमति
॥ ११ ॥

यदा तु चैध्यामारम्भः तदा द्वितीयसंवत्सरे चैध्यां शुनासीरीयम् । न चान्तराल-
व्रतानि मासम् । यस्यां वैश्वदेवम् । अविकृतानि त्रीणि । एष पञ्चसांवत्सरिको विधिः ।

अथ पञ्चदशवार्षिकाणि । एतान्येव द्विः ॥ १२ ॥

पञ्चदशवार्षिकाणि । एतान्येव पञ्चसांवत्सरिकाणि कृत्वा पश्चाद् द्विरभ्यासं
तेषामेव करोति । ततः पञ्चदश भवन्ति । उपदेश एतान्येव द्विरिति दशापि लभ्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरपरिमितं वाभ्यस्येत् ॥ १३ ॥

त्रिरिति पञ्चदश । अपरिमितं वा न वाऽभ्यासः । नास्ति श्रुतिरभ्यासविधायिकेति
केचित् ॥ १३ ॥

विज्ञायते च स त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येत-
द्वचनोऽभ्यासः ॥ १४ ॥

स त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येतद्वचनोऽभ्यासः । चातुर्मास्ययाजी
त्रिषु त्रिषु पूर्णेषु मासं न यजेत । यान्यन्तरालव्रतानि तानि करोति । तृतीये संवत्सरे
फाल्गुन्यामेव शुनासीरीयम् । परस्यां च वैश्वदेवमिति । त्रिषु त्रिष्विति वीप्सावचनं यस्य
चातुर्मास्यानामभ्यासः तस्य विधायकम् । तस्य भवत्येतद्वचनम् । चातुर्मास्याभ्यासो
वीप्सावचनाद्धि भवति इत्यध्यवसायं चातुर्मास्यानामभ्यासः कर्तव्य इति । अभ्यासं च
कुर्वन् त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मासं परित्यजति । पञ्चसांवत्सरिकाणान्तु प्रत्यक्षा श्रुतिः ॥ १४ ॥

पञ्चसांवत्सरिकेषु वैश्वानरपर्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्तेते ।
एकोपक्रमत्वात् । यथान्वारम्भणीया यथान्वारम्भणीया ॥ १५ ॥

पञ्चसांवत्सरिकादिषु वैश्वानरपार्जन्यान्वारम्भणीया पञ्चहोता चाऽऽरम्भार्थत्वात्
नाऽऽवर्तते । एकोपक्रमत्वात् । एको द्वारम्भः पञ्च पञ्चदशापरिमितं वा । यथान्वारम्भणीया
दर्शपूर्णमासयोरेक आरम्भो यावज्जीवप्रयोग इति सङ्कल्पिक्रियते तद्वदिहाप्युभयं निवर्तते
अन्वारम्भणीया पञ्चहोता च आरम्भार्थत्वात् ॥ १५ ॥

॥ इति द्वाविंशी कण्डिका ॥

इति धूर्तस्वामिविराचिते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्येऽष्टमप्रश्ने षष्ठः पटलः समाप्तः ॥

अष्टमप्रश्नोऽपि समाप्तः ॥

श्रीः
अथ हौत्रं पशोः^१

‘अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहि’ इत्युक्ते “^१प्र देवं देव्या” इति सप्रणवमुपांशु त्रिः परिदधाति । “^२अयमु प्य” इत्युच्चैः प्राणसन्तानमग्निमनुगच्छति । पश्चात्पाशुवन्धिकाया वेदेस्तिष्ठन्^३ निहितेऽग्नौ “^३कुलायिनम्” इति प्रतिपाद्यते । “^४त्वं दूत” इति परिधानीयां त्रिः^५ । ‘यूपायाज्यमानायानुब्रूहि’ इत्युक्ते “^५अञ्जन्ति त्वा” इति त्रिः ।

1. B. Ms. 2. reads पशौ
2. B. Ms. 1. reads तिष्ठन्ति for तिष्ठन्
3. B. 2. reads परिधानीया and omits त्रिः

- १ प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदानुषोऽम् ॥
- २ अयमु प्य प्रदेवयुर्होता यज्ञाय नीयते ।
रथो न योरभीष्टतो घृणीवाञ्छेत्तति त्मना ॥
अयमग्निरुह्यत्यमृतादिव जन्मनः ।
सहस्रश्चिरसहीयान्देवो जीवातवे कृतः ॥ (ऋ. सं. १०.१७६.३.४.)
ब्रह्मायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।
जातयेवो निधीमह्यग्ने हव्याय वोळ्हुवे ॥
अग्ने विश्वेभिस्स्वनीकदेवैरुर्णावन्तं प्रथमस्सीद योनिम् ॥
- ३ कुलायिनं घृतवन्त ५ सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ।
सीद होतस्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनी ॥
देवाधीर्वेवान् हविषा यजात्यग्ने बृहद्यजमाने वयोधाः ।
निं होता होतृषवने विदानरत्नेषो वीदिव ५ असदत्सुवक्षः ॥
अदृधव्रतप्रमतिर्षसिष्ठस्सहस्रंभरश्शुचिजिह्वो धग्निः ॥ (तै. सं. ३.५.११)
- ४ त्वं दूतस्वमुनः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।
अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रुच्छन्धीद्यद्वोधि गोपाः ॥
- ५ अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।
यदूर्ध्वैस्तिष्ठा द्रविणेह धत्तायद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥
उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन् पृथिव्या अधि ।
सुमतीमीयमानो वर्चोधा यज्ञवाहसे ॥
समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वध्वानो अजर ५ सुधीर्यम् ।
आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥

तृतीयाया अर्द्धर्चै विरम्य' 'उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहि' इत्युक्ते " 'ऊर्ध्व ऊ पु ण " इति प्रतिपद्यते । सर्वत्रार्द्धर्चै विरमणम् । " समर्थ आविदथे वर्द्धमानः " इति विरम्य ' परि-
वीयमाणायानुब्रूहि' इत्युक्ते " 'पुनन्ति धीरा " इति प्रतिपद्यते । " 'युवा सुवासा " इति परिधानीयां त्रिः । उपविष्टेनाञ्जनादि । 'मथ्यमानायानुब्रूहि' इत्युक्ते " 'अभि त्वा " इति त्रिः " समीधे दस्युहन्तमम् " इति विरम्य ' जातायानुब्रूहि' इत्युक्ते " 'धनञ्जयम् " इति प्रतिपद्यते । " न विभ्रति " इति विरम्य ' प्रह्वियमाणायानुब्रूहि " इत्युक्ते " 'विशामग्निम् " इति प्रतिपद्यते । " 'यज्ञेन यज्ञम् " इति परिधानीयां त्रिः । मन्थनादुत्थितोऽपरेण 'श्रोणीं

1. B. 2. reads विरमति

2. B. 2. reads only परिधानीया

3. B. 1. reads परिधानीया त्रिः

4. श्रोणी इति क

- १ ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सविता यदञ्जभिर्वाधन्निर्विह्वयामहे ॥
ऊर्ध्वो नः पाह्य ५ हसो निकेतुना विश्व ५ समित्रिणं वह ।
कृषी न ऊर्ध्वो चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो नुवः ॥
जातो जायते सुदिनत्वे अह्ना ५ समर्थ आ विदथे वर्द्धमानः ॥
- २ पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियसि वाचम् ॥
- ३ युवा सुवासाः परिवीत आगारस उ श्रेयान् भवति जायमानः ।
तं श्रीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः ॥
- ४ अभि त्वा देवसवितरीशानं वार्याणाम् । सदाशन्भागमीमहे ॥
मही धौः पृथिवी च न ह्यं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥
त्वामग्ने पुष्करादथर्वा निरमन्थत । सूवर्णो विश्वस्य वाघतः ॥
तमु त्वा दध्यङ्कृविः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दरम् ॥
तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् ॥
- ५ धनञ्जयं रणे रणे । उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निरृग्रहाऽजनि ।
धनञ्जयो रणे रणे । आर्य हस्तेन खादिनं शिशुं जातं न विभ्रति ॥
- ६ विशामग्निं स्वध्वरम् । प्र देवं देवधीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ निपीदतु ॥
आ जातं जातयेदसि मित्रं शिश्रीताऽतिथिम् । स्योन आ गृहपतिम् ॥
अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाहं जुह्वास्यः ॥
त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे ॥
तं मा रीयन्त सुक्रतुं पुरो यावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजिनम् ॥
- ७ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं सहिमानस्सचन्त यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवाः ॥

प्रकृतिवत्^१ । समिध्यमानवतीं समिद्धवतीश्चान्तरेण^२ पृथुपाजवत्यौ धार्ये । “^३त्वं वरुण” इति परिधानीया सर्वेषाम् । पुनः पशौ विधानात् । ‘समिध्यः प्रेष्य’ इति चोक्ते “^४होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धम्” इति प्रयाजप्रैषो मैत्रावरुणस्य । पूर्वमेव वरणे कृते

I. B. I. reads प्रकृतिवाक्ये

- १ पृथुपाजा अमर्त्यो धृतनिर्गिक् स्वाहुतः । अभिर्यज्ञस्य हव्यवाद् ॥
स बाधो यतस्नुच इत्था धिया यज्ञवन्तः । आ चकुरभिमूतये ॥
- २ त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिमिर्वसिष्ठाः ।
त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥
- ३ होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धं नाभा पृथिव्यास्तङ्गथे वामस्य ।
वर्गमन्निव इक्षस्पदे वेत्वाज्यस्य होतर्थज ॥ १ ॥
होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गर्भं भुवनस्य गोपाम् ।
मध्वाऽद्य देवो देवेभ्यो देवयानान्यथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्थज ॥ २ ॥
होता यक्षभरार्शंसन्नृशस्त्रं नृः प्रणेन्नम् । गोभिर्वपावान्स्याद्वीरैः
शक्तीवान् रथैः प्रथमयावा हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतर्थज ॥ ३ ॥
होता यक्षदग्निमिद्धं ईक्षितो देवो देवा ५ आधक्षद् दूतो हव्यवाड्मूरः ।
उपेयं यज्ञमुपमां देवो देवहूतिमवतु वेत्वाज्यस्य होतर्थज ॥ ४ ॥
होता यक्षदग्निंस्सुष्टरीमोर्गोत्रदा अस्मिन्यज्ञे वि च प्र च प्रथता ५ स्वास्वस्थं देवेभ्यः ।
एमेनमद्य वसवो रुद्रा आवित्यास्तदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्थज ॥ ५ ॥
होता यक्षद् दुर क्रथाः कथण्योऽकोषधावनीरुदाताभिर्जिह्वां विपक्षोभिःश्रयन्ताम् ।
सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो वियन्त्वाज्यस्य होतर्थज ॥ ६ ॥
होता यक्षदुषासानक्ता बृहती सुपेवासा नृः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने ।
स ५ स्मयमाने इन्द्रेण देवैरिदं बर्हिस्सीदतां वीतामाज्यस्य होतर्थज ॥ ७ ॥
होता यक्षद् दैव्या होतारो मन्त्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।
स्विष्टमद्यान्यः करदिषा स्वभिगूर्तमन्य ऊर्जा सतवसेमं यज्ञं दिधि देवेषु धत्तां वीतामाज्यस्य
होतर्थज ॥ ८ ॥
होता यक्षत्तिष्ठो देवीरपसामपस्तमा अच्छिद्रमद्येदमपस्तम्यताम् ।
देवेभ्यो देवीर्वैवमयो वियन्त्वाज्यस्य होतर्थज ॥ ९ ॥
होता यक्षत्त्वष्टारमचिष्टुमपारं रेतोधां विश्रवसं यशोधाम् ।
पुरुषरूपमकामकर्शनं सुपोषः पोषैस्स्यात्सुवीरो वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्थज ॥ १० ॥
होता यक्षद्वनस्पतिमुपावत्तक्षत्रियो जोष्टारः शशमन्नरः ।
स्वदात्स्ववित्कृतुथाद्य देवो देवेभ्यो हव्यवाद् वेत्वाज्यस्य होतर्थज ॥ ११ ॥
होता यक्षदग्निं स्वाहाऽज्यस्य स्वाहा मेदसस्स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां स्वाहा
हव्यसूक्तीनाम् ।
स्वाहा देवा ५ आज्यपाम्स्वाहाऽग्निं होत्राज्जुषाणा अम आज्यस्य वियन्तु होतर्थज ॥ १२ ॥

पशुं दैव्याश्च मनुष्याश्च । मेधो यज्ञः, तत्र भन्ना मेध्याः । ^१दुरः अन्तरा चात्वालोत्करौ । तदा तमुपनयत द्वारं चात्वालोत्करावन्तरेण नयत । ^२पशुर्मेधः, तस्य पतिरिन्द्रश्चाग्निश्च । आशासाना ^३‘एतामाशिषमिच्छन्ति’ —यथा मेधपतिभ्यां मेधः पशुर्भवति । इन्द्रस्य चाग्नेश्च मेधमिच्छन्तो मेध्यं ^४‘द्वारमुपनयत । हरतेर्मकारः’, ^५‘हृप्रहोर्मेच्छन्दसि’ इति । ^६‘प्रहरत- अस्मै पशवे पाकार्थमित्याग्नीध्र उच्यते । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । उपाकरण- ^७‘दर्मस्यास्तरणं कुरुत यत्र ^८‘प्राप्तिं’ भवतीत्यध्वर्युरुच्यते । विशिष्टं हि ^९श्रेयः ^{१०}पशुः प्राप्नोति, यत्प्राप्यते ^{११}‘तपोभिः “अग्निः पशुरासीत्” इति लिङ्गात्, स्मृतेश्च । अत एनं मात्रादयोऽप्यनुमन्यन्तामिति पशुसंस्कारः । यथा हि ^{१२}‘राजा पुत्रं ^{१३}‘प्रयाजयेद्युध्यमानः । मात्रादयोऽप्यनुमन्यन्ते ^{१४}‘जयेऽपि मरणेऽपि स्वर्ग इति । इवमिहापि । ^{१५}‘माता अनुमन्यते । ^{१६}‘पातीति पिता ^{१७}‘रक्षतीति । आता मर्त्य इति । सगर्भ्य इति ^{१८}‘समाने गर्भे भवः ।

सगर्भ्यः । अनु सखा सयूध्यः । उदीचीना ५ अस्य पदो निधत्तात् । सूर्यं च गमयतात् । वारं प्राणमन्ववसृजतात् । विशः श्रोत्रम् । अन्तरिक्षमसुम् । पृथिवीं शरीरम् । एकवाऽस्य त्वचमाच्छ्रयतात् । पुरा नाभ्या अपिशसो वपामुत्सिदतात् । अन्तरेवोष्माणं वारयतात् । इयेनमस्य वक्षः कृणुतात् । प्रशसा बाहू । शला दोषणी । कश्यपेवांसा । अच्छिन्ने ओणी । कवचोरु सेकपर्णाऽष्टीवन्ता । पशितिरस्थं वक्ष्यः । ता अनुष्टयो व्यात्रयतात् । गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात् । अस्त्रा रक्षः संसृजतात् । वनिष्ठुमस्य मा राविष्ट । लुरुकं मन्यमानाः । नेद्वस्तोके तनये । रविता रवच्छमितारः । अग्निगो शमीध्वम् । सुशमि शमीध्वम् शमीध्वमग्निगाश्च अपाप । (तै. ब्रा. ३.६.६.)

1. B. 1. reads पशुं मेधं तस्य पती.	2. Ibid पतेषां.
3. B. 1. and 2 read इच्छन्तः.	4. B. 1. reads द्वार पतं.
5. Ibid अकारपेशः.	6. क reads प्रहरति.
7. B. 1. reads दर्मास्तरणं	8. B. 2. reads मरणं
9. B. 2. omits हि.	10. B. 1. reads पशुं
11. B. 1. adds दान	12. B. 2. reads राजपुत्रं प्रयोजने युध्यमानं.
13. B. 1. reads प्रयोजयते.	
14. B. 1. reads जयेऽपिसुखम्. B. 2. reads जये सुखं मरणे स्वर्गमपि.	
15. B. 2. reads पिता for माता.	16. B. 2. reads पाति रक्षतीति.
17. B. 1. omits रक्षतीति and adds मरतीति before आता.	
18. B. 1. reads समानगर्भे.	

क. दुरः—द्वारो हविर्मागान्, विशसनहेतु पदार्थान्वेति सायणः । मेधपतिशब्दस्य यजमानपरस्वे यजमानाय यो मेधः पशुः तं मेध्या भवन्तः ऋद्विजः दुरः यज्ञद्वारं चात्वालोत्करयोर्मध्यं यजमान-फलमाशासानास्तन् उपनयत । देवताग्रे तु देवतायै मेधं पशुमाशासाना मेध्या भवन्तस्तं दुरःप्रति उपनयत इत्यर्थः ।

आज्ञानात् । बहुचानान्तु 'जमदग्निव्यतिरिक्तानामेवैताः । ' पर्यभये क्रियमाणायानुब्रूहि ' इत्युक्ते 'मैत्रावरुणो " 'अग्निर्होता नो अध्वर " इत्याद्यामुत्तमाश्च त्रिराह । ऋक्षु त्रिवचन-
माद्यन्तयोः, न प्रैषेषु । ऋक्षेव च प्रणवो याज्यावर्जम् । ' ऊप प्रेष्य ' इति चोक्ते
" 'अजैदग्निः " इत्यग्निगुप्रेषं मैत्रावरुणः । 'दैव्याश्शमितार " इत्यग्निगुं होता ।
यथाप्रेषितं ^१कुर्वन्ति । ^२अग्निर्वायुश्च ^३दैव्यौ शमितारौ शमनस्य पशुमारणस्य ^४कर्तारानुभौ
'देवानां शमितारविति । तयोः पूजार्थं ^५बहुवचनम् । उत शब्दोऽप्यर्थे । अपि मनुष्या-
श्शमितारः एकत्वाच्छमितुः ऋत्विग्भिस्सह बहुवचनम् । आरभध्वम् ^६आलमध्वमिं

आ नो यज्ञं भारती तूयमेस्थिडा मनुष्यविह चेतयन्ती ।
तिस्त्रो देवीर्द्विर्हिरिवं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ९ ॥
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद् भुवनानि विश्वा ।
तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ १० ॥
उपावसुजन्तमन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवीषि ।
घनस्पतिश्शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ११ ॥
सद्यो जातो ध्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।
अस्य होतुः प्रविश्रुतस्य वाचि स्वाहाकृत ^५हविरदन्तु देवाः ॥ १२ ॥ (तै. ब्रा. ३.६.३)

१. B. 2. reads जमदसीनामेवैताः
२. B. 1. omits मैत्रावरुणः
३. क and B. 1 omit च
४. क and B. 2 read देवतानां
५. B. 1 adds शमितार इति after बहुवचनं
६. क omits आलमध्वम्

क. ' उपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्यः ' इत्यध्वर्युणोक्ते " अजैदग्निः " इति प्रेषं मैत्रावरुणः पठेदित्यर्थः ।

ख. अध्वर्युशमित्रादय इति ।

ग. अग्निगुमन्त्राणामर्थो विव्रियते ।

घ. अन्ते " उभौ देवानां शमितारौ " इति द्विवचनश्रवणानुपक्रमे श्रुतं " दैव्याः शमितार " इति बहुवचनं पूजार्थतया नेयम् ।

१ अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन् परिणीयते । देवो देवेषु यज्ञियः ॥
परि त्रिविष्टपध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥
परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाक्षुवे ॥ (तै. ब्रा. ३.६.४)

२ अजैदभिरसद्वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यवाद् प्राञ्जोभिर्हिन्वानो ।
धेनाभिः करुपमानो यज्ञस्यायुः प्रतिरन्नुपप्रोष्य होतर्हव्या देवेभ्यः ॥ (तै. ब्रा. ३.६.५)

३ दैव्याश्शमितार उत मनुष्या आरभध्वम् । उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां
मेधम् । प्रास्वा अक्षि भरत । स्तुणीत बर्हिः । अन्वेनं माता मन्यताम् । अनु पिता अनु भ्राता

होता 'प्रशास्तारं तीर्थेन प्रपाद्य दण्डमस्मै प्रयच्छेत्—' मित्रावरुणोऽस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामि' इति । 'पिडावरुणोऽस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रतिगृह्णाम्य-
वक्रोऽविधुरो भूयासम्' इति 'प्रशास्ता प्रतिगृह्ण यथान्तरो भवति तथा परिहरति । वेद्यां
दण्डमवष्टभ्य दक्षिणतो होतुः प्रहृस्तिष्ठन् 'पैषानन्वाह प्रशास्ता । एकादश प्रयाजपैषाः ।
नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानाम् । तनूनपादन्येषाम् । प्रयाजवाज्या
आप्रियो होतुः । " 'समिद्धो अथ " 'इत्येव सर्वगोत्राणामम्माकः', ऐन्दान-

1. B. 1 and 2 read मैत्रावरुणश्च प्रशास्तार

2. B. 1. reads प्रतिगृह्णाति between इति and प्रशास्ता B. 1. and 2 omit प्रतिगृह्ण

3. B. 1. omits पैषान्

4. B. 1. and 2 read इत्येव for इत्येव

क. "समिद्धो अग्निः" इति शुनकानाम्, "जुषरव नस्समिधम्" इति वसिष्ठानाम् 'समिद्धो अथ'
इति सर्वेषाम्' (आश्व. धौ., ३.२) इत्याश्वलायनोक्तैः बह्वृचानां "समिद्धो अग्निः" इत्यादय
आप्रियः । अस्माकं तैत्तिरीयाणान्तु "समिद्धो अथ" इत्येव तैत्तिरीयब्राह्मणे ऐन्द्राग्रपशुप्रकरणे
लोषामेव पाठात् । एतदर्थमेव हि तेषां तत्र पाठ इति ।

ख. "समिद्धो अथ मानुषः" इत्यारभ्य द्वादशमन्त्राणाम् 'आग्नी' इति सज्ञा । अग्निः, तनूनपात्,
नराशंसः, इहः, बर्हिः, देव्यो द्वारः, उषासानक्ता, दैव्यो होतारौ, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः,
स्वाहाकृतिरिति द्वादशाग्नीदेवताः ।

१ समिद्धो अथ मानुषो दुरोगे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

अथ च बह्व मित्रमहश्चिकित्वा त्वं वृत्तः कविरसि प्रचेतः ॥ १ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्स्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञसृन्धन्देवत्रा च कृणुद्वाध्वरं नः ॥ २ ॥

नराशंसस्य महिमानमभारः पस्तोषाम यजतस्य बर्हिः ।

ते सुकृतवश्शुचयो धिर्य आः स्वदन्तु देवा उभयानि हव्या ॥ ३ ॥

आशुह्वान ईळ्यो वन्धश्वायाहमे वसुभिस्सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यद्वा होता स पुनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ ४ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोस्या वृज्यते अग्रे अन्हाम् ।

व्युप्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदित्ये स्योनम् ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीर्विद्या विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः कुम्भमानाः ।

देवीर्द्वारौ बृहस्पतीर्विधमिन्वा देवेभ्यो भवथ सुप्रयाणाः ॥ ६ ॥

आसुव्यन्ती यजते उषाक उषासानक्ता सवतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मेऽविश्रियं मुकपिशं दधाने ॥ ७ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यज्यै ।

प्रचोदयन्ता विदयेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ८ ॥

सखा मित्रम् । समानयूथे भवः सयूथयः । ^१उदीचीनानस्य पदो निधत्तात्
स्थापयेति शमितोच्यते । चक्षुरादीनि यथालोकं ^२गमयतेति, तत उत्पत्तेः । वातं प्राण-
मन्ववसृजतादिति । यस्मात्सृष्टं तस्मिन्नेव च ^३क्षेत्रव्यमिति । दिग्भ्यः श्रोत्रम्
तत्रैव ^४नीयते । असवः प्राणाः ते ^५अस्य सन्तीति असुमच्छरीरम्, लोपो मतोः ।
अन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योरन्तरम् ^६। तदस्य ^७शरीरं प्राणं नयत, पूर्वं तत्र हीन्द्रस्य
स्थानम् । हृदये सुरैरपि ^८सुरक्षितम् । ^९पशुदेवतानां लोकाः पशोः श्रूयन्ते “ तत्रैतं ^{१०}प्रस्तु-
त्येवोपस्तुत्येवोपावसृक्षत् ” इति लिङ्गात् । शरीरं अस्थ्यादि पृथिवीम् । एकधा
^{११}एकीभूताम् । अस्य त्वचमाच्छ्रयतात् छेदनमस्य कुरुत, मा विभक्तम् ^{१२}। पुरा पूर्वम् ।
पुरा पूर्वम् उत्पन्नाया नाभ्या ^{१३}वपाम्, अपिशसः ^{१४}स्थानं दक्षिणेन नाभिमावर्त-
स्यान्तः, ^{१५}तस्माद्वपासुत्खिदत उत्पाटयत । अन्तर्यथा ^{१६}कुम्भ्या भवत्यूष्मा तथैनं वारयत,
स्थगयत कुम्भीम् । वक्षः उरः । श्येनं श्येनाकृतिम् ^{१७}यथा भवत्युरस्तथा कुरुत । प्रशसा
^{१८}असी इव कुरुत । बाहू ^{१९}प्रशस्तौ वा कुरुत । सकलौ गृहीत । शला शलाके इव

1. B. 1. and 2 read उदीचीनमस्य
2. B. 1. adds दैव्याः शमितारः, तेषां सामर्थ्याच्चक्षुरादित्यं गमयते after गमयतेति
B. 2. reads गमयन्ति दैव्याः शमितारः, तेषां स्थानाच्चक्षुरादीनि यथालोकं गमयतेति.
3. B. 2. omits च. 4. क reads दीयते.
5. क. and B. 2. read प्राणा अस्यन्तीति. 6. B. 1. reads अन्तरा.
7. क. reads शरीरेण नयते पूर्वं तत्र हि द्रव्यस्थाधानम्.
8. B. 1. omits सु. 9. B. 1. reads पशुबन्धे.
10. B. 1. reads एकभूतमस्य स्वकर्मे. 11. B. 2. reads विभक्तां.
12. B. 2 omits वपाम्. B. 1. reads उत्पन्ना नाभ्या वपाम्.
13. B. 2. reads आवर्तन्तेऽस्यान्तः. 14. Ibid कुम्भ्यां.

क. याति प्रियतमानि स्थानानि पशुदेवतानामिन्द्राग्न्यादीनां तेषु स्थानेषु दैव्यः पशुमिमं प्रापय्य
तत्रैव स्थापयति पशोरुत्तमगतिलाभश्रवणादिति ।

ख. छेदस्येत्यर्थः । ‘ नाभ्या अपिशसच्छेदात्पूर्वमेव वपासुत्खिदत ’ इति सायणः ।

ग. श्येनपदमिषशब्दानुपक्षेण वक्षस उपमावर्धम् । श्येनसादृश्यसम्पत्तिर्वक्षसोऽविकलोद्धरणवेव सम्पादनीया,
न तु वक्ष उद्धृत्य कर्तनादिना श्येनाकारता सम्पादनीया । तथा सति “ हृदयस्याग्नेऽवयति अध
वक्षसः ” इत्यवदानवाक्ये हविष्ट्वेन श्रुतस्य वक्षसः कर्तनादिना भङ्गापत्तेरिति । एवमेव शला,
दोषणी, कश्यपेवासा, कश्योरु, सेकपर्णा अष्टीवन्ता इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

घ. “ अस्मिन् शास इत्याचक्षते ” इति लिङ्गाच्छासशब्दोऽसेर्बोधकः । ‘ शसु ’ हिंसायामिति धातुः ।

ङ. ‘ शंसु ’ स्तुता इति धातोस्तप्प्रोऽयं शब्दः प्रशंसावाचकः । बाह्वोरविकलत्वेनोद्धरणे प्रशस्तत्वं
सिध्यतीति ।

कुरुत । **दोषणी** निर्मासि^१ । दोरिति बाहुमूलस्याख्या । **कद्वपः** कच्छपः । कच्छपाकृती कुरुत । **अंसा** श्रीवावाहोर्नयमांशः । **स्फिजौ श्रोणी** । ते **अच्छिरे** अच्छिरे सकले कुरुत । **कवषोरू** खड्गाभिधानं कवषः । तदाकृती कुरुत ऊरू । **सेको** गुल्मम् ; **तत्पत्राकृती** कुरुत । **अष्टीवन्ता** योनिप्रदेशः^७ । वक्रत्वाद्ब्रह्मः पर्शवः । ता **अनुष्ठया** अनुष्ठानेन **यत्नेनोच्यावयत** सर्वाः पृष्ठीः **वक्त्रीणाम्** । **गात्रं गात्रं** यद्यद् ग्रहणाय चोद्यते तत्तदस्यानूनं **कृणुतात्** सकलं कुरुत, मा गृहीतैकदेशम् । **अवध्यं** पुरीषम् । तद्यत्र ^{१०} **ह्यतेऽवटे** तद्वध्यगोहम् । तत्स्वनत पृथिव्याम् । ^{११} **असृक्** लोहितम् । तेन यथा रक्षासां ^{१२} **संसर्गो** भवति तथा कुरुत । ^{१३} **बाहरक्त्वा** लोहितेन रक्षसामर्थे ^{१४} **परित्यजत** इत्युच्यतेऽध्वर्युः । **वनिष्ठु** स्थविरान्त्रम् । ^{१५} **तदस्य मा राविष्ट** मा लाविष्ट । **ऊरूकं** वपां मन्यमानाः स्थविरान्त्रस्य लवनं मा कुरुत । न इत् **नेत् वस्तोके** तनये न भविष्यति वः किञ्चिदशुभं ^{१६} **यथैवं** कुरुतात् यत्नं कुरुतात् । पुत्रे वा पौत्रे वा तोकः पौत्रतनयो नप्ता **रविता** लविता यस्मिन्विद्यते शमिता कर्मणि न तद्भवति । **रविता** रवच्छमिता स यस्मिन्विद्यते कर्मणि तत्तावद्भवति । रविता रवत्कर्म । शमितार इति ऋत्विज आमन्त्र्यन्ते । यस्मादत्र शमिता लविता न विद्यते तस्माद्यत्नं कुरुत । यथाऽन्यस्य लवने कर्तव्येऽन्यो न ^{१७} **ल्यते** एवं कुरुत । पुत्रस्य वा पौत्रस्य वा न भवत्यशुभमिति । ^{१८} **प्लुतगमनत्वादमिरधिगुः**, तस्यामन्त्रणम् । **अधिगो** इति । **शमीध्वं** शमनं

१. Ibid निर्मासं.

२. Ibid कद्वपेव कच्छपाकृती.

३. B. २. omits स्फिजौ and ते

४. B. २. reads पोमिधानं. (?)

५. B. १. reads तत्पत्रे पत्राकृती.

६. B. २. reads अष्टिवन्ता अस्थिवन्तौ.

७. B. १. reads जानु for योनि.

८. B. २. and क omit यत्नेन.

९. B. २. reads वक्त्रीः.

१०. B. २. and क read गृह्यते.

११. B. २. reads असृगेवाभिलितं.

१२. B. १. omits सं.

१३. B. २. reads बहिरक्त्वं.

१४. B. २. reads परित्यज्यते and B. १ परित्यजतेत्यध्वर्युरुच्यते.

१५. B. २. reads तस्य.

१६. B. १. and २ omit यथा

१७. B. १. adds शमित्रा after ल्यते.

१८. B. १. reads अधीतगमनत्वात्, B. २. read अप्लुतगमनत्वात्.

क. कवषो-कपाटाकाराविति सायणः । गतिसाधनाश्चादिस्थानसदृश इति खण्डदेवः ।

ख. करबीरपत्रमिति सायणः ।

ग. अस्थिसंयुक्तौ इत्यर्थः ।

घ. वनिष्ठुर्नाम वपासन्निहितो वपासदृशोऽत्रयवविशेष इति पूज्यपादः ।

कुस्त पशोर्मारणम् । सुशमि शमीध्वं सुष्टु शमनं कुरुत । द्वयार्थं लोक(व)त्पुनर्ध्वचनम् ।
अग्निगुरभिः अपापो वायुः, अलोपकत्वात् । एतौ देवौ मारणस्य कर्तारौ । ताविमं पशुं
श्रपयताम् अतिप्रकृष्टविद्वांसौ । यथा यथा येन येन प्रकारेण साधु तेन तेन प्रकारेण
श्रपणमुभाभ्या^१ कर्तव्यम् । शमीध्वमग्निगा ३३ इति ^१प्लुतिः । अपापेत्सुपांशु । अग्निगो
शमीध्वमित्येवमादि अपापान्तं त्रिः । अग्निगुश्चापापश्चेत्यादि सकृत् । ‘स्तोकेभ्योऽनुब्रूहि’
इत्युक्ते “‘जुषस्व सप्रथस्तमम्” इति ‘मैत्रावरुणः । “‘ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतम्
इति त्रिः । “‘आ वृत्रहण” इति पुरोनुवाक्याः प्रपाश्च मैत्रावरुणस्य ‘वपा’पुरोडाश-

1. B. 1. reads प्रकृष्टे.

2. B. 1 and 2 read भवन्ता.

3. B. 2. reads उच्चैः.

4. B. 1. reads मैत्रावरुणः प्रथमो अग्निः उत्तमो अग्निः.

5. B. 2. adds पशुः.

१ जुषस्व सप्रथस्तमं वक्षो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान आसन्ति ॥ १ ॥

इमं नो यज्ञममृतोपु धेह्यहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकां नामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राज्ञान प्रथमो निषण्ण ॥ २ ॥

घृतवन्तः पावकवते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदसः ।

स्वधर्मं देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ ३ ॥

तुभ्य ५ स्तोका घृतहृतोऽग्ने विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठस्समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ४ ॥

तुभ्य श्रोतन्यग्निगो शचीवः स्तोकास्तो अग्ने मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनाऽगा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ५ ॥

२ ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते वयं वदामहे ।

श्रोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वयि प्रति तां देवशो विहि ॥

३ ‘यदा जानातीन्द्राभिभ्यां छागस्य वपाया मेदसोऽवधीयमानस्यानुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणः
पुरोनुवाक्यामाह- “‘आ वृत्रहण” इति ।

४ वपायाः पुरोनुवाक्या—

आ वृत्रहणा वृत्रहभिश्चुगमैरिन्द्र यातं नभोगिरग्ने अर्वाक् ।

युयं राधोगिरकवेमिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ।

वपायाः प्रैवः—

‘होता यक्षविन्द्राग्नी छागस्य वपाया मेदसो जुपतां हविर्होतयैज’ ।

५ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या—

विश्वस्यन्मनसा वस्य हृच्छविन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् ।

गान्धा युवधमतिरस्ति मर्धं स वा धियं धाजयन्तीमक्षयम् ॥

191FN
232

मनुवाच]

हौत्रं पशोः

१०१

स्विष्टकृताम् । “ गीर्भिर्विप्र ” इत्यादि कृतेषामेव याज्या होतुः । “ मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्य ” इत्युक्ते मैत्रावरुणः “ त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता इति त्रिः ।

क. वपापुरोडाशस्विष्टकृतामेवेति ।

पुरोडाशस्य प्रेषः—

Page no 1866.

‘ होता यक्षदन्नाग्नी पुरोडाशस्य जुषतां हविर्होतय्यज ’ ।

१ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या—

त्वामीडते अजिरं दूषाय हविष्मन्तस्सविमान्मानुषासः ।

यस्य देवैरासदो बर्हिरेभेऽहान्यस्मै सुविना भवन्तु ॥

स्विष्टकृतः प्रेषः—

‘ होता यक्षदग्निं पुरोडाशस्य जुषतां हविर्होतय्यज ’ ।

२ वपाया याज्या—

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईद्रे रयिं यशसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी बृत्रहणा सुवज्रा प्र णो नव्येभिस्तिरतं देण्यैः ॥

पुरोडाशस्य याज्या—

मा च्छेद्य रश्मी ररिति नाथमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता ह्यग्नी धिषणाया उपस्थे ॥

स्विष्टकृतो याज्या—

अग्निं सुदीप्तिं सुदंशं गुणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्नमृतस्य नामिम् ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोताऽस्या धियो अभवो दस्य होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्वुष्टरीषु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

अधा होता न्यसीदो यजीयानिडस्पदं हव्यमीड्यस्सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चिन्तयन्तो अनुगमन् ॥ २ ॥

वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यैस्त्वे रतिं जागृवांसो अनुगमन् ।

रुशन्तमग्निं दशैतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

पदं देवस्य नमसा विचिन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्नमृतम् ।

नामानि चिहधिरे यज्ञियानि भद्रायन्ते रणयन्तं सन्दृष्टौ ॥ ४ ॥

त्वां वर्द्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वं रायं उभयासो जनानाम् ।

त्वं आता तरणे स्नेह्योऽभूः पिता माता सवमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

स पर्येण्यः स प्रियो विश्वमिर्होता मन्द्रो निपसादा यजीयान् ।

तं त्वा वयं दस्य आ दीदिवासुपशु बाधो नमसा सवेम ॥ ६ ॥

“‘पुरुष्यम्” इति परिधानीयां त्रिः । “‘आभरतम्” इति ‘पुरोनुवाक्यावत्प्रैषाश्च

तं त्वा वयं सुधियो नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयन्तः ।
 एवं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥
 विशो कविं विशपतिं शाश्वतीनां नितोशनं वृषभं वर्षणीनाम् ।
 प्रेती पणिं मिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥
 सो अन्न ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनद् समिधा हव्यदातिम् ।
 य आहुतिं परिवेदा नमोभिर्विश्वेभ्यस् वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥
 यस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः ।
 वेदी सूनो सहस्रो गीर्भिरुक्तेराते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥
 आ यस्ततन्ध रोदसी विभासा श्रवोमिश्र श्रवस्यस्तरुतुः ।
 बृहद्विर्वाग्निः स्थविरेभिरस्मे रेवद्विरग्ने वितरं विभाहि ॥ ११ ॥
 नृद्वत्सो सदभिद्वे ह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पश्वः ।
 पूर्विरिषो बृहतीरारे अद्या अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

1. B. 2. reads पुरोनुवाक्याः.

- १ पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुताते अश्याम् ।
 पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधत्ते राजनि त्वे ॥
- २ आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहु अस्मौ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।
 इमे तु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपितरं पितरो न आयम् ॥
- ३ होता यक्षदिन्द्राग्नी छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उवृधतं पुरा द्वेषेभ्यः पुरा पौरुवेभ्यः
 गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निध्वात्तानां
 पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवेन्द्राग्नी जुषेतां
 हविर्होतयंज ।

वनस्पतेः पुरोनुवाक्या—

वेवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।

प्रदक्षिणद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥

प्रैषः—

होता यक्षद्वनस्पतिमग्निं हि पिष्टतमया रभिष्टया रशनयाऽधित यत्रेन्द्राग्न्योश्छागस्य हविषः
 प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र वेदानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः
 प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षत् रभीयांसमिव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिः
 जुषतां हविर्होतयंज ।

स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या—

प्रिमीहि देवां उशतो यंविष्ट विद्वौ ऋतौ ऋतुपते यजेद् ।

ये दैव्या अस्विजस्तेभिरग्ने एवं होतृणामस्याऽऽयजिष्ठः ॥

हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां मैत्रावरुणस्य । “उपोह यद्वितथं वाजिनो भूः” इति
 होतुरेतेषामेव याज्याः । ‘प्रमितिमिच्छमाना’ इत्यर्द्धे च विरामो वसोर्होमार्थम् ।
 “देवं बर्हिस्सुदेवं देवैः” इति प्रैषा मैत्रावरुणस्यानूयाजानाम् ।

प्रैषः—

होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरिन्द्राभियोऽछागस्य हविषः प्रिया धामानि अयाङ् वनस्पतेः
 प्रिया पाथांसि अयाङ् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेः होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं
 महिमानमायतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां हविर्होतयज ।

१ हविषो याज्या—

उपोह यद्वितथं वाजिनो भूर्गीर्भिर्विप्राः प्रमितिमिच्छमानाः ।

अर्धन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोदुवतो नरस्ते ॥

वनस्पतेर्याज्या—

वनस्पते रशनयाऽभिधाय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।

वह देवत्रा विधिषो हवींषि प्रचदातरममृतेषु वोचः ॥

स्विष्टकृतो याज्या—

अग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरिन्द्राभियोऽछागस्य हविषः प्रिया धामानि, अयाङ् वनस्पतेः प्रिया पाथांसि,
 अयाङ् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमाय-
 जतामेज्या इषा कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां हविः । अग्ने यद्य विशो अध्वरस्य होताः
 पावक शोचे धेष्ट्वं हि यज्या ऋता यजासि महिना वियद्भूर्हव्या वह यविष्ट या ते अद्य ।

२ देवं बर्हिस्सुदेवं देवैस्स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्येताक्तोः प्रभ्रियेतात्सन्धान् रायां बर्हिध्मतो मदेम
 वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १ ॥

देवीर्द्वारः सङ्घाते विद्धीर्यामच्छिथिरा ध्रुवा देवहृतौ वत्स ईमेनात्तरुण आभिसीयात्कुमारो
 वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाटः पृणवसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ २ ॥

देवी उषासानकताऽद्यास्मिन्यशे प्रयत्यङ्गेतामपि नूनं देवीर्विशः प्रायाशिष्टो सुग्रीते सुधिते वसुवने
 वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३ ॥

देवी जोष्टी वसुधिति ययोरन्याऽद्या द्वेषांसि यूयवदन्या वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने
 वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ४ ॥

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्याऽवक्षत्सग्निं सपीतमन्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुरागेन नवं
 तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ५ ॥

देवा वैव्या होतारा नेधारा पोसारा हताधः सात्राभरद्वसू वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ६ ॥

देवीस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीरिष्टा सरस्वती भारती धां भारत्यावित्यैरस्पृक्षत्सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञमा-
 वीर्दिहैवेख्या वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ ७ ॥

देवो नराऽसस्त्रिशीर्षा षडक्षः शतमिदेवं शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणोदस्य
 होत्रमर्दतो बृहस्पतिस्तोत्रमभिनऽऽध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ८ ॥

‘उत्तरा याज्या होतुः । “अग्निमद्य” इति सूक्तवाक्येनैत्रावरुणस्य । यदाऽऽज्य-
भागौ तदा ‘अमय आज्यस्यानुब्रूहि’ इत्युक्ते “अग्निः प्रत्नेन” इति पुरोनुवाक्या ।
‘अमय आज्यस्य प्रेष्य’ इत्युक्ते “होता यक्षदग्निमाज्यस्य जुषतां हविर्होतयज” इति ।
अथवा न हविश्शब्दः । ‘अग्नेस्सर्वत्रास्य प्रकृतिवत् । ‘सोमायाज्यस्यानुब्रूहि’ इत्युक्ते

देवो वनस्पतिर्वैश्रावा घृतनिर्णिगद्यामप्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं मध्येनाऽप्राः पृथिवीमुपरेणादुंहीद्वसुवने
वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ९ ॥

देवं बर्हिर्वारितीनां निधे धासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पाहं यशस्वदेना बर्हिषाऽ-
न्याबर्हीत्यमित्र्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १० ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविस्सत्यमन्माऽऽयजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने
यान्देवानयाह यौ अपि प्रेयं ते होत्रे अमत्सत तां ससनुधीं होत्रां देवज्जमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं
स्विष्टकृच्चान्ते होताऽभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाक् वीहि यज ॥ ११ ॥

I. क. reads आग्नेयः

१ देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु ॥ १ ॥

देवीर्द्वारः वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु ॥ २ ॥

देवी उवासा नक्ता वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ३ ॥

देवी जोष्टी वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ४ ॥

देवी ऊर्जाहुती वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ५ ॥

देवा दैव्या होतारा वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ६ ॥

देवीस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीर्वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु ॥ ७ ॥

देवो नराशंसो वसुवने वसुधेयस्य वेतु ॥ ८ ॥

देवो वनस्पतिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु ॥ ९ ॥

देवं बर्हिर्वारितीनां वसुवने वसुधेयस्य वेतु ॥ १० ॥

देवो अग्निस्स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविरसत्यमन्माऽऽयजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान्दे-
वानयाह यौ अपि प्रेयः ये ते होत्रे अमत्सत तां ससनुधीं होत्रां देवज्जमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं
स्विष्टकृच्चान्ते होताऽभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाक् वीहि ॥ ११ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशं ब्रध्नजिन्त्राग्निभ्यां छागं
सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्त्राग्निभ्यां छागेनावस्तं सं मेदस्तः प्रति पचताप्रमीष्टामयी-
वृधेतां पुरोडाशेन त्वामद्यर्षे आर्वैर्यर्षीणां नपादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे
देवेषु वसुवर्यायक्ष्यत इति ता या देवा देववानान्यदुस्तान्यस्मा आच शस्त्वाऽऽघ गुरस्वेपितश्च
होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषस्सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

अग्निः प्रत्नेन जन्मना शुभ्रभानस्तनुवां स्वां । कविर्विप्रेण वावृधे ॥

“सोमं गीर्भिष्ट्वा वयम्” इति सोमायाज्यस्य प्रेष्य^१ इत्युक्ते “होता यक्षत्सोममाज्यस्य जुषतां हविर्होतयज” इति। नित्यो हविश्शब्दः। रमिष्टया रशनयाधित। यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्राग्न्योः यत्र वनस्पतेरिति न देवतोपलक्षणं होतुः सर्वत्र मैत्रावरुणेनोपलक्षितत्वात्। पशुस्विष्टकृद्ब्रजं याज्यायां देवतानिगमाः। वनस्पतौ ये यजामहे भूर्भुवस्सुवरयाद् वनस्पतेरग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामान्ययाद् इन्द्राग्न्योः प्रिया धामान्ययाद् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षद्वनस्पतेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमित्येवमादि। जुषतां हविर्वनस्पते रशनयेति याज्या।

उपदेशः—व्याहृतीरुक्त्वा “वनस्पतिमभि हि पिष्टमया^१ रमिष्टया रशनयाऽधित” इति पूर्ववदुक्त्वा “जुषतां हविः” “वनस्पते रशनया” इति केचित्कुर्वन्ति। “होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाऽग्निरग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि अयाडिन्द्राग्न्यो^२ छागस्य हविषः प्रिया धामानि” इत्येवमादि। याज्यायामप्येवम्। व्याहृतीरुक्त्वा “अग्निं स्विष्टकृतम्” इत्येवमादि च। “पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशं गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन्सोमायाज्यं ब्रध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागं सूपस्था^३ अद्य देवो वनस्पतिरभवत् अग्नय आज्येन सोमस्याज्येन्द्राग्निभ्यां छागेनावस्ताम्” इत्येवमाद्यविकृतम् ॥

१इति पाशुकं हौत्रं मैत्रावरुणञ्च समाप्तम् ॥

१. B. 1. reads रक्षिष्टया.

२. B. 2. reads आज्यदेव.

३. B. 1. reads इति पशुवन्धहौत्रम्.

१ सोमं गीर्भिष्ट्वा वयं बर्हयामो वचो विदः। सुमृडीको न आ विश ॥

'अथ चातुर्मास्यहौत्रम् ।

सूत्रोक्ता अन्वारम्भणीयायां याज्यानुवाक्याः । “^१अग्ने यं यज्ञमध्वरम् ” “^२सोम^३ यास्ते मयोभुवः ” इत्याज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये । वैश्वदेवस्य सर्वत्र जुपाणयाज्यात्वमेव । “^४अग्निर्मूर्द्धा ” “^५भुवो यज्ञस्य ” इत्याग्नेयस्य । “^६त्वं नस्सोम ” “^७या ते धामानि ” इति सोमस्य । “^८तत्सवितुः ” “^९अचिती यच्चक्रम ” इति सवितुरुपांशु । “^{१०}चोदयित्री ” “^{११}पावीरवी ” इति सरस्वत्याः । “^{१२}पूषा गाः ” “^{१३}शुक्रं ते ” इति पूष्णः । सर्वकर्मसु पौष्णान्तानाम् । “^{१४}तेऽवर्द्धन्त ” “^{१५}प्र चित्रगर्कम् ” इति मरुताम् । “^{१६}विश्वेदेवा ऋता-

r. B. r. reads अथ चातुर्मास्यानां.

- १ अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इवेवेषु गच्छति ॥ (तै. सं. ४.१.११.१.)
- २ सोम यास्ते मयोभुव ऊतयस्सन्ति दाह्ये । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ”
- ३, ४ See page 281 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I for अभिर्मूर्द्धा and भुवो यज्ञस्य.
- ५ त्वं नस्सोम विश्वतो रक्षा राजन्नायतः । न रिभ्ये त्वावत्सखा ॥ (तै. सं. २.३.१४.१.)
- ६ या ते धामानि द्विषि या पृथिव्यां या पर्वतेऽवोषधीऽप्लु ।
तेभिर्नो विश्वेऽसुमना अहेडन् राजन्त्सोम प्रतिहव्या गृभाय ॥ ”
- ७ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (तै. सं. ४.१.११.१.)
- ८ अचिती यच्चक्रमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभृती पूषत्वता ।
देवेषु च सवितर्मानुषे च त्वन्नो अन्न सुवतादनागसः ॥ ”
- ९ चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ”
- १० पावीरवी कन्या चित्रायुस्सरस्वती धीरपत्नी धियं धात् ।
आमिरच्छिदं शरणं सजोषा तुराधर्वं गृणते शर्मं यं सत् ॥ ”
- ११ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्षतः । पूषा वाजे सनोतु नः ॥ ”
- १२ शुक्रं ते अन्यद्यजते ते अन्यद्विपुरुषे अहनी धौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधाशो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ ”
- १३ तेऽवर्द्धन्त स्वतवसो महित्वना नाकं तस्थुरुह चक्रिरे सवः ।
विष्णुर्थं द्वावद्वृषणं मदयुतं त्रयो न सीदन्नाधि बर्हिषि त्रिये ॥
- १४ प्रचित्रमर्कं गृणते तुराय मास्ताय स्वतवसे भरध्वम् ।
ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥
- १५ विश्वेदेवा ऋतावृध ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पयः ॥ (तै. सं. २.४.१४.५.)

वृषः ” “^१विश्वेदेवाः शृणुतेदं हवं मे ” इत्यामिक्षायाः । “^२द्यावा नः पृथिवी ” “^३प्र पूर्वजे पितरः ” इत्येकफालस्योपांशु । “^४अग्निं स्तोमेन ” “^५स हव्यवाडमर्त्यः ” इति स्विष्टकृतः । उक्ता आध्वर्यवाः प्रयाजानूयाजानाम् । “^६शन्नो भवन्तु ” “^७वाजे वाजे ” इति वाजिनस्य । “^८ऊर्ध्वजुरर्ध्वर्चस्य सन्तानम् । प्रणयनामिमन्थनसामिधेयः पशुवत् ।

वरुणप्रघासानाम्—“^९इन्द्राग्नी रोचना दिवः ” “^{१०}क्षयद् वृत्रम् ” “^{११}प्र चर्षणिभ्यः ” “^{१२}इत्यैन्द्रामस्य । “^{१३}मरुतो यस्य हि क्षये ” “^{१४}भ्रियसे कम् ” इति ^१मारुत्याः । [“^{१५}अव ते हेड वरुण^{१६} ” “^{१७}उदुत्तमम् ” इति वारुण्याः ।] “^{१८}कया नश्चित्र आभुवत् ”

१. B. 1. and 2 read ऊर्ध्वजुरनवानमर्ध्वर्चस्य.

२. B. 1. reads इति च.

३. B. 1. and 2 read मरुता.

४. कुण्डलान्तर्गतो भागः क पुस्तके नुपितः.

१ विश्वेदेवाः शृणुतेदं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप दधिष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजज्ञा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥ (तै. सं. २.४.१४.५.)

२ द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्नमथ दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥

३ प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीमिर्गार्भिः कृणुध्वं सवने ऋतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वा वरुथम् ॥

४ अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥

५ स हव्यवाडमर्त्य उशिग्दूतश्च नो हितः । अग्निर्यिया समृण्वति ॥

६ शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं धृक् रक्षांसि सनेम्यस्सयुयवज्रमीवाः ॥

७ वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ।

८, ९ See page 281 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I.

१० प्र चर्षणिभ्यः पृतना हवेषु प्र पृथिव्या रिरिचा ये दिवश्च ।

प्र सिन्धुभ्यः प्रतिगिरिभ्यो महि त्वा मेन्द्राग्नी विश्वा भुवनान्यन्याः ॥

११ मरुतो यस्य हि क्षये पाथे दिवो वि महसः । स सुगोपातमो जनः ॥

१२ भ्रियसे कं भानुभिस्समिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्तृगवाभिस्तुखादयः ।

ते वाशीमन्त इदिमणो अमीरवो विद्रे भ्रियस्य मास्तस्य धाम्नः ॥

१३, १४ See page 295 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I.

१५ कया नश्चित्र आभुवत्सी सदा दृधस्सखा । कया शचिष्टया वृता ॥

“को अद्य युङ्क्ते” इति [‘कस्योपांशु । “अग्ने नय ” “आ देवानाम्” इति स्विष्ट-
कृतः । “शं नो भवन्तु ” “वाजे वाजे ” इति]वाजिनस्य । ^१प्रयाजाद्यनूयाजान्तोऽवभृथः
बह्वृचबोधायनमतात् । वर्हिर्वर्जाः^३ प्रयाजानूयाजाः । “अप्स्वग्ने ” “अप्सु मे सोम ”
इत्याज्यभागयोः । “वृषा सोम ” इति वा इह^४ सोमस्य परिपाठात् । “इमं मे वरुण ”
“तत्त्वा यामि ” इति वरुणस्य । “त्वन्नो अग्ने ” “स त्वन्नो अग्ने ” इत्यग्निवरुणयोः^५ ।
नायाट्करणनिगदः । केचित्त्वनर्थलुप्तं कुर्वन्ति । सामिधेनीनिवृत्तिः, इन्धनाभावात् ।
प्रवरनिवृत्तिः, श्रुतेः । ऋषिष्टुता इत्युद्देन “अग्निमप आवह ” इति यक्ष्यमाणानामावाहनम् ।
न वरुणस्य । यदि निष्कासः-^६आज्यपानावाह्य अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ होत्रायावह, इति ।

१. Ibid.

२. B. १. and २ read प्रयाजप्रभृति.

३. क and B. २ read वर्ज.

४. B. २ and क omit इह.

५. B. १. reads इत्यग्निवरुणस्य

६. क reads आज्यपानाज्यपानावह.

- १ को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो बृह्णायून ।
आसन्निपून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥
- २ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यसज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउर्कि विधेम ॥
- ३ आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रबोळहुम् ।
अग्निर्विद्वान् तस यजान् सेवु होता सो अश्वरान् तस ऋतून् कल्पयाति ॥
- ४ शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।
जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यसद् युयवन्नमीवाः ॥
- ५ वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृता यात पथिभिर्देवयानैः ॥
- ६ अप्सवसे सधिष्ठव सौषधीरनुरुध्यसे । गर्भं स ज्ञायसे पुनः ॥
- ७ अप्सु मे सोमो अश्रयीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।
अग्निञ्च विश्वशस्त्रभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥
- ८ वृषा सोमं धुमौ असि वृषा देव वृषमतः । वृषा धर्माणि दधिपे ॥
- ९ इमं मे वरुण शुभी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्पुराचते ॥
- १० तत्त्वा यामि श्रद्धणा यन्ममानस्तदाशस्ते यजमानो हविर्भिः ।
अग्नेऽहमानो वरुणेह योध्युरुत्स मा न आयुः प्रमोषीः ॥
- ११ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेहोऽवयासिसीष्ठाः ।
यजिष्ठो बन्धितमशोऽशुचानो विश्वा द्वेर्वांसि प्रमुसुगध्यस्वत् ॥
- १२ स त्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।
अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृद्धीकं सुहवो न पृथि ॥

न वा स्विष्टकृद्गुणो वाजसनेयिमतात् । ऊहेन समाप्य जातवेदस इति । प्रादेशो वेदिपक्षे प्रवराङ्गमभिमर्शनं ' होतृवर्त्य ' इति लिङ्गात् । अतो लुप्यते । धून्वतः सन्नहनाभावात् नोपदेशेन तदर्थं गमनं विद्यते । जपाः प्रधानस्य वाऽदृष्टोपकारात् । स्तुगादानादि पूर्ववत् । स्तुगापादानाद्येव युक्तम् , उपदेशादितराणीति वचनात् ॥

साकमेधेषु—वार्त्रिन्नावाज्यभागौ । 'अग्नेरनीकवतः " 'भद्रा ते अग्ने " " 'भद्रं ते अग्ने " " 'सैनानीकेन " इति प्रधानस्य । " 'स्वस्ति नो दिवः " " 'यथा होतः " इति स्विष्टकृतः । " 'अग्निमीडे " " 'वृषा सोम " इत्याज्यभागयोः । सान्तपनस्य " 'सान्तपना इदं हविः " " 'संवत्सरीणा मरुतः " इति हविषः । प्राकृते स्विष्टकृतः । गृहमेधीय 'आज्यभाग-प्रभृतीडान्तः । अयात्करणवर्जश्च स्विष्टकृतः । " 'अग्निना रयिमभ्वत् " " 'गयस्फानो अमीवहा " इत्याज्यभागयोः । गृहमेधीयस्य " 'गृहमेधास आगत " " 'प्रबुधिनया " इति

1. क reads होतृवर्त्य.

2. B, 1 and 2 omit अग्ने:

3. B, 2. reads आज्यभागप्रवाप्तकः

- १ भद्रा ते अग्ने स्यनीक सन्दृक् घोरस्य सतो विधुणस्य चारुः ।
न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तनुवी रेप आ धुः ॥
- २ भद्रं ते अग्ने सहस्रिन्नीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य ।
रुचद् दृशे ददृशे नक्तया चिदरुक्षितं दृश आरूपे अन्नम् ॥
- ३ सैनानीकेन सुषिदत्रो अस्मे यथा देवां आयजिष्ट स्वस्ति ।
अद्वब्धो गोषा उत नः परस्या अग्ने शुभमुत स्वहिदीहि ॥
- ४ स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।
यत्सीमहि दिविजात प्रशस्तं तदस्मात्तु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥
- ५ यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिस्सूनो सहस्रो यज्ञासि ।
एवा नो अद्य समना समानानुशन्न उशतो यक्षि देवान् ॥
- ६ अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥
- ७ वृषा सोम शुभं असि वृषा देव वृषवतः । वृषा धर्माणि द्रविषे ॥
- ८ सान्तपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुष्टन । युष्माकोती रिशादसः ॥
- ९ संवत्सरीणा मरुतस्स्यर्का उरुक्षयास्तगणा मानुषेभ्यु ।
ते अक्षत्पाशान् प्रमुञ्चन्त्व^१ हसस्तान्तपना मदिरा मादयिष्यन्तः ॥
- १० अग्निना रयिमभ्वत्सोममेव दिवे दिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥
- ११ गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः । सुमित्रस्तोम नो भव ॥
- १२ गृहमेधास आगत मरुतो माप भूतन । प्रमुञ्चन्तो नो अंहसः ॥
- १३ प्रबुधिनया ईरते वो महंसि प्रणामानि प्रयज्यवरितरध्वम् ।
सहस्रियं दग्धं भागमेतं गृहमेधीय मरुतो जुषध्वम् ॥

इति प्रधानस्य । “उपयमेति” “इमो अग्ने” इति स्विष्टकृतः । ^१एषा क्ववृचमतिः । केचित्स्वामिधेनीप्रयाजप्रतिषेधादप्रतिषिद्धं ^२कुर्वन्ति । अग्निमग्ने आवह सोममावह मरुतो गृहमेधिन आवह अग्निं होत्रायावह ^३इत्येवमादि । प्रयाजाङ्गत्वात्सुगादापनमाज्यभागाभ्याम् । ‘मरुतां गृहमेधिनां प्रिया धामानि यक्षदग्नेः’ ^४इत्येवमादीडान्तः । प्राकृतौ क्रीडिन^५ आज्यभागौ । “क्रीडं वःशर्द्धो मारुतम्” “प्रैषा मज्जेषु” इति प्रधानस्य । “अग्निमग्निं हवीमभिः” “तं हि शश्वन्त ईडते” इति स्विष्टकृतः । [“तेऽवर्द्धन्त^६” “प्र चित्रमर्कम्” इति स्वतवत्याम् । महाहविषः पञ्च सञ्चरान्ते “इन्द्राग्नी रोचना दिवः” “^७श्वद्वत्रम्” इत्येन्द्रामस्य । “इन्द्रं वो विश्वतस्परि” “इन्द्रं नरः” इत्येन्द्रस्य ।

1. येषाम् इति क पुस्तके. 2. B. 1. reads प्रवरनिगदान् after कुर्वन्ति.
3. क and B. 2. read इत्येव इडान्तः. 4. B. 2. omits क्रीडिनः.
5. कुण्डलान्तर्गतो भागः कपुस्तके नास्ति । B. 2. पुस्तके तु ‘एषा क्ववृचमतिः’ इत्यतः पूर्वं लिखितः ।

- १ उप यमेति युवतिस्सुदक्ष योषा वस्तोर्हविष्मती धृतायी ।
उप स्वैनमरतिर्धस्युः ॥
- २ इमो अग्ने वीततमानि हव्याऽज्जखो वक्षि देवतातिमच्छ ।
प्रति न ई सुरभीणि वियन्तु ॥
- ३ क्रीडं वःशर्द्धो मारुतमनवीणं रथे शुभम् । कणा अग्निं प्र गायत ॥
- ४ प्रैषामज्जेषु वियुरेव रेजते भूमिर्यामेपु यद् युज्यते शुभे ।
ते क्रीडयो धुनयो भ्राजद्वृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूतयः ॥
- ५ अग्निमग्निं हवीमभिस्सदा हवन्त विश्वपतिम् । हव्यवाइ पुरुप्रियम् ॥
- ६ तं हि शश्वन्त ईडते प्रिया देयं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोढवे ॥
- ७ तेऽवर्द्धन्त स्वतवसो महित्वना नाकं तस्थुरुह चक्रिरे सः ।
विष्णुर्यद्वावद् वृषणं मदस्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये ।
- ८ प्र चित्रमर्कं गूणते सुराय सारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।
ये सहासि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मलेभ्यः ।
- ९ इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वानेषु भूवथः ।
तद् वा चेति प्र वीर्यम् ॥
- १० श्रयद् वृत्रमुत सनोति राजमिन्द्रा यो अग्नी सहस्री सपर्यान् ।
हरज्यन्तो वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥
- ११ इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥
- १२ इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत् पार्यां युनजते धियस्ताः ।
दूरो नृषाता शवसश्चकान आ गोमतिं धजे भजा त्वं नः ॥
- क. ‘पुष्टिमन्तौ विराजौ सांवाज्ये अनिगदे’ (आश्व. सू., २.१८.) इति स्विष्टकृताज्ययोरनिगदत्वमुक्तमिति । निगः ‘अयाडभिः’ इत्यारभ्य ‘जुवताम्’ इत्यन्तो मन्त्रः । तद्वहिते संवाज्ये इति ।

“विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः” “विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन” इत्येककपालस्य ।
 “तमिन्द्रं वाजयामसि” “युजे रथम्” इति वृत्रघ्नः । “अग्ने नय” “आ देवानाम्”
 इति स्विष्टकृतः ।]

पितृयज्ञे न पितृदेशः । न बर्हिष्मन्तौ प्रयाजानूयाजौ । न जपाः । शंयुवाकान्तं
 कर्म होतुः । ‘अग्निं होत्रायावह’ ‘स्वं महिमानमावह’ इत्यस्य स्थाने [‘अग्निं कव्य-
 वाहनमावाहयेत् । उत्तमे चैवं प्रयाजे प्रागाज्यपेभ्यो निगमयन्ति तदुपांशु । अनिगदः
 स्विष्टकृतः । आवह देवान् पितृन् यजमानायेति नित्यमेपा बह्वृचमतिः । कस्यचिद्वैत्र-
 स्याम्नानात् । यदन्यप्रकृतिवत् । हिङ्कृत्य “उशन्तस्त्वा हवामहे” इति त्रिः । न प्रवर
 उभयमतेऽपि ।] ‘अग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृतं होत्रायावह स्वं महिमानमावह’ इत्येव-
 मादि । ‘न वा स्विष्टकृतः, कव्यवाहनेन निवृत्तत्वात् । ‘स्वाहा देवानाज्यपान् स्वाहाग्निं
 कव्यवाहनं होत्राज्जुपाणा’ इति प्रयाजान्ते । “आ नो अग्ने सुकेतुना” “त्वं सोम
 महे भगम्” इत्याज्यभागयोः । “त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा” “त्वया हि नः पितरः

१. पितृदेश इति क and B. २.

२. कुण्डलान्तर्गतो भागः कपुरतके नास्ति.

३. B. २. omits न वा.

४. B. २. reads निवृत्तत्वात्.

५. B. २. reads देवं.

१ विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत्त घाम् ।

मुह्यन्त्वन्धे अभितो जनास हहासाकं मववा सूरिरस्तु ॥

२ विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् ।

तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथासत् ॥

३ तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तये ।

स वृषा वृषभो भुवत् ॥

४ युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥

५-६ See page 108, Foot-notes 2-3.

७ उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तस्समिधीमहि ।

उशन्तुशत आवह पितृन् हविषे अत्तये ॥ (तै. सं. २.६.१२.१.)

८ आ नो अग्ने सुकेतुना रथिं विश्वायुपोषसम् । माईकं धेहि जीवसे ॥

९ त्वं सोम महे भगं त्वं यून् ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥

१० त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा त्वं रयिष्ठमनुनेषि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरो न हन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥

(तै. सं. २.६.१२.१.)

११ त्वया हि नः पितरस्सोम पूर्वं कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।

बन्वन्वातः परिधीरपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मधवा भवा नः ॥

सोम पूर्वे ” “ त्वं सोम पितृभिस्संविदानः ” इति सोमस्य पितृमतः । “ बर्हिषदः पितरः ”
 “ आहं पितृन् ” “ उपहूताः पितरः ” इति बर्हिषदः । “ अग्निष्वात्ताः पितर एह
 गच्छत ” “ ये अग्निष्वात्ता येऽनग्निष्वात्ताः ” “ वान्यायै दुग्धे जुषमाणः करम्भम् ”
 इत्यग्निष्वात्तानाम् । प्रधानानां तिस्रस्तिस्रः । “ यदग्ने कव्यवाहन ” “ त्वमग्न ईडितो
 जातवेदः ” “ मातली कव्यैः ” इति स्थिष्टकृतः । निगदश्च यथादेवतम् । यदाऽग्नये
 कव्यवाहनाय मन्थं तदाप्येत एव निगदाः^१ । “ यमो दाधार यथा पञ्च ” “ त्रिकद्रुकेभिः ”

१. B. 1. reads बर्हिषदाम्,

2. B. 2. reads न तिस्रस्तिस्रः.

3. क. omits मन्थं

4. B. 2. reads मेदाः

- १ त्वं सोम पितृभिस्सं विदानोऽनु द्यावापृथिवी आततस्थ ।
 तस्मै त इन्द्रो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ (तै. सं. २.६.१२.२.)
- २ बर्हिषदः पितर ऊत्यर्थागिमा वो हव्या चक्रमा जुषध्वम् ।
 त आ गतावसा इन्तमेनाथास्त्रभ्यं शंयोररपो वधात ॥ ”
- ३ आहं पितृन् सुविदश्रामविस्ति नपातश्च विक्रमणश्च विष्णोः ।
 बर्हिषदो ये स्वधयामृतस्य भजन्त पितृस्त इहागमिष्ठाः ॥ (तै. सं. २.६.१२.३.)
- ४ उपहूताः पितरस्सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु श्रियेषु ।
 त आगमन्तु त इह श्रुवन्त्वधिश्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥ ”
- ५ अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सवस्सवः सवत सुप्रणीतयः ।
 अत्ता हवींषि प्रयताति बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ (तै. सं. २.६.१२.४.)
- ६ ये अग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।
 तेभ्यः स्वराड्सुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयति ।
- ७ वान्यायै दुग्धे जुषमाणः करम्भम् । उवीराणा अवरे परे च ।
 अग्निष्वात्ता ऋतुभिः संविदानाः । इन्द्रवन्तो हविरिदं जुषन्ताम् ॥
- ८ यदग्ने कव्यवाहन पितृन्यक्षयतावृधः ।
 प्र च हव्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ (तै. सं. २.६.१२.५.)
- ९ त्वमग्न ईडितो जातवेदोऽवाह्वयानि सुरभीणि कृत्वा ।
 प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षश्च त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ”
- १० मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वाभिर्वावृधानः ।
 यौश्च वेवा वावृधुर्ये च देवान्स्वाहाऽन्ये स्वधयाऽन्ये मदन्ति ॥ ”
- ११ यमो दाधार पृथिवीं यमो विश्वमिदं जगत् ।
 यमाय सर्वमिन्तस्ये यत् प्राणद्वायुरक्षितम् ॥
 यथा पञ्च यथा षड् यथा पञ्चदशर्षयः ।
 धर्मं यो विद्यात् स भूयाद्यथैक ऋषिर्विजानते ॥
- १२ त्रिकद्रुकेभिः पतति षड्विंशैरेकमिदं बृहत् ।
 त्रिदुग्धं गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥

इति ^१यमाय । “^१इमं यम प्रस्तरम्” “^१अङ्गिरोमिरागहि” “^१अङ्गिरसो नः पितरः”
इत्यङ्गिरस्वतः । सर्वासु विकृतिषु ‘इडोपहृत’ इति परिपाठात् । “^१अदितिर्न उरुष्यतु”
“^१महीमूषु मातरम्” इत्यादित्यस्य । “^१अग्नाविष्णू” “^१अग्नाविष्णू महि धाम”
इत्यग्नावैष्णवस्य । “^१बृहस्पते” “^१एवा पित्रे” इति बृहस्पतेः । “^१इन्द्रं वो विश्व-
तस्परि” “^१इन्द्रं नरः” इत्यैन्द्रस्य । “^१प्र णो देवी” “^१आ नो दिवः” इति सरस्वत्याः ।
“^१पूषा गा अन्वेतु नः” “^१शुक्रं ते अन्यत्” इति पूष्णः ।

१. क. omits यमाय.

२. क. reads पौष्णः.

- १ इमं यम प्रस्तारमा हि सीदाङ्गिरोमिः पितृभिस्संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बहन्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व ॥ (तै. सं. २.६.१२.६.)
- २ अङ्गिरोमिरागहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विषस्वन्त ५ हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ”
- ३ अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवस्सोम्यासः ।
तेषां वय ५ सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ”
- ४ अदितिर्न उरुष्यत्वदितिश्शर्म यच्छतु । अदितिः पात्वंहसः ॥ (तै. सं. १.५.११.५.)
- ५ महीमूषु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम ।
तुविश्वत्रामजरन्तीसुरूचीं सुशर्मणिमदितिं प्रणीतिम् ॥ ”
- ६, ७. See page 152 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I for both अग्नाविष्णू.
- ८ बृहस्पते अति यदर्थो अर्हाद् शुमद् विभाति क्रतुमज्जनेषु ॥
यद् दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं वेहि चित्रम् ॥
- ९ एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ॥
बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥
- १० इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमरुः केवलः ॥ (तै. सं. १.६.१२.१.)
- ११ इन्द्रं नरो नेमयिता हवन्ते यत्पार्या युनजते चित्रस्ताः ।
शूरो नृपाता शवसश्चकान आ गोमति व्रजे भजात्वन्नः ॥ ”
- १२, १३ See page 152 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I.
- १४ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षस्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ (तै. सं. ४.१.११.२.)
- १५ शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषु रूपे अहनी धौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वभावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ ”

शुनासीरीयस्य “^१इन्द्राग्नी रोचना दिवः” “^२अथद् वृत्रम्” इत्यैन्द्राग्नस्य ।
 “^३विश्वदेवाः” “^४विश्वेदेवाः” इति विश्वदेवस्य परिपठिते । “^५वायो शतम् ५ हरी-
 णाम्” “^६प्र याभिर्यासि” इति ^७वायोः । अन्यद्वैश्वदेववत् । वायोर्निर्गुणस्यापि सगुण
 एव^८ याज्यानुवाक्ये । यस्मान्निर्गुणस्यापि ^९वायोः श्वेतवत्यः पठिताः ॥

“इति हौत्रं पशुबन्धचातुर्मास्यानाम् ॥

1. B. 1 and 2 read शुनासीरीयस्य after परिपठिते.
2. क reads पयसः.
3. क omits अपि.
4. B. 2. omits एव.
5. B. 2. reads वायव्यस्य विपरिपठिताः श्वेतवत्यः.
6. Ibid समाप्तं पशुचातुर्मास्यहौत्रम्.

१, २ See page 281 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I.

- ३ विश्वे देवा ऋतावध ऋतुभिर्हवन्श्रुतः । जुषन्तो युज्यं पयः ॥
- ४ विश्वे देवाः नृणुतेमं हव्यं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यावि ष ॥
 ये अभिजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥
- ५ वायो शत ५ हरीणां युवस्व पोष्याणाम् ।
 उत वा ते सहस्रिणो रथ आयातु पाजसा ॥
- ६ प्र याभिर्यासि दाश्वा ५ समच्छा नियुग्निर्वायविष्टये तुरोणे ।
 नि नो रयि ५ सुभोजसं युधेह नि धीरवद्वयमश्विं च राधाः ॥

(तै. सं. २.२.१२.७.)

(तै. सं. २.२.१२.८.)

श्रीः

धूर्तस्वामिकृते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये नवमः प्रश्नः ।

प्रथमः पटलः ।

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते ॥ १ ॥

उक्त। ^कहविर्यज्ञाः । तेषु प्रायश्चित्तमवश्यम्भावि दैर्घ्यात्प्राप्तत्वात् पुरुषस्य भवति । न च ^१शास्त्रप्रत्यये कर्मण्यशास्त्रीयं कर्म शक्यते कर्तुम् । अतः प्रायश्चित्तानि ^२च शास्त्र-लक्षणान्युपदिश्यन्ते-श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तमिति । श्रूयते ^खनित्यकालं न ^३केनचि-क्लियत इति श्रुतिर्वेदः । येन लक्ष्यते ^४ज्ञायते तल्लक्षणम् । श्रुतौ लक्षणमस्य तदिदं श्रुतिलक्षणम् । किं पुनस्तत् ? प्रायश्चित्तम् । प्रायो विनाशः । कथं प्रायमुपदिष्टं विनाशं कर्तुमात्मन ^५उपदिष्ट इति ज्ञायते ? ‘चित्ती संज्ञाने’ इत्यस्य धातोश्चित्तम्, अनेकार्थत्वाद्धातोस्सन्धानं चित्तमित्युच्यते । ^६प्रायस्य चित्तं विनष्टस्य कर्मणस्सन्धानं ^७प्रायश्चित्तम् । ^८चित्तिचित्तयोस्सुडागमो ^९लक्षणात्कृतः । श्रुतौ लक्षणं प्रायश्चित्तस्योपदिष्ट-मिति ^{१०}पिण्डितार्थः ।

तत्र चोदयति-^{११}सर्वकर्मसु श्रुतिलक्षणेऽपि प्रायश्चित्तं श्रुतिलक्षणमिति न वक्तव्यमिति ।

१. B. 2. reads शास्त्रे.....प्यशास्त्रम् .	2. Ibid omits च.
3. B. 2. and 3 read केनचिद्विकृतेन.	4. B. 2. omits ज्ञायते.
5, 6. B. 2. reads उपविष्ट.	7. B. 2. reads धातुः । तस्य चित्तः.
8. B. 2. omits प्रायस्य चित्तं.	9. B. 1. reads उच्यते for प्रायश्चित्तं.
10. B. 1. adds प्रायस्य.	11. B. 2. reads पिण्डितार्थः.
12. B. 3. reads सर्वकर्मणि श्रुतिलक्षणे.	

क. सौत्रामण्यपि पशुबन्धविकारत्वादुक्तप्रायेति हविर्यज्ञा इत्यविशेषोक्तिः ।

ख. सर्वेषामाचार्योच्चारणपूर्विकैव प्रथमावगतिर्वेदस्य । नियतस्वरक्रमविशिष्टस्य तस्य तथैव सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अतो न केनचित्पुरुषेण स्वातन्त्र्येण वेदो विरचितो भारतादिवत् । तथा च नियतस्वर-क्रमविशिष्टत्वे सति आचार्योच्चारणानूच्चारणपूर्वकप्राप्यत्वे च सत्यलौकिकार्थबोधकत्वं श्रुतेर्लक्षणं सम्पद्यते ।

ग. प्रायशब्दस्य विनाशपर्यायस्याकारान्तत्वाच्चित्तिचित्तयोस्सुडागमेन प्रायश्चित्तमिति रूपसिद्धिः । लक्षणाच्च सुडागमः । गणसूत्रवृत्तिरूपेण ‘प्रायस्य चित्तिचित्तयोस्सुड् सकारो वा’ इति पठितत्वात् ।

तत्र परिहारः—अन्यानि कर्माणि श्रुतिलक्षणानि न भवन्ति, प्रायश्चित्तमेव ^१श्रुतिलक्षणमिति नैवमुपदिश्यते । ^२कस्तर्हि ? श्रुतौ लक्षणमात्रं प्रायश्चित्तस्योपदिश्यते चिह्नमात्रम् । यथा “यस्य पुरोडाशः क्षायति” इति । ^३क्षायो दाहः । तल्लक्षणं प्रायश्चित्तस्य । अतो द्वयोर्बहूनाञ्च ^४क्षामत्वे प्रायश्चित्तम् । इतरथा ‘पुरोडाश’ इत्येकवचनचोदितत्वादेकस्यैव क्षामत्वे प्रायश्चित्तं स्यात् । यथा “^५रक्षांसि वा एतत्पशुं सचन्ते यदेकदेवस्य आलब्धो भूयान् भवति” इति ^६लिङ्गसंख्ययोरविवक्षितत्वाल्लक्षणचोदनासु ^७गर्भिणीप्रायश्चित्तं द्वादशपद्या^८ षोडशपद्याञ्च भवति ।

^९विध्यपराधे विधीयते- [विधीयत^{१०} इति विधिः कर्म, अपराधोऽन्यथा क्रिया । विधेरपराधो विध्यपराधः तस्मिन् विध्यपराधेऽन्यथाभावे प्रायश्चित्तं विधीयते ।] यथा “यस्यानो वा रथो वाऽन्तराऽग्नी याति” इति अविधानेनान्तरा ^{११}रथादीनां गमने प्राय-

१. B. १. reads श्रुतिलक्षणमेवमुपदिश्यते.

२. B. १. and ३ read कस्तर्हि.

३. B. १. reads क्षाय; B. ३ क्षामः

४. B. २. reads वा for च.

५. कुण्डलान्तर्गतो भागः B. २. पुस्तके नारित.

६. B. २. omits रथादीनां.

क. “यस्यास्ते हरितो गर्भः”, (तै. सं. ३.३.१०१) इति मन्त्रस्य तात्पर्यबोधकमिदं वाक्यम् ‘यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्याह देवत्रैनां गमयति रक्षसामपहत्यै’ इत्युक्तत्वात् । ^१एकदेवस्य आलब्धः—एका देवतामुद्दिश्योपाकृतः पशुः गर्भधारणेन भूयान् भवतीति यदेतद्वैकल्यं तेन रक्षांसि सचन्ते—‘सच वच समवाये’ समवयन्ति, तत्परिहाराय पूर्वोक्तमन्त्राभिमन्त्रणेनेतां वशां देवत्र गमयति देवेष्वेव प्रापितवान्भवति, ततो रक्षांस्यपहन्यन्त इति वाक्यस्यार्थः ।

ख. ग्रहैकवाधिकरणन्यायेनोद्देश्यविशेषणानामविवक्षेव निमित्तविशेषणानामप्यविवक्षेति ।

ग. ‘यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत “धाता रातिस्सूर्यो देव” इत्याहुती हुत्वा’ (आप. श्रौ. ९.१८.१६.) इत्यादिना विहितम् ।

घ. प्रायश्चित्तविधायकवाक्ये ‘अष्टापदी’ति पदं गर्भिणीत्वं बोधयति, गर्भपादैस्सहास्या अष्टौ पादा भवन्तीति । अत्रैकत्वस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षायां सत्यां द्वादशपद्यां षोडशपद्याञ्च गर्भद्वित्वे च समानमिदं प्रायश्चित्तमिति ।

ङ. सूत्रमेवमाश्रित्य व्याख्याति । तत्र प्रथमसूत्रेण-प्रायश्चित्तस्य श्रुतौ लक्षणं चिह्नमुक्तम् । द्वितीय-सूत्रेण-विहितस्य पुरुषप्रवृत्त्यपराधे प्रायश्चित्तं, न विधानान्तरेण विहितस्यान्यथाभावे भवतीति ।

च. “वज्रो वै चक्रम् । वज्रो वा एतस्य यज्ञं विच्छिनत्ति, यस्यानो वा रथो वाऽन्तराऽग्नी याति आहवनीयमुद्राप्य गार्हपत्यमुद्धरेत्” (तै. ब्रा. १.४.४.१०.) इति रथचक्रस्य वज्रसमानत्वात् आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये रथस्य शकटस्य वा गमने सति वज्रेण यज्ञो विच्छिद्येत । अतस्तत्परि-हारायाहवनीयं विनाशय गार्हपत्यापुनरुद्धरणं प्रायश्चित्तं विहितमिति ।

श्चित्तम् । ^कयत्र विधिः, न तत्र प्रायश्चित्तम् । यथा रथे ^{वा}ऽनसि ^{वा} दक्षिणामूले नीयमाने ।

अथवा 'श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयत' इत्येकं सूत्रम् । अर्थ-विशेषश्चान्यः—विधीयते ब्राह्मणेनेति विधिः कर्म । तस्यापराधेऽन्यथाक्रियायाम् । श्रुतिलक्षणं विधीयते न स्मृतिलक्षणम्, विधानसामर्थ्यात् । यत्र ह्युभयस्य प्राप्तिः कर्ममध्येऽपि हि ^खस्मृतिलक्षणं प्रमाणम् । तत्र ^गब्राह्मौदनिको यदा सर्व औपासन आहितोऽनुगच्छति तदौपासनानुगमनप्रायश्चित्तञ्च प्राप्नोति "यदि प्रायायादनु वा गच्छेत्" इति । ब्राह्मौदनिकश्च विध्यपराधे श्रुतिलक्षणमेव ^घविधीयत इति नियमाद्ब्राह्मौदनिकमेव भवति । अग्न्युत्पत्तिस्तु या औपासनस्योक्ता सैव भवतीति । 'यावन्न समारोप्यते विध्यपराध' इति वचनात् ॥ १ ॥

पुरुषापराधे तु स्मार्तश्च श्रौतश्चोभय^१ भवति प्रायश्चित्तम् । यथा पर्याहितादीनामेकैकप्राणां यूपादीनां विकल्पो दृष्टः, इहाम्येकैकैकमित्तानां ^२प्रायश्चित्तानां विकल्पस्यादत्त इदमुच्यते—

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युचचीयीरन्
अन्तरत्वात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्दोषे एकस्मिन्निमित्ते यानि श्रूयन्ते प्रायश्चित्तानि-यथाऽग्निहोत्रस्कन्दने "अस्काच्चौः पृथिवीम्" इत्यमिमन्त्रणम्, "उन्नम्भय" इत्युपसर्गः, अनशनम् 'आ होतोः प्रातस्सायं नाशित्' इति । ^३एतेषां समुच्चय एव भवति । किं कारणम् ? अर्थान्तरत्वात् ।

१, २. B. २. omits वा.

३. B. २. reads इत्येतदेकं.

४. B. २. omits हि.

५. B. २. reads भवतीति.

६. B. २. omits उभयं.

७. B. १. omits प्रायश्चित्तानां.

८. B. २. omits प्रातः

९. B. २. reads समुच्चय एतेषां भवति.

क. "यजुर्वेदं रथमध्वर्यवे ददाति" इति वाजपेये विधिः । तत्रान्तराऽग्नी नीयमानेऽपि तस्मिन् प्रायश्चित्तमिति ।

ख. यथाऽऽचमनादिकं कर्माङ्गत्वेन वेदमूलस्मृतिवाक्यैर्विहितम् ।

ग. ब्राह्मौदनपाकार्थमौपासनस्सर्व आहितः पाकात्पूर्वं यद्यनुगच्छेत् तदौपासनानुगमप्रायश्चित्तम् । उत्पत्तिस्तु-औपासनविहितैव स्मृतिप्राप्ता । यदि पाकादूर्ध्वमनुगच्छेत् तदाऽप्युत्पत्तिरौपासनविहितैव । प्रायश्चित्तन्तु- 'यदि प्रायायादनु वा गच्छेत्' इति । नात्र स्मृतिप्राप्तं प्रायश्चित्तम् । तस्माच्छ्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते न स्मृतिलक्षणमिति योजना ।

अर्थान्तरस्य भावोऽर्थान्तरत्वम्, तस्मादर्थान्तरत्वात् । अर्थः प्रयोजनम् । ^१प्रयोजनान्यत्वा-
दित्यर्थः । अन्यत्प्रयोजनमभिमन्त्रणेन, अन्यदुपसर्गेण, अन्यच्चानशनेन । ^कअतस्समुच्चयः ।
यथा लोके-अक्षयामयेऽन्यो दोषोऽङ्गनेन हन्यते, अन्योऽनशनेन, अन्यो निवातशयनेन ।
^२अतो दोषनिर्घातार्थत्वात्समुच्चयः ।

उपदेशस्तु-यत्रार्थवादेनार्थान्तरवादो^३ न भवति, एकार्थैव, तत्र विकल्प एव
भवति न ^खसमुच्चयः । यथा-पाथिकृतः स्वर्गपथप्रतिपत्त्यर्थः, ^४तथा वैश्वानरोऽपि स्वर्गपथ-
प्रतिपत्त्यर्थ एव । अतस्तयोर्विकल्प एव भवतीति समुच्चयोऽन्याय्यः । अदृष्टदोष
उभयोरुपदेशादुभाभ्यामेव हन्यत इति । यस्तु शाखान्तरस्थो विधिः ‘एकेषाम्’ इत्युच्यते
^५तत्र विकल्प एवाधिकविधेरनित्यत्वात्^६ । यथा ‘देवांजननमगन्यज्ञ इत्येकेषाम्’ इति
^७समुच्चयसम्भवेऽपि तत्र विकल्प एव ॥ २ ॥

तत्र त्रिविधं प्रायश्चित्तम्—

जपो होम इज्या च ॥ ३ ॥

जपोऽनाज्ञातस्य । होमस्तस्यैव । अन्येषान्तु “ त्वं नो अग्न ” इत्येवं
प्रकाराणाम् । इज्या पुनःक्रिया । यथा “ अन्यां दुध्वा पुनर्होतव्यम् । अथोत्तरस्मै हविषे

१. B. 2. adds प्रयोजनार्थत्वात्.

२. B. 2. omits अतः and reads दोषनिर्घातार्थत्वेऽपि.

३. B. 1 and 2 read अर्थान्तराभावः.

४. B. 1. reads यथा.

५. B. 2. omits एव भवति.

६. Ibid तत्र.

७. B. 2 and 3 read च.

क. यद्यपि दोषनिर्घातः प्रयोजनमेकम्, तथाप्येकस्मिन् दोषे निमित्तेऽनेकप्रायश्चित्तोपदेशाद्विकल्पस्य चान्याय्य-
त्वाद्दोषनिर्घातार्थत्वेऽपि चान्तरप्रयोजनभेदेन साधनतया समुच्चयोपपत्तेः पाक्षिकत्वमन्याय्यमिति
समुच्चयः ।

ख. यथा “ विहिमिर्भजेत् ” “ यवैर्यजेत् ” इत्यनयोर्यागसाधनव्रीहियवविधायकत्वेनैकार्थत्वात्समुच्चयो
न भवति तथैव पथिकृते वैश्वानरयोरपि स्वर्गपथप्रतिपत्त्यर्थत्वरूपस्यैकस्य प्रयोजनस्यार्थत्वादौघितत्वात्
समुच्चयः । ‘ अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां
पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् पथो वा एषोऽध्यपथेनैति ” “ अव वा एष सुवर्गांस्तोकाच्चिद्धयते ओ दर्शपूर्णमा-
सयाजी सन्नमावास्यां वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाधिज्येते वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् ” इत्युभयत्र सार्थवादो विधिरित्युपदेशमतम् । Cf. पृथ्वीमांसासूत्र. 12.3.12.

ग. एकशाखीयप्रयोगोपदेशे शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारे ‘एकेषाम्’ इति न वक्तव्यम् । अतो यत्रैकेषामिति
निर्देशस्तत्र विधीयमानप्रयोगादधिकप्रमोपदेश इत्यवगमादनित्यत्वमिति ।

घ. अदृष्टकार्यत्वात्समुच्चयसम्भवेऽपि विकल्प एव मतान्तरत्वेनोपन्यासादिति ।

वत्सानपाकुर्यात् ” इति ॥ ३ ॥

दोषानिर्घातार्थानि भवन्ति ॥ ४ ॥

एतानि त्रिविधान्यपि प्रायश्चित्तानि यो विध्यपराधे दोषस्तस्य निर्घातार्थानि^१ भवन्ति, त्रिविधस्यानुक्रमणात्^२ । “ यद्युत्पूतं विचित्रं देयम्^३ ” इत्यत्र दानं केवलं दोषनिर्घातार्थं न भवति । अत्र होमो वा सर्वप्रायश्चित्तस्य जपो वाऽनाज्ञानत्रयस्य कार्य एव । कर्मार्जं प्रायश्चित्तं दोषनिर्घातश्च करोति । ‘अत्र होमो वा गृहदाहादौ फलवदिति मीमांसकाः ॥ ४ ॥

अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि ॥ ५ ॥

तच्च ‘दोषादनन्तरं कर्तव्यम्, न. ‘पर्वपेक्षा इष्टीनामपि ॥ ५ ॥

निर्हृते दोषे पुनःकृत्स्नं कर्म ॥ ६ ॥

अपनीते दोषे प्रायश्चित्तेन पुनस्तकर्म कृत्स्नं भवति-सकलं^४ भवति । यथा लोके छिन्नो हस्तो न पुनर्जायते क्षतसंरोपणमेव^५ क्रियते मेषजेन । इह पुनस्सकलं जायते कर्म प्रायश्चित्तेन फलदाने^६ समर्थं श्रुतिप्रत्ययात् ॥ ६ ॥

तस्य नावचनात्पुनः प्रयोगः ॥ ७ ॥

तस्य कर्मणोऽपनीतदोषस्य वचनादृते पुनः प्रयोगो न भवति^ख । सकृत्प्रयोग-स्त्वन्तरेणापि वचनं भवति^ग । यथा कालातिपत्तौ कृत्वा^{१०} पाथिकृतं वैश्वानरश्च पौर्णमासो दर्शो वा क्रियते । यथानस्य पर्वणो न कालो^{११} विरुध्यत इत्युपदेशः^घ ।^{१२} एवमुपदिष्टं

१. B. 2. omits भवन्ति.	२. Ibid reads अनुक्रमात्.
३. B. १. reads देयमित्यस्य.	४. B. २. reads आनाज्ञातस्य.
५. B. २. omits अत्र.	६. B. १. reads दोषानन्तरं.
७. B. १. reads पर्वपेक्षिणामिष्ट्यादीनामपि.	
८. B. १. reads इव.	९. B. २. reads दानसमर्थ.
१०. B. ३. reads पाथिकृती वैश्वानरीश्च.	११. ibid अपरुध्यते.
१२. B. १. reads एवमपि शिष्टं.	

क. प्रायश्चित्तेन दोषनिर्हारेण कृते कर्मवैगुण्यपरिहारात्फलदाने समर्थं कर्म भवतीति ।

ख. “ अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ” इत्यादि वचनं यत्र नास्ति न तत्र पुनः प्रयोगः ।

ग. गौणकालेऽप्यननुष्ठितस्य कर्मणः फलसाधनत्वासम्भवात् प्रायश्चित्तस्य च क्रियमाणकर्मवैगुण्यसमाधान-मात्रत्वात्तावता फलसिध्यनुपपत्तेः सकृदनुष्ठानं कर्तव्यमेवेति ।

घ. पूर्वस्य कर्मणस्त्वकालाननुष्ठाने तस्योत्तरकर्मकालानुष्ठानेऽपि कालबाधप्रसङ्गात्परकर्मकालात्प्रागेव पूर्वस्या-नुष्ठानमिति । स्वपक्षोऽप्ययमेव-परकर्मकालात्प्राक्पूर्वकर्मणऽनुष्ठानसम्भवे कर्तव्यमेवेति ।

निदानकारेणापि^क 'सर्वमहः प्रातराहुतेः स्थानं सर्वा रात्रिस्सायमाहुतेः । आपूर्यमाणपक्षो दर्शस्य, कृष्णः पौर्णमासस्य, तथा पशुरपूर्णे संवत्सरे सोमश्च' इति ।^ख व्यवाये तु प्रायश्चित्तमेव क्रियते उत्तरेज्याधिकारार्थम् ।^ग अकाले 'च कृतमकृतमिति न क्रियते तत्कर्म । ऊन्येनान्यस्य' कर्मणः कालोऽपरुद्ध इति । तथाऽङ्गमपरिसमाप्ते 'प्रधाने क्रियते, परिसमाप्ते तु न कर्तव्यम्, 'तदुपकारार्थत्वात्'^घ । द्रव्यसंस्कारस्तूपयुक्ते द्रव्ये लुप्यते, तदर्थत्वात् । अन्तरितप्रायश्चित्तन्तु ह्रियते, संस्कारलोपात् । संस्थिते प्रधाने यदङ्गं लुप्तं तस्यार्थे यत्र तु वचनं तत्र 'पुनः प्रयोगोऽपि भवति । यथा "अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् अथान्यामिष्टि-मनुष्यणां तन्वीत" इति ॥ ७ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यञ्जुहुयात् ॥ ८ ॥

अन्वाहिताग्निः 'कृतान्व्यन्वाधानः । तस्य यदावश्यम्भावि दैवाद्भग्नं भवति स गमिष्यामीति जुहोति—“तुभ्यं त” इति । वास्तोष्पतिप्रत्याम्नायः^ङ ॥ ८ ॥

पृथगरणिष्वग्नीन्समारोप्य प्रयाति ॥ ९ ॥

1. B. 1. omits च.	2. B. 1. reads अन्येन कर्मणारस्य.
3. B. 2. omits प्रधाने.	4. B. 2 and 3 read उपकारित्वात्.
5. B. 1. reads तु for पुनः.	6. B. 2. reads कृतान्वाधानः.
7. B. 2. reads इति जुहोति.	

क. नित्यानां कर्मणामसकृत्कर्तव्यानां मुख्याकालातिपत्तौ आगामिकर्मकालात्प्राक् स्वरूपेणानुष्ठानं कर्तव्य-मित्यनेन सूत्रेणोच्यते । न चेदं वचनं मुख्यकालविधायकम् 'आपदि हुतमित्येव प्रतीयत्' इत्युक्तत्वात् ।

ख. मुख्यगौणकालानुष्ठाने प्रायश्चित्तमेव कर्तव्यं न तत्कर्मस्वरूपानुष्ठानम् । तत्र प्रायश्चित्तेनैव तत्कार्यसिद्धिः कल्प्यते उत्तरकर्मस्वधिकारसिद्ध्यर्थम् । यावज्जीवाभ्यासेन नियतपूर्वापरवर्तिनां कर्मणां तत्तन्नियतकालेऽधिकारप्राप्तेः कृत्स्नत्वात्पूर्वाधिकारकार्यसिद्ध्युत्तरकालमुत्तराधिकारप्राप्तिः । यद्यप्येतादृशाधिकारक्रमपरवचनं नास्ति "बृहस्पतिसेवेनेष्ट्वा वाजपेयेन यजेत" इतिवत्, तथापि प्रयोगविधिना सामर्थ्यप्राप्तकमस्याप्यनुज्ञातत्वात्पूर्वकाले तत्कालवर्तिकर्मधिकारे प्राप्ते तत्साधनानुष्ठानस्यावश्यम्भावित्वात् तत्कार्यसिद्ध्यानुत्तराधिकारः । अतः प्रायश्चित्तेनापि पूर्वाधिकारकार्ये सम्पन्ने उत्तराधिकारप्राप्तिरित्यभिप्रायः ।

ग. उत्तरकर्मकाले पूर्वकर्मनुष्ठानानन्तरमुत्तरकर्मनुष्ठाने पूर्वकर्मणोऽकृतत्वमेवेति न तत्कृत इति ।

घ. प्रधानोपकारकत्वादङ्गस्य प्रधानप्रयोगसमाप्तेः पूर्वं व्युत्क्रमेणान्तरितप्रायश्चित्तं कृत्वा तत्कर्तव्यम् । परिसमाप्ते तु प्रधाने विस्मृतमङ्गं न कर्तव्यम्, बहिः प्रयोगे क्रियमाणस्योपकारकत्वाभावादिति ।

ङ. गमिष्यामीति सङ्कल्प्य यानेषु भाष्यानि समारोप्य वास्तोष्पतीयस्थाने "तुभ्यं त" इति जुहोति ।

अध्यायानामपि समारोपणम्, अन्वाहितत्वात् । आत्मसमारोपणमपि लभ्यते ।
नेत्युपदेशः ॥ ९ ॥

यत्र वसेद्देवा मेष्टिं संस्थापयेत् ॥ १० ॥

यत्र वसतिरस्य भवति निर्भये तत्रेष्टिसंस्था, कृतान्तात् ॥ १० ॥

यद्यन्वाहिताग्नेरा . वनां योऽनुगच्छेदन्वाग्नेरुषसामग्रमह्यति-
त्यन्यं प्रणीय भूरित्युपस्थाय यो अग्निं देववीतये हविष्मा आवि-
वासति । तस्मै पावकं मृडय स्वाति पूर्णं क्षुवं स ह्यष्टाष्टिं च हुत्वा
“इदं विष्णुर्विचक्रम” इत्याहुतिं पुर्यात् ॥ ११ ॥

अन्वाहिताग्नेरनुगमने प्रायश्चित्तं भूरित्युपस्थानं मनसा । क्षुवेण सर्वप्रायश्चित्तम् ।
समुच्चयेनापि न ह्ययते सर्वप्रायश्चित्तमिति । केचित्त्वाहुः- ‘पूर्णं क्षुवं हुत्वा सर्वप्रायश्चि-
त्तश्चास्य’ नियतं जुहोतीति ॥ ११ ॥

जपेदित्येके ॥ १२ ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् ॥ १३ ॥

व्रतोपायने भवं यजुर्व्रतोपायनीयम् “अग्ने व्रतपत” इति । यावद्वा ‘येनोक्तं
तदेव मनसा केवलं जपति । यजमानार्थत्वाद्गतानां याजमानम्, “चरिष्यामि” इति
‘लिङ्गात् । ‘योऽग्नीन्वाभ्राय व्रतमुपैति स यदुद्गावति विच्छित्तिरेवास्य सा’ इत्यनुगते
‘व्रतविच्छेदाद्यजुषा तस्य सन्धानम् । उपदेशस्तु- पूर्वं सर्वं व्रतोपायनीयं पुनर्यजमानस्येति ।
केचित्तु-व्रतोपायनीयं यजुरध्वर्युर्जपतीत्याहुः, यजमान इत्यवचनात् ॥ १३ ॥

१. B. २ reads अयते

२. Ibid पूर्णक्षुवं

३. Ibid अत्र नियतं

४. B. १. reads येन नोक्तं

५. B. १. reads व्रतच्छेदात्.

क. आहवनीयादीनामित्यर्थः ।

ख. ‘पृथगरणीषु’ इति वि. अत्र आत्मसमारोपणं नेत्युपदेशमतम् ।

ग. पूर्वं यावत्कृतं तत ऊर्ध्वं कुर्यादित्यर्थः ।

घ. “मनसोपतिष्ठेत् मनो वै प्रजापतिः” इति श्रुतेः ।

ङ. उत्तमपुरुषसामर्थ्यायाजमानत्वं व्रतस्य । व्रतस्य विच्छेदे सति ‘अग्ने व्रतपत’ इति यजुषस्तत्सन्धा-
यकत्वाद्यजुरपि याजमानमिति ।

च. इष्टार्थे-वेन पुनर्यजमानो व्रतोपायनीयं सर्वं यजुश्चतुष्टयं जपतीत्युपदेशमतम् ।

१. ‘अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, त्रायो व्रतपते, आदित्य व्रतपते, व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि’ ।

यः कश्चनानुगच्छेदेतदेव प्रणयनवर्जमावर्तेत ॥ मन्थेद्गार्ह-
पत्यम् ॥ १४ ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः ॥ १५ ॥

यः कश्चनानुगच्छेदिति नान्वाहितप्रायश्चित्तम् । सभ्यावसथ्ययोस्सर्वप्रायश्चित्तमेव
या प्रकृतिरितरेषामित्यवचनाद् द्वयोरेवानुक्रमणात् । निरवशेषवादात्सोमेऽपि दीक्षणीयोत्तरकाल-
मन्वाहितप्रायश्चित्तमेव त्रयाणामपि । प्रणीते त्वौत्तरवेदिके यद्गार्हपत्यमुद्गा(स)येत्, अत एव
पुनर्मन्थेदिति शालामुखीयस्य स्यात् । औत्तरवेदिकस्य त्वन्वाहितप्रायश्चित्तमेव, यावन्नाग्नी-
ध्रीयप्रणयनमेतदेव प्रणयनवर्जमावर्तेतेति वचनात् यस्मिन् 'कस्मिंश्चिदग्नानुगस्थानादि'
सहोमकं क्रियतेऽष्टष्टरूपसाधनत्वात् । इतरथा^१ आहवनीय एव हूयेरन् । केचित्तु होम
आहवनीय 'एवापरिहार्योऽयमिति ॥

यद्याहिताग्नेरग्निरपक्षायेदा शम्यापरासात्परिवाजपतिः कविर-
ग्निरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य तं सम्भरेदिदं त एकं पर उत
एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशस्तनुवै चारुरोधि प्रिये
देवानां परमे जनित्र इति ॥ १७ ॥

^१अपक्षायं देशान्तरगमनम्, ^२अग्नेरविधानात् । अन्वाहिताग्नेरेव मा भूदपक्षाय-
प्रायश्चित्तमिति सर्वार्थं पुनराहिताग्निग्रहणम् । आहिताग्नेरिति वचनाद् ब्राह्मौदनिके न
भवतीत्युपदेशः^३ । अन्वाहिताग्नेर्नापक्षायविधिः, पुनराहिताग्निग्रहणात्^४ । सोमे चित्येऽग्नौ
च कालवृद्धिभयान्नापक्षायविधिः । शम्यापरासः शम्याक्षेपः । यावच्छम्यया प्रविध्येत्
तावति गते चाग्नौ प्रायश्चित्तम् । ^५उपदेशो मर्यादा शम्यापरासः । अर्वागपि प्रायश्चित्तम् ।

१. B. २. omits कस्मिंश्चिद्.

२. B. १. reads उपस्थानादि होमान्तं and omits अष्टष्टरूपसाधनत्वात्.

३. B. २. adds होमाः after इतरथा and omits एव.

४. B. १. reads अपरिहारः.

५. B. १. reads अवक्षायं

६. B. १. adds अग्नौ च after उपदेशः.

क. प्रणयनादिविधानमन्तरेणाग्नेरायतनाद्वर्हिर्मनमपक्षायम् ।

ख. 'यद्यग्निरपक्षायेत्' इत्येतावतैव सर्वमग्निसिद्धेराहिताग्निग्रहणाच्छ्रुतः सोमे ब्राह्मौदनिकावस्थायां न
भवति प्रायश्चित्तम् ।

ग. अन्वाहितावस्थाविशिष्टस्य नापक्षायविधिः, आहिताग्निराचक्षोपादानस्याहिताग्निमात्रे तात्पर्यात् ।

यत्र परिक्रमणाय शक्यम् । परिक्रमणं सर्वतः प्रदक्षिणीकरणम् । ^१यस्मादभिर्गतः तत्र क्षेपः^२ सम्भरणम् ॥ १७ ॥

यदि परस्तरामपक्षायेदनुप्रयायावस्येत् ॥ १८ ॥

परस्तरां परतश्शम्याप्रासात्^३ । अ-प्रयायं तं देशं गत्वा यत्र गतोऽग्निः । असमारूढा अग्नयः प्रत्यक्षं नीयन्ते, एकदेशस्य समारोपणाशक्यत्वात् । ^४प्रवृत्तमित्यन्येऽपि प्रत्यक्षं नीयन्ते । केचित्तु-अपक्षाणवर्जं समारोप्य नयन्ति, देशान्तरगमने समारोपणं दृष्टमिति । अवसानं तत्रैकमहस्तिष्ठति ॥ १८ ॥

तदग्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ १९ ॥

पथोऽन्तेकादूर्ध्विराहरेत् ॥ २० ॥

कृत्वा पाथिकृतीम् । पथोऽन्तेकात् पथस्समीपात् बर्हिः । “ ‘अग्ने नय ” “ ‘आ देवानाम् ” इति पाथिकृतः, प्राकृते स्विष्टकृतः ॥ १९, २० ॥

अन-प्रातः दक्षिणा । सिद्धिमाष्टेऽस्तिष्ठते ॥ २१ ॥

यद्यग्निहोत्रमध्येऽवसानं कृत्वाऽग्निहोत्रसंस्था^५, तत इष्टिः । अथेष्टिमध्ये पशुमध्ये वा पथिकृतोऽपि तदेव तन्त्रमुपजीवति । नीत्वामीन् कृतान्तात्प्रक्रमः । अथेष्टिमध्ये सर्व-प्रायश्चित्तम्, नान्येष्टिः “ यस्य यज्ञे प्रतत ” इति लिङ्गात्सर्वत्र ॥ २१ ॥

ततः श्वोभूते गृहेषु प्रत्यव यति ॥ २२ ॥

श्वोभूते श्वः प्रभाते गृहानागच्छति^६ । ^७सोमेऽपि दीक्षासु देवयजनम् ॥ २२ ॥

यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्स्थाने वायव्यां यवागूं निर्वपेत् ॥ २३ ॥

1. B. 2. reads यस्माभिर्गतः.

2. Ibid wrongly reads पक्षेयः for प्रक्षेपः.

3. B. 2. reads परायात्.

4. Ibid समारोपणस्य.

5. Ibid प्रवृत्ति.

6. Ibid पाथिकृतं.

7. Ibid प्राकृतः स्विष्टकृतः.

8. B. 2. omits सर्वप्रायश्चित्तम्.

9. B. 2. and 3 read गच्छति.

10. B. 2. reads सोमोऽपि दीक्षिगानु.

क. देशान्तर इति शेषः ।

१ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोष्यसज्जुहुराणतेनो भूयिष्ठां ते नमउर्कि विधेम ॥

(तै. सं. १.१.१४.३.)

२ आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छन्ननाम तदनु प्रवोळ्ढुम् ।

अग्निविद्वान् त्स यजार् सेडु होता सो अथ्वरान् त्स आदन् कवययाति ॥ (तै. सं. १.१.१४.३.)

यदि पिबेयुर्वत्सा अपाकृताः यदेज्या न संवर्तते तदा यवागूः । क^१ अर्धपाने त्वन्तस्ति-
प्रायश्चित्तम्, सर्वप्रायश्चित्तञ्च 'हूयते । यवागूः व्रीहिभिरपि 'बालपेया' ख । 'सान्नाय्ये पूर्व-
निर्वापादयस्त्वर्थलोपान्निवृत्ताः, न शास्त्रात् । इह तु तस्यौषधगुणत्वात्क्रियन्ते 'निष्पत्यर्थत्वाद्-
विपः' ग । उद्वासनोत्तरकालन्तु सान्नाय्यधर्मा एव, स्थानापत्तेः । अन्ये त्वाहुःतिरः पवित्रसेका-
दयस्सान्नाय्यधर्मा एव स्थानापत्तेः, नार्थलुप्ता इति । शाखाहरणादयस्तु दोहनान्ता^२
अर्थलुप्ता इति न क्रियन्ते । निर्वापणादयस्तु तण्डुलोत्पादनान्ता^३ अर्थलोपात्सान्नाय्यापूर्व-
निवृत्ताः । इह त्वौषधगुणा^४ उपकुर्वन्तीति क्रियन्ते । “ 'वायो शतम् ” “ 'प्र याभिः ” इति
वायोः । हुतानुमन्त्रणं सान्नाय्यवत् । 'नानादेवतत्वात्पृथक्प्रदानम्' । सान्नाय्यस्य यदा तु दोह-
द्वयं पिबन्ति वत्सास्तदा यवाग्वोरेकदे^५ वतत्वात्सह प्रदानम् ॥ २३ ॥

1. B. 2. reads हूयत इति.

2. Ibid wrongly reads बालपेया.

3. B. 1. reads सान्नाय्यापूर्वनिर्वापणादयः.

4. Ibid नित्याधत्वात्.

5. B. 2. reads दोहनान्ताः.

6. B. 1. तण्डुलोत्पादनान्ताः.

7. B. 2. reads गुणवत्.

8. Ibid निघ्न.

9. Ibid प्रधानं.

10. Ibid दैवतत्वात्.

क. एकदेशपरोऽर्धशब्दः, यागमात्रद्रव्यसम्भवेऽपि प्रायश्चित्तं कृत्वा दोहनादि यतैव्यम् । सर्वप्रायश्चित्तन्तु
समुच्चयपक्षे यागनिवृत्तिसम्भवेऽपि “ नास्यैतां रात्रिं कुमारा अपि पयो लभन्ते ” इति सर्वस्य पयसो
दोहत्वादेकदेशविनाशोऽपि प्रायश्चित्तं भवत्येवेति ।

ख. घनीभावनिकृत्यर्थं बालपेयेति । यथा बाला अपि पिबेयुस्तथा यवागूसम्पादनीया । सापि यदैरेवेति
न, किन्तु व्रीहिभिरपि सम्पादयितुं शक्यत इत्यर्थः ।

ग. निर्वापावधातादयस्तस्मिन्प्रयोगकारका धर्मा दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठिताः प्रकरणात्सर्वयागार्थत्वं भज-
माना अपि “ व्रीहीनवहन्ति ” “ चतुरो मुष्टीनिर्वपति ” इत्यादिविनियोजकवाक्यसामर्थ्यादौषध-
द्रव्यकयागार्थत्वमेव तेषाम् । ईदृशयागार्थत्वमपि न स्वरूपेण, आनर्थक्यापातात्, किन्तु तत्तयाग-
जन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वमेव स्वीकर्तव्यम् । तथा सति सान्नाय्यापूर्वप्रयुक्तत्वं निर्वापादीनां न प्राप्नोति,
सान्नाय्ययागस्यौषधद्रव्यकत्वाभावात् इति यद्यपीयं स्थितिः तथापि प्रकृते नैमित्तिकप्रयोगे सान्नाय्यया-
गस्य यवागूद्रव्यं देवतान्तरञ्च विहितम् । तत्र यवाग्व्वा निष्पत्यर्थमवधातनिर्वापादीनामपेक्षित-
त्वाद् द्वारसत्वात्तेषां सान्नाय्यापूर्वार्थत्वमपि प्राप्तमुपवेशत एव । न चास्य कर्मणो विकृतिरूपत्वम्,
प्रकृति भूतस्यैव कर्मणोऽभ्युदयेष्टिवद् देवतान्तरविशिष्टप्रयोगमात्रोपदेशात् । अत उपदेशत एवौषध-
धर्मा भग्न क्रियन्त इति ।

१ वायो शत^१ हरीणां युवस्य पोष्याणाम् ।

उत वा ते सहस्रिणो रथ आयातु पाजसा ॥

(तै. सं. २.२.१२.७)

२ प्र यामियांसि वाश्वाः समच्छा नियुज्जिर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रथिः सभोजसं युवेह निवीरवद्रव्यमभिर्य च राधः ॥

(तै. सं. २.२.१२.८)

अथोत्तरस्मै हविषे वत्साप्युत्थापवसेत् ॥ २४ ॥

उत्तरं हविः । पुनरावृत्तिस्सर्वस्य दर्शय, हविश्शब्दस्य ^१प्रदर्शनार्थत्वात् । प्रणयनादिब्राह्मणभोजनान्तं तत्संस्थाप्यान्यद्विः 'तद्वैवतं निर्वपेत्' इत्यत्र तद्वैवतवचनात् । केचिद्विद्वन् दधि पयो वा पुनरावर्तयन्ति, इतरयोरदुष्टत्वात् : अन्ये तु प्रधानेज्यां कृत्वा तदैव वत्सापाकरणादीन्यावर्तयन्ति । तेन चेष्ट्वा शेषं सर्वप्रधानानां तन्त्रेण ॥ २४ ॥

यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमाच्छन्तीन्द्राय व्रीहीभिरुप्योपवसेत् ॥ २५ ॥

सायं दोहस्यार्तिः नाशो दोषोऽपहरणं वा । इन्द्रायेति ^२प्रदर्शनम् । महेन्द्रायजिना महेन्द्रायेति । व्रीहीनिति ^३वचनाद्यवकालेऽपि व्रीहय एव निरुप्यन्ते । निर्वापं कृत्वा ग्राम्येभ्य उपवसति आरण्याशनं करोति । अथ तु कृते, ^४विनाशे निर्वापं एव क्रियते । अन्य-
त्राप्यार्तिगतावनन्तरं निर्वापः । दर्भानास्तीर्य, अमीहोत्रहवणीं ^५शूर्पश्चापरतः । पुरतः पात्री यदि पात्र्यां निर्वापः ^६ । “संविशन्ताम्” इत्यभिमृश्य वाग्यतः सुगादानादि अन्वावापनान्त-
मिन्द्राय कृत्वा विरमति । श्वभूते यथाप्रकृति कृत्वा ^७वाग्यतः “पात्राण्यभिमृश्यासंमृष्टान्यामेय-
निर्वापादि प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

यत्प्रातस्स्यात्तच्छतं कुर्यात् ॥ २६ ॥

व्रीहयः ^८प्रवृत्ताः साक्षाद्यस्य प्रतिनिधिरिति प्रातर्दोहेऽपि त एव स्युः, अत उच्यते—

१. Ibid संप्रदर्शनार्थत्वात्. B. १. हविश्शब्दसंसर्गित्वात्.

२. B. १. reads निर्वापण.

३. B. २. reads शूर्पश्च परतः पात्री.

४. B. १. reads रक्ष्यश्च पश्चात् after निर्वापः.

५. B. ३. omits कृत्वा.

६. B. २. reads पात्राणि संमृष्टानि.

क. 'उत्तरस्मै हविष' इत्येकवचनश्रवणेऽपि हविरशब्दस्यैकवचिर्दिष्टस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कृत्स्नप्रयोगा-
वृत्तिरिति ।

ख. सदेवताके यागे द्रव्यमात्रं प्रतिनिधीयते । तेन साक्षाद्ययाजिमात्रस्य नैमित्तिकमिदं कर्म सिध्यति ।
इन्द्रायेति देवतानिर्देशाभावे प्रकृतत्वाद्यवागूदेवतैवात्रापि प्राप्नुयात् । अतस्साक्षाद्यस्य देवता-
प्रदर्शनार्थमिन्द्रायेति निर्देशः ।

ग. निर्वापतिचोदनया व्रीहिवचयोरुभयोः प्राप्तौ सत्यां व्रीहीनिति वचनाजियमः क्रियते “सोमाभावे
भूतिज्ञानभिषुण्वादि” तिष्ठत् । तेन यवकालेऽपि व्रीहय एव निरुप्यन्त इति ।

घ. कृते तूपवासे पश्चाद्यदि सायं दोहार्तिस्तर्हि निर्वाप एव नोपवासः ।

ङ. “इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुषः” (तै. स. २.५.३.२.) इति साक्षाद्योत्पत्तिब्राह्मणे साक्ष्येन सह
व्रीहीणामप्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । अतस्तुल्यधर्मतया प्रतिनिधिरूपेणैकस्मिन् सायं दोहे प्रवृत्ता व्रीहयः

यत्प्रातस्स्यात्तच्छृतं कुर्यादिति ॥ २६ ॥

अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशस्स्यात् ॥ २७ ॥

इतरः कृतनिर्वाप ऐन्द्रो वा माहेन्द्रो वा पुरोडाशः क्रियते । १ प्रतिनिधित्वात्सा-
न्नाय्यधर्मा एव यथाग्वादीनां पञ्चशरावपर्यन्तानाम् । यैस्तु हविस्सिद्धिस्त ओषधिधर्मा अपि
कार्यास्तद्द्वारम् इति ॥ २७ ॥

तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेत् ॥ २८ ॥

एतदेव प्रातर्दोह आर्तिगते प्रायश्चित्तम् ॥ २९ ॥

सायं दोहेनास्य समवदाय प्रचरेत् ॥ ३० ॥

दोहेन २ सह प्रदानं पुरोडाशस्य । अत्रापि पुनरिज्या । श्रुतेः 'अथोत्तरस्मै हविषे
वत्सानपाकुर्यादिति । यद्यपि नोदिष्टा १ सूत्रकारेण, वत्सापाकरणग्रहणञ्च पुनरिज्या-
प्रदर्शनार्थं सर्वत्र १ ॥ २८-३० ॥

यस्योभौ दोहावार्तिमाच्छेयातामाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैन्द्रं
पञ्चशरावमोदनम् ॥ ३१ ॥

२ युगपदुभयोर्वात्तौ पञ्चशरावः । ३ यदा तु कृते पुरोडाशे दोहनाशः, तदा द्वितीयो-

प्रातर्दोहेऽपि भवेयुरित्याशङ्क्य समाधीयते-अनयोर्गिज्ञयागत्वाद्यधीयद्रव्यस्य दोषः तस्यैव
प्रतिनिधिर्युक्त इति ।

क. यथाग्वादायः पञ्चशरावपर्यन्तास्सान्नाय्यप्रतिनिधयः । प्रतिनिधीनां 'प्रतिनिधित्वं तद्वत्' (जै. सू.-
३.६.१४.) इत्यधिकरणे मुख्यद्रव्यसमानविधानत्वं सिद्धान्तितं जैमिनिना । अतः प्रतिनिधिपूर्वपक्षेनैव
धर्माणां प्राप्तौ विनियोगशास्त्रार्थनिरूपणपर्यवसानं भवति । एवं द्विकृतिप्राप्त्यपेक्षायां तु अपघाताद्यु-
पवेशनिरूपणपर्यवसानम्-यदीयोऽपघातः, तदीयं हविः प्रकृतिद्रव्यसंस्कार्यमिति । अतो यथासम्भवं
सान्नाय्यधर्माः । हविरूपस्यार्थत्वेन त्वोपधधर्मा अपि कार्यास्तद्द्वारमिति ।

ख. सम्प्रतिपक्षपक्षेयताकत्वाद् दोहद्वयवत्सहप्रदानमित्यर्थः ।

ग. पुनरिज्येति शेषः

घ. 'यस्य सायं दुग्धम्' इति सूत्रकारेणास्मच्छाखानुवादेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनादस्मच्छाखायाञ्च 'उत्तरस्मै
हविषे वत्साम्' इत्युपदेशात्सर्वत्र वत्सापाकरणग्रहणं पुनरिज्याप्रदर्शनार्थमिति ।

ङ. एकनाशप्रयुक्तनैमित्तिकेऽनारब्धे सति यदा द्वितीयस्यापि नाशो भवति तदा नाशकमेव युग-
पद्विनियोगः ।

च. प्रथममन्यतरातीं सत्यां तन्मैमित्तिके पुरोडाशे निष्पक्षे द्वितीयार्तिर्यदा भवति तदा पुनरप्येन्द्र वए
पुरोडाशः, न पञ्चशराव ओदन इति ।

ऽप्यैन्द्र एव पुरोडाशः । शरावो मुष्टिस्तुक्प्रत्याम्नायो ^कमल्लकः । त्रीणि समन्त्राणि द्वे तूष्णीकविकारे, 'द्वादशमन्त्रेण' इति ^खदर्शनात् ॥ ३१ ॥

अग्निं एराडाशेन यजेत, इन्द्रं पञ्चशरावेण ॥ ३२ ॥

^गद्वितीय आग्नेयः, कपालोपधाने कृते पूर्वस्याग्नेयस्य प्रातर्दोहोत्पत्तिः^१ । अन्ये त्वाहुः—एक एवाग्नेयः, शास्त्रान्तरे प्रातर्दोहोत्पत्तिः प्रातरग्निहोत्रकाल^२ उपदिष्टा । यदा निरुप्त आग्नेय उभयोर्नाशः तदाग्नेयं निरुप्य ^३पञ्चशरावः । उत्पन्ने त्वाग्नेये यदा 'दोहनाश-स्तदा पञ्चशराव एव केवल इति । उभयोरग्नेययोस्सहप्रदानं ^४विभवात् ॥ ३२ ॥

पञ्चशरावेण वोमे देवते यजेत ॥ ३३ ॥

अथोत्तरस्यै हविषे वत्सानपातित्योपवसेत् ॥ ३४ ॥

यदापि पञ्चशरावेणोमे देवते, तदाप्याग्नेयस्य पञ्चशरावस्य ^५चैकदैवतत्वात्सह प्रदानम् । केचित्त्वाहुः—'अग्निं पुरोडाशेन यजेत' इति पुरोडाशाभ्यामित्यवचनात्^६ सह प्रदानमाग्नेययोरिति । इन्द्राय निरुप्य ^७तेनाग्निश्चेन्द्रश्च पश्चादिज्येते । केचित्त्वाहुः—इन्द्राय व्रीहीक्षिरूप्य रात्रौ सङ्कल्पमात्रमिन्द्रायकुर्वन्ति, काल एव निर्वापः । तदनुपपन्नम्; पय एवारभ्य गृहीत्वोपवसतीति ग्रहणं हि निर्वापः,^८ 'यस्या गृहीतं हविरभ्युदियादि'ति । न्या-

१. B. २. reads उत्पत्तेः.

२. B. १. wrongly reads अग्निहोत्रकालोपरिष्ठाब्धदा.

३. B. २. omits पञ्च.

४. Ibid दोह.

५. B. १. reads चैकत्वात्.

६. B. ३. reads अवचनात्पृथग्प्रदानं

७. B. १. reads तेनाग्नेयेऽग्निश्चेन्द्रश्च.

८. B. १. and ३ read निर्वाप एव.

क. 'महक्कु' इति भाषायाम्

ख. वाजपेये बार्हस्पत्यस्सप्तदशशरावो नैवारश्चरविहितः । तत्र द्वादशमन्त्रेण तूष्णीमितराणि^१ इति सूत्रकारेणोक्तम् । सप्तदशशरावः प्राकृतमुष्टिविकारः । प्रकृतौ च चतुर्षु मुष्टिषु त्रयाणां समन्त्रकत्वं चतुर्थस्य तूष्णीकत्वमस्ति । तथैव सप्तदशशरावेऽपि समन्त्रकत्वतूष्णीकत्वयोः प्राप्तौ सत्यां 'द्वादशमन्त्रेण तूष्णीमितराणि' इत्युक्तम् । तेनैव न्यायेन प्रकृतनैमित्तिकप्रयोगेऽपि द्वे तूष्णीकविकारे ।

ग. नित्यादाग्नेयादयमन्यः, न तु नित्यानुवादः । नित्यस्याग्नेयस्य कपालोपधानोत्तरकालं प्रातर्दोहोत्पत्ते-नित्यस्य निर्वापकाले उभयोरार्तिसम्भवात्तज्जिमिताग्नेयो नित्याद्विज्ञ एव भवति इति । अन्येषां ननु मते एक एवाग्नेयः । शास्त्रान्तरे प्रातर्दोहोत्पत्तिः प्रातरग्निहोत्रकाल एवोपदिष्टा । अत आग्नेय-निर्वापाग्रागोभयार्तिसम्भवात्तित्यानुवाद इति ।

घ. एकदैवताकृत्वादुभयोस्सह प्रदानसम्भवाजित्यस्य नैमित्तिकस्य च सह प्रश्नमिति ।

ङ. ग्रहणस्य निर्वापपरत्वे प्रमाणं 'यस्या' इति ।

यस्तु-यवागूः ऐन्द्रः पुरोडाशः पञ्चशरावश्चाङ्गविधयः, एते निमित्तसंयोगार्थीः । आग्नेयविकारौ यवागूः, ऐन्द्रः पुरोडाशः पञ्चशरावश्चैन्द्रामविकारौ, न सान्नाय्यस्थाने ॥ ३३, ३४ ॥

इति प्रथमा कण्डिका

यस्य व्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत ॥ १ ॥

क. व्रत्यमहः व्रतोपायनप्रभृति यावद्व्रतविसर्ग^१ इति । अनालम्भुका आर्तवोप-
जनने नालभते भाण्डादीनि । अपरुध्य^२ यजेत न तां^३ पत्नीकार्याणि कारयेत् ॥ १ ॥

जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदक् शुल्बं संनहनं स्तृणीयात् ॥ २ ॥

१. B. 2. omits विसर्गः

2. B. 1. and 2 read यजेतेति तां पत्नीं कारयेत्.

क. पूर्णमासे बर्हिष्या ह्यियमः णेऽमावास्यायां कृते च व्रतापाकरणे व्रतोपायनं भवति (See आप. श्रौ. ४.२.६) व्रतविसर्गश्च यज्ञविमोक्षणान्तरम् । (See आप. श्रौ. ४.१६.११) व्रतोपायनादूर्ध्वं पत्न्या रजस्युत्पन्ने तामपरुध्य-निस्सार्य याग इति भाष्यात्प्रतीयते ।

‘प्रक्रान्तमग्निहोत्रादि यत्किञ्चिच्छ्रुतिचिन्तितम् ।

आर्तवाभिप्लुतां नारीं विहाय कुरुते द्विजः ’ ॥

इति स्मृत्यनुसारेण तु प्रक्रान्ते कर्मणि सङ्कल्पदूर्ध्वमेव तथाविधां पत्नीं विहाय याग इति प्रतीयते । अत्र किं व्रतोपायनादूर्ध्वं पूर्वोक्तनिमित्ते जातेऽपरुध्य यागः, उत सङ्कल्पदूर्ध्वमेवेति संशयो भवति । अत्रायं समन्वयः-दर्शपूर्णमासयोर्यावज्जीवसङ्कल्पदशायां पत्न्याः प्रतिगासं रजःप्राप्तुर्भावमग्नीकृत्यैव यावज्जीवाधिकारा “अनालम्भुका भवति” (तै. ब्रा. ३.७.१) इति वर्तमानापदेशाच्च तत्र प्रयोग-सङ्कल्पात्पूर्वं रजस्युत्पन्नेऽपि अपरुध्य यागः, मुख्यकालात्तिक्रमस्यायुक्तात्वात् । यैश्च यावज्जीवमेकसङ्कल्पे प्रमाणाभावात् प्रतिप्रयोगमधिकारभेदेन सङ्कल्पभेद इति विभाव्यते तेषामपि गते सङ्कल्पादूर्ध्वं रजस्वला चेदपरुध्य याग एव । ‘व्रतोपायनप्रभृति यावद्विसर्गः’ इति भाष्यन्तु सूत्रस्य ‘व्रत्य’ शब्दनिर्वचनपरम्, अन्यथा व्रतविसर्गानन्तरं रजस्युत्पन्ने कर्मविरोधसम्भवात् कर्मसमापने न स्यात् । यदि च व्रतविसर्गादूर्ध्वं पत्नी कार्याभावात्कर्मसमापने न विरोध इति विभाव्येत, तर्हि व्रतविसर्गात्पूर्वं मपि पुष्टिमतीस्युपस्थानादूर्ध्वं पत्नीकार्याभावाद् ‘यावद्विसर्ग’ इत्यविवक्षितं स्यात् । तस्मात्प्रत्य-कालेऽनालम्भुक्तत्वमात्रं विवक्षितम्, न पुनस्तदानीमेव रजस उत्पत्तिः । अत एव ‘अग्न्यगवधान-प्रभृत्यवरुध्य यजेत’ इति भगवान् बोधायनः । तच्छ्रुते कर्मणि संकल्पिते रजस्वला चेत्तां विहाय कर्म कर्तव्यमेव । ‘यस्य व्रत्येऽहन्’ इति ब्राह्मणानुकरणं सूत्रकारस्य, सूत्रस्थव्रत्यशब्दनिर्वचन-प्रदर्शनश्च भाष्यकारस्य कर्मकालोपलक्षणार्थमेवेति ।

ख. पत्नीकार्याणि-आज्यावेक्षणादीनि, पत्नीसंस्कारास्सन्नहनादयाः । अत्र ‘प्रोक्षणीरासादयेभ्योऽन्वर्हि-पसादय सुवधं सुचधं संमृद्धिं पत्नीं संनह्याज्येनोदेहि’ इति प्रैषे पत्नीं संनह्येति पदद्वयनिवृत्तिः, प्रैषे प्रयोजनभेदेन मन्त्राणां भिन्नत्वात् । अत एतेषां लोपेऽपि कर्म समापनीयमेव ।

जघनेन वेदिं पश्चाद्वेदेः । अ'न्तर्वा वेदेः । ^कउदक् शुल्बम् उदगग्रं शुल्बे निपातितेऽपि^१ उदग्भवति, उदगग्रस्य पत्नीयोक्त्रस्य^ख ॥ २ ॥

यदा त्रि त्रांणा स्यादधनामुपयेत “अमूहमस्मि सा त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेहि सम्भवाव सह रेतो दधावहे पुंसे पुत्राय वेत्तवै रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय” इति ॥ ३ ॥

त्रिरात्रीणा त्रिरात्रातीता, यदहः करोत्युत्तुगमनम् । इष्टोपह्वयेतेत्यनन्तरं स्यात्^ग । अतस्त्रिरात्रीणेत्युच्यते । ^घव्याहरणमेवैतैर्मन्त्रैर्मिथुनार्थमुपह्वानम् । पश्चादमिमन्त्रणं “विष्णुर्योनिं कल्पयतु” इति ॥ ३ ॥

यस्याग्ने ऋत्रं साक्षाग्न्यं वा विष्यन्देतोदङ् परेत्य वल्मीकवपा-मुच्यते “प्रजापते न त्वदेतानि” इति प्रजापत्ययर्चा वल्मीकवपा-गम्यते^१ “भूः” इत्युपस्थयान्यां हुग्ध्वा पुनर्हुयात् । यदि सा-क्षाग्न्यमन्यदागमयेत् ॥ ४ ॥

उद्धर्तमानस्य विविधं स्यन्दनं विष्यन्दनम् । यदि प्राप्नोत्यग्निं भूमिं वा, उद-गत्वा यो वल्मीकः तस्य वपायाम् । वग्नीमिरुद्धता^२ मृत्तिका वल्मीकवपा । उद्धननं तस्या अपनयनम् । ^३वल्मीक एव वल्मीकवपा तस्या उद्धननम् । यथा बिलमपाह्वियेत^४ । “प्रजापते” इति बिले क्षेपस्सर्वस्य । न च स्वाहाकारः, होमो न भवतीति^५ । भूरेत्यु-पस्थानमुपां^६ । हविस्संस्कारो ^७दोहनेन विनाप्यन्यस्यागमः^८, साक्षाग्न्यस्य कुम्भ्याम-

१. B. 1. and 2. read अन्तर्वेदि.

२. B. 2. omits अपि

३. B. 1. reads व्याहरणमेभिः

४. B. 1. reads उदङ्गुत्व वल्मीकवपामृत्तिका

५. B. 2. omits वल्मीक एव

६. B. 1. reads अपाह्वियते

७. B. 3. reads दोहनं

८. B. 2. omits आगमः

क. शुल्बं सज्जहनसाधनं योक्त्रम् । उदक् उदगदेशे स्तरणं न भवति, किन्तूदगप्रस्तरणमेव । अन्यथा ‘जघनेन वेदिम्’ इति विरोधात् ।

ख. स्तरणादिति शेषः ।

ग. ऋतुगमनमिति शेषः ।

घ. यद्यपि ‘प्रजापत्यये’ति निर्देशाद् देवतास्मरणम्, तथापि ‘अवनीय’ इत्यवनयविधानेन होम-रूपत्वाभावाच्च स्वाहाकारः । अतोऽन्यत्रापि होमचोदनाह्वितेषु न स्वाहाकारः न वा देवतानिर्देशः ।

ङ. “भूरित्याह भूतो वै प्रजापतिः” (तै. ब्रा. ३.७.२ १.) इत्यर्थवादे भूरित्यस्य प्रजापत्यत्व कीर्तनात् “यत्किञ्चित्प्रजापत्यम्” इति तस्योपांशुत्वम् ।

१ तै. ब्रा. ३.७.१.९

२ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज तानि परितो बभूव ।

यत्कामास्ते शुद्धमस्तन्नो अस्तु वयं ^३स्थाम पतयो रयीणाम् ॥

(तै. ब्रा. ३.५.७.१.)

विश्रयणादि^क ॥ ४ ॥

यदि कीटोऽवपद्येत मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन “मही द्यौः पृथिवी च नः” इति व्यावापृथिव्ययर्चान्तःपरिधि निनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । यदि सान्नाय्यमन्यदागमयेत् ॥ ५ ॥

कीटः अमेध्यसेवी यदि पतति पिण्डसंवर्तकः, अग्निहोत्रे सान्नाय्ये वा । अन्तः-परिधीति देशमात्रं मध्यमपरिधिदेशस्य^ख ॥ ५ ॥

‘यस्याग्निहोत्रमववर्षेत्’ “मित्रो जनान्कल्पयति प्रजान-न्मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे सत्याय हव्यं घृतवज्जुहोत” इति तत्कृत्वान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

“पुनरग्निहोत्रवचनात् सान्नाय्यस्याववृष्टस्य प्रायश्चित्तम् । “स जुहुयादि” ति श्रुतेः “मित्रो जनान् कल्पयति प्रजानन्” इति^ग पूर्वाहुतिः । संस्थाप्य मार्जनान्तं पुनर्होमो विहरणादिमार्जनान्तः ।^घ उपदेशो^घ वृष्ट्यन्तः पूर्वहोमः, द्वितीयो दोहनादि मार्जनान्त इति ॥ ६ ॥

१. B. २. and ३ read प्रभृति.

२. B. ३. reads पूर्वो वृष्ट्यन्तो होमः.

क. यद्यपि ‘यदि सान्नाय्यमन्यदागमयेत्’ इति पयसः प्रक्षेपमात्रविधिः, तथापि कुम्भ्या अपनीतत्वात्पुनरविश्रयणादि समन्त्रकं दोहनव्यतिरिक्तस्संस्कारः । अग्निहोत्रे तु चरमीकवपायामवनीय तदन्त-मुत्सृज्य पुनर्होम इति ।

ख. उपलक्षणमिति शेषः ।

ग. अववृष्टम् अवपतितेन वर्षेण दूषितमग्निहोत्रसम्बन्धि हविः, न तु सान्नाय्यम् । विष्यन्वनकीटपतननिमित्तं प्रायश्चित्तमग्निहोत्रे सान्नाय्ये चोपदिष्टम् । तथाववृष्टनिमित्तं प्रायश्चित्तं नोभयोः किन्त्वग्निहोत्र एव । अत एव सूत्रेऽग्निहोत्रशब्दः पुनरुपात्तः ।

घ. ब्राह्मणेऽववृष्टेन द्रव्येण किं होतव्यमुत न होतव्यमिति सन्दिह्य, तेनैव द्रव्येण होमो सम्पाद्यमाने शरीरे कुरूपप्राप्तिः, होमस्याकरणे यज्ञविच्छेद इति पक्षद्वयेऽपि दोषमभिभाष्य तन्निवृत्तये “मित्रो जनान्” इति मन्त्रेण “स जुहुयात्” इति होमो विहितः । सूत्रकारस्तु ‘तत्कृत्वा’ इत्येव निर्दिशति, न होमकरणमुपदिशति । तथापि “स जुहुयादि” ति श्रुतिश्लेन “मित्रो जनान्” इत्यववृष्टेन पूर्वा-हुतिं हुत्वा मार्जनान्तं समाप्य विहरणादिमार्जनान्तः पुनर्होमः कर्तव्य इति ।

ङ. अववृष्टप्रायश्चित्ततया नैमित्तिकः पूर्वहोमः कर्तव्यः । तत्र मन्त्रान्तरञ्च विहितम् “मित्रो जनान्” इति । अनेन देवतान्तरानुप्रवेशो जाते नित्यहोमस्याकृतत्वात् अग्निहोत्रप्रकरणे “वृष्टिरसि वृथ मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागाम्” इति हुत्वाऽप उपस्पृश्य (आप. श्रौ. ६.११.४) इति पुनर्वचनस्य

१ मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । विपृतां नो भरीमग्निः ॥ (तै. सं. ३.५.११.३)

२ तै. ब्रा. ३.७.२.३.

‘यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामुत्तराहुतिः स्कन्दयदि वात्त या पूर्वामभिजुहुयात् “यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गमय” इति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय तत एव तूष्णीं हुत्वान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुयात् ॥ ७ ॥

हुतायां पूर्वाहुतौ यद्युत्तराहुतिः स्कन्दति ^१पतति भूमौ । अभिहोमः उपरि होमः । उत्तरया पूर्वस्याः । वानस्पत्ययेति परिज्ञानार्थम् । तत एव ^२छुगता-त्स्कन्नेशेषात् तूष्णीमुत्तराहुतिः । यदाप्यभिहोमः कृतः, पूर्वोक्त एव पुनर्होमविधिस्सर्वत्र ॥७॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामाहवनीयोऽग्निश्चेदाग्नेर्दारी दारावग्निरिति वदन्ननन्तरे शकले हिरण्ये वा जुहुयात् ॥ ८ ॥

“अग्निर्दारी दारावग्निः” इत्युत्तराहुतिः । ^३वदन्निति वचनान्न मन्त्रान्तेन । अनन्तरं शकलं यतः पश्चादनुगच्छत्यग्निः, हिरण्ये वा होमः । ^४गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्होम-समाप्तिः । तपनेन्धनपरिसमूहपरिषेचननिवृत्तिराहवनीयाभावात् उष्मपाससप्तर्षय इति तपननिवृत्तेरुद्देशस्यापि निवृत्तिः । न वा निष्ठपनमुद्देशार्थम् ^५‘निष्ठपति’ स्वगाकृत्या ^६‘सप्तर्षी-शंयुवाकार्थे’ श्रूयते । एवं सत्युद्देशनमनिष्ठापत्यया क्रियते । सप्तर्षितृप्तय उद्दिशति ^७‘सप्तर्षी-नेव प्रीणाती’ति । केचित्तु तपनेन्धनवर्जं सर्वं कुर्वन्ति । शकले हिरण्ये वा ^८द्वितीय-निधिरिति । एतदेव प्रायश्चित्तमनुगतेष्टिः । समाप्ते विकल्पे न सर्वत्रानुगतेष्टिमेतामेक इति ॥ ८ ॥

‘यदि पुरा जय जन्मो बहिः परिध्यङ्गारः ^९उत्तराहुतिः सुवस्य बुध्नेनामिनिदध्यात् “मा तमो मा यज्ञस्तमन्मा यजमानस्तमन्नमस्ते अस्त्वायते नमो रुद्र परायते नमो यत्र निषीदसि । अध्वर्यु मा

१. B. २. omits पतति.

२. B. १. reads स्कन्दन.

३. B. २. reads उत्तराहुतिं वदन्ति वचनान्तमन्त्रान्ते.

४. B. १. reads गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेः.

५. B. ३. reads परिसमाप्तिः.

६. B. १. reads उद्देशार्थत्वात्.

७. B. ३. reads शंयुवाकार्थे.

तदनन्तरनैमित्तिकनिवेशार्थत्वात्कालबाधप्रसङ्गाच्च पूर्वो न कृत्स्नसंस्थः किन्तु वृष्टयन्त एव । द्वितीयस्तु दोहनात्पूर्वभाविनां पदार्थानां कृतत्वात् द्रव्यमात्रस्यापेक्षितत्वाद् दोहनादि मार्जनान्त इत्युपदेशमतम् ।

क. शकलापरिज्ञाने गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्होमः ।

१ सै. आ. १.७.२.३.

२ सै. आ. २.१.४.८.

३ सै. आ. १.७.२.४.

हिंसीर्यजमानं मा हिंसीः” इति यदि पुरस्तात् । “ब्रह्माणं मा हिंसी-
र्यजमानं मा हिंसीः” इति यदि दक्षिणतः । “होनारं मा हिंसीः
पत्नीं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीः” इति यदि पश्चात् । “आग्नीध्रं
मा हिंसीः पशून् मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीः” इति यद्युत्तरतः ॥ ९ ॥

पुरा प्रयाजेभ्य इति यावत्प्रयाजा नारभ्यन्ते । ‘परिधेर्बहिर्निर्गतः स्कन्तः, पूर्वतस्तु
परिध्यग्रहात् ‘पुरोगतः’^क । सुवस्य बुध्नेन मूलेन । अभिनिदध्यात् पीडयति’ “मा
तम” इति सर्वासु दिक्षु^ख । ‘अध्वर्यादि प्रतिदिशं विशेषः ॥ ९ ॥

आह यज्ञं दधे निष्कर्त्तेरुपस्थात्तं देवेभ्यः परिददामीत्येन-
मादाय ॥ १० ॥

आदानादि समानम् ॥ १० ॥

इति द्वितीया कण्डिका

“‘सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृतवान्सुप्रतीकः ।
मा नो हासीन्मेत्थितो नेत्वा जहाम गोपोषं नो वीरपोषश्च यच्छ”
इत्येनमग्नौ प्रहरति ॥ १ ॥

प्रहरति क्षिपति ॥ १ ॥

प्रहृत्य वाभिजुहुयात् ॥ २ ॥

‘क्षित्त्वोपरि वाङ्मरस्य जुहोति । ‘एकस्मिन्नपि शिष्टे प्रयाजे प्रायश्चित्तमुपदेशः’^ग ॥ २ ॥

‘यदि कालसन्निकर्षेऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यत्रान्यं पश्ये-
त्तत आहृत्य जुहुयात् ॥ ३ ॥

१. B. 3. reads बहिर्गतः

२. B. 2. reads परितो गतः, B. 3. पुरतो गतः.

३. B. 1. omits पीडयति.

४. Ibid reads अध्वर्यादीनि.

५. B. 2. reads क्षिप्त्वा वोपयैङ्गारस्य.

६. B. 3. reads एकस्मिन्नपि शिष्टे.

क. पूर्वस्यां दिशि परिधेरंभवात्तत्र बहिः परिधिदेशगमनं नाम दक्षिणोत्तरपरिध्यग्रदेशाद्बहिर्गमनम् । अतो
बहिः परिधीत्यस्य देशोपलक्षणार्थत्वात्परिधानात्पूर्वमप्येतत्प्रायश्चित्तमिति ।

ख. मन्त्रस्यानुषङ्ग इति ।

ग. प्रयाजेभ्य इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादेकस्मिन्नपि शिष्टेऽपि प्रयाजे प्रायश्चित्तमित्युपदेशमतम् ।
स्वमते तु बहुवचनस्याविवक्षायामपि ‘पुरा प्रयाजेभ्यः’ इति प्रयाजमात्रपूर्वभावित्वावगमादे-
कस्मिन्नपि प्रयाजे कृते पूर्वभावित्वं न स्यादिति ।

समारूढोऽनुगतो वा यदि मध्यमानो विहरणकालसमीपे न जायेत, यत्रान्यं लौकिकमग्निं पश्येत् तत आहृत्य विहृत्य^१ होमः भारद्वाजमतात् । यदा^२ त्वपक्षाण-
मन्थनं, भस्मनाऽरणी संस्पृश्य मन्थनं वा कृत्वाग्निप्रतिनिधिः । यदा न कृत्वा विहरण-
काले तदा 'यस्योभावनुतौ' इति पुनराधेयमेव । [यदा^३ तु समारूढस्तदा कृत्वाऽग्नि-
प्रतिनिधिम्, अनुद्धृतेऽस्तमिते प्रायश्चित्तमेव । ततो होमं कृत्वा मन्थनम्, अनुगतेष्टिः ।
यावदन्यो विहरणकालो न जायेत^४ । अजाते तु नष्टम्, तदा पुनराधेयमेव ।]

केचित्त्राहुः—मन्थने प्रवृत्ते^५ यस्य वोभावनुगताविति । नैतत्; 'यद्यप्युदयेऽस्त-
मिते^६ वार्णि प्रतिनिधिं कृत्वानुद्धृतप्रायश्चित्तम्, ततोऽग्निहोत्रहोमः, ततो मन्थनम् ।
द्वितीयमपि होमं प्रतिनिधौ जुहोति, तृतीयं प्राप्य विनष्टो भवतीति । पुनर्मन्थेदित्यवचना-
देक एव होमः प्रतिनिधौ युक्तः । अग्निहोत्रहोमार्थं एव प्रतिनिधिः "अग्नावेवास्याग्नि-
होत्रं हुतं भवति" इति लिङ्गात् । मन्थिनेऽनुगतप्रायश्चित्तं सर्वत्र । लौकिकमग्निप्रतिनिधिः
पाकाहुतिलक्षणं^७ करोतीति सर्वाग्नीनां विमवाच्च ॥ ३ ॥

अथात्वरमाणः पुनर्मन्थेत् ॥ ४ ॥

यद्यन्यं न विन्देदजायै दक्षिणे कर्णे हातव्यः ॥ ५ ॥

अजादयस्तु त्रियमाणा अपि पाकं न साधयन्तीत्याहवनीयप्रतिनिधयः^८ एव, तस्य
प्रधानाहुत्यर्थत्वात् । 'अग्निपतय' इत्याहवनीयायतने प्रतिष्ठापनमनर्थलोपात् । अविकारश्च

१. B. 3. omits विहृत्य.

२. B. 1. reads त्वपक्षाणमन्थनं वा.

३. B. 3. reads पुनराधानं.

४. कुण्डलान्तर्गतो भागः B. 2. पुस्तके नास्ति.

५. B. 3. reads ऋतस्य.

६. B. 2. reads यद्यप्युदये वास्तमिते वा कृत्वा प्रतिनिधिः; B. 1. reads यद्यप्युदयेस्तमितेति.

७. B. 2. reads तृतीयमप्यग्निः.

८. B. reads पुनः पुनः.

९. B. 2. omits एव.

१०. B. 1. reads क्षपणं.

११. B. 2. omits प्रतिनिधयः.

क. पूर्वं समारूढानुगतयोस्साधारण्येनोक्तिः, इदानीमनुगमने मेदेनोच्यते—अनुगमने मध्यमाने प्राशुव्या-
स्तमयाद्वाऽग्निप्रतिनिधिं गार्हपत्येऽवस्थाप्य विहृत्य होमः ।

ख. प्रतिनिधिं मन्थनादि करोतीति शेषः ।

ग. तावन्मन्थनमिति शेषः ।

घ. 'मध्यमानो न जायेत' इति मन्थने प्रवृत्तमात्रस्य प्रतिनिधौ होमविधानात् प्रतिनिधिस्थापनस्य च
कालविशेषानुपदेशान्मन्थने प्रवृत्तस्यास्तमितेऽपि प्रतिनिधिप्रतिरूपः ।

मन्त्राणाम्, प्रतिनिधित्वात् । गार्हपत्याद्गृहणमुद्धरणमिति नोद्धरणमन्त्रः । न च तद्याज-
मानम् । तूष्णीमजादीनामायतने प्रतिष्ठापनमुपदेशः^क, नेध्मो, 'न समित्', इन्धनार्थत्वात् ।
शुन्धनपरिस्तरणे तु क्रियेते । ततो दोहनादि । परिषेधः 'प्रतिनिधेर्दक्षिणान्नेश्च यदि
ध्रियते ।' (न) धारा च । अन्यभावात्पाकादीनां निवृत्तिः । प्रतिष्ठापनं भूमौ क्षुणादा-
नादि । 'अजादौ न तपनमर्थलोपात् । संमर्शनन्तु^४ भवति । अभावेऽप्यर्चिषः उद्वयणार्थ-
त्वान्न मन्त्रलोपः । 'उपसद्याप उपस्पृश्य प्राणनादि । कर्ण एवाहुतिद्वयम्, 'यत्र चासम्भवः ।
वचनाच्चासंसर्गदोषः' । उत्तरमविकृतं तपनेन्धनवर्जं योऽग्निर्ध्रियते सर्वम् । केचित्त्वाहुः-
सङ्कल्पितस्य होमकालस्य सन्निकर्षे समीपे यदि मध्यमानो न जायेत^ख ततोऽग्निप्रतिनिधिं
कृत्वाऽस्तमिते प्रायश्चित्तमिति ॥ ५ ॥

अजस्य तु ततो नाश्रीयत् ॥ ६ ॥

'अजादेमांसमक्षणप्रतिषेधः, स्वार्थस्य 'भक्षस्य न परार्थस्येडादेः^{१०} भक्षणस्य
कत्वञ्चभूतस्य । अजाक्षीरादीनां प्रतिषेध इति केचित्^{११} । शक्या जातिः प्रतिषेधेनानुग्रहीतु-
मिति प्रतिषेधे 'लिङ्गसंख्ययोरविवक्षा । आलम्भनादिषु त्वशक्या जातिरालब्धुमिति
लिङ्गसंख्यस्य विवक्षा ॥ ६ ॥

'यद्यजां न विन्देद्वाह्यणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् ॥ ७ ॥

1. B. 1. reads न समिन्धनार्थत्वात्.	2. B. 2. reads प्रतिनिधिः.
3. B. 2. and 3. Omits अजादौ and read नात्र तपनं.	
4. B. 1. omits तु.	5. B. 2. reads उपसाद्य.
6. B. 2. omits यत्र चासम्भवः.	7. B. 2. reads न संसर्गदोषः.
8. Ibid अजमांसमक्षणप्रतिषेधात्.	9. Ibid भक्षणस्य.
10. B. 2. omits भक्षणस्य.	

क. अग्निर्लिङ्गत्वान्मन्त्राणां समवेताभिधानासम्भवादित्युपदेशमतम् ।

ख. प्रधानकालोत्कर्षभयादस्तमितेऽपि प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रतिनिधावग्निहोत्रं कर्तव्यमिति ।

ग. 'अजस्य तु नाश्रीयत्' (तै. ब्रा. ३.७.३.२.) इत्यत्र षष्ठ्याऽजसम्प्रन्धिं ब्रवीमुच्यते । तस्य
चाजाव्यतिरिक्तत्वं गम्यते । तस्य भक्षणे प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । अजमांसस्य तद्व्यतिरिक्तत्वाभावाच्च
प्रतिषेधः । क्षीरादेस्तु तद्व्यतिरिक्तत्वमस्ति । अतस्तत्र भक्षणीयमिति केचित् ।

घ. 'अजस्य' इत्यत्र पुरस्त्वमेकत्वञ्च भासेते । तयोर्विवक्षायां स्त्रीत्वविशिष्टस्य द्वित्वेन बहुत्वेन वा
विशिष्टस्याजस्य भक्षणं कर्तव्यमित्यर्थस्स्यात् । अतः प्रतिषेधे लिङ्गसंख्ययोरविवक्षा । 'अग्नीषोमीयं
पशुमालमेत' इत्यालम्भनविधां तु तयोर्विवक्षा । जातौ प्रवृत्तस्सज्जालम्भनविधिरशक्यत्वाच्च
पर्यवस्यति । न्यक्तौ तु लिङ्गसंख्ययोर्निवेशो भवितुमर्हति । अतोऽत्र विवक्षेति ।

‘सांवत्सरिकाण्येतानि “संवत्सरं हि व्रतं नाती”ति लिङ्गात्^१ । यावज्जीवं^२ वाऽविशेषश्रुतेः । एवञ्च सति ‘संवत्सरं हि व्रतं नाती’ति प्रायवादः ॥ १५ ॥

संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धयेत् ॥ १६ ॥

संवत्सरस्य परस्तात् पूर्णे संवत्सरे । ‘व्रतपतिः यत्र व्रतपतिरस्ति । व्रतपतये व्रतपतिभिः । “त्वमग्ने व्रतपा असि” “यद्वो वयं प्रमिनामे”ति ॥ १६ ॥

अग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं येषां पूर्वापरा अन्वश्चः प्रमीयेरन् । गृहदाहे वा ॥ १७ ॥

पूर्वाः पूर्ववयसो वृद्धा ज्ञातयः । अपराः अपरे पुत्रपौत्रनप्त्रादयो^३ ज्ञातयः । अन्वश्चः सन्ततम् प्रमीयन्ते वृद्धाश्च बालाश्च । नैमित्तिकी क्षामवती । “नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्रमीयते” “नास्यापरं गृहान् दहति” इत्यर्थवाद् न कामः । निमित्तत्वेन चोदितत्वात् । अग्नये क्षामवते, अग्ने क्षामवन्, अग्निं क्षामवन्तम्, अग्नेः क्षामवतः, अग्निः क्षामवान् । “अक्रन्दभिः” “त्वे वसूनि” इति ॥ १७ ॥

अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः संसृज्येरन्मिथो वा । ॥ १८ ॥

अन्यैरग्निभिः औपासनादिभिर्द्युि^४ मिश्रणम् । मिथो वा^५ गार्हपत्यादयः ।

१. B. 2. reads एवं before सांवत्सरिकाणि. 2. B. 2. लिङ्गात्.

३. B. 2. reads मित्यविशेषः

4. B. 1. omits व्रतपतिः यत्र व्रतपतिरस्ति

5. B. 2. omits नप्त्र.

6. B. 1. omits यदि.

7. B. 2. omits वा.

१ तै. सं. २.५.४.३.

२ त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येभ्यः । त्वं यज्ञेऽधीष्ठ्यः ॥ (तै. सं. १.१.१४.४.)

३ यद्वो वयं प्रमिनामे व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विधमावृणाति विद्वान्येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति ॥ (तै. सं. १.१.१४.४.)

४ तै. सं. २.२.२.५.

५ तै. सं. २.२.२.५.

६ अक्रन्दभिः सनयशिव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ (तै. सं. १.३.१४.५.)

७ त्वे वसूनि पर्षणीक होतदौषा वस्तरेरिरे यज्ञियासः ।
क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सै सौभगानि दधिरे पावके ॥ (तै. सं. १.३.१४.३.)

‘यदा सर्वे सह भवन्ति मिश्राः परस्परेण । अग्नये विविचये, अग्ने विविचे’, अग्निं विविचिम्, अग्नेर्विविचेः, अग्निर्विविचिरिदम् । “वि ते विष्वक्” “त्वामग्ने मानुषी-रीडत इति ॥ १८ ॥

अग्नये विष्ट्वेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहवनीयौ ॥ १९ ॥

अग्निना विष्ट्वं वयं गीर्भिः स्तोमं मनामहे । स नो राख सहस्रिणः ॥ कावेरग्निस्त्रिमिध्यते विप्रो यज्ञस्य साधनः । विष्ट्वन् राख नो वसु इति याज्या-वाक्ये ॥ २० ॥

गार्हपत्याहवनीयोस्संसर्गे अग्नये विष्ट्वे । अग्ने विष्ट्व्, अग्निं विष्ट्वम्, अग्नेर्विष्ट्वः, अग्निर्विष्ट्विदिदम् ॥ १९, २० ॥

अग्नये वीतयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी दक्षिणा-ग्न्या-वनीयौ वा ॥ २१ ॥

अग्नये वीतये, अग्ने वीते, अग्निं वीतिम्, अग्नेर्वीतिः, अग्निर्वीतिरिदिदम् । “अग्न आयाहि वीतये” “यो अग्निं देववीतये” इति । “सर्वत्र चतुर्थी परिपठिता ॥ २१ ॥

अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं यदि प्रादाव्येनाभ्यादाद्येन वा वाग्निना वा । अग्नये सङ्कुसुकायाष्टाकपालं यदि सूतकाग्निना । “सङ्कुसुका विष्ट्वं विकिरो यश्च विष्ट्विः । माषाज्येन नलेध्मेन क्रव्या-शमयामसि” ॥ “अस्मिन् वयं सङ्कुसुकऽग्नौ रिप्राणि मृज्महे । अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयूंषि तारंषत्” ॥ इति याज्या-वाक्ये । अग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं यदि वैद्युतेन ॥ २२ ॥

१. B. १. reads तदा.

२. B. २. विभवन्ति.

३. B. १. विविचिन्.

क. सर्वत्र देवतानिर्देशश्चतुर्थ्यन्तः परिपठितस्सूत्रकारेण । तदनुसारेणान्यासां विभक्तीनामूहः कार्य इति ।

१ वीते विष्ट्वं वा तसो अग्ने मामासः । शुचये शुचयश्चरन्ति ॥ (तै. सं. ३.३.११.१.)

२ त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदं विविचिं रत्नधातमम् ।

गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं शुविष्मणसं सुयज्ञं घृतम्रियम् ॥ (तै. सं. ३.३.११.२.)

३ अग्न आयाहि वीतये गुणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥

४ यो अग्निं देववीतये हविर्मा आविवासति । तस्मै पावक मृज्म ॥

अग्नये शुचये, अग्ने शुचे, अग्निं शुचिम्, अग्नेः शुचेः, अग्निशुचिरिदम् ।
 प्रादाव्यो वनदाहः । अभ्यादाव्यो यो गृहान्दहति । श्वावाग्निः येन मनुष्या
 दहन्ते । “अग्निशुचिर्व्रततमः” “उदग्ने शुचयस्तव” इति । ^कसङ्कुपुकस्य वृषवद्वि-
 भक्तिः । सूतकाग्निः यस्मिञ्जातकर्म करोति, सूतिकां वा येन तापयन्त्यग्निना ।
 वैश्वतेन संसर्गे । अप्सुमानुक्तः । अप्सुमतः “अप्सग्ने” “गर्भो” अस्यौषधीनाम्”
 इति ॥ २२ ॥

यदि सर्वाससन्निपतेरन् विविचये निरुप्य शुचये निर्वपेद्वात-
 भृतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं क्षामवतीमन्तं परिक्रमयेत् ॥ २३ ॥

उक्तानां संसर्गेष्टीनां यदि सर्वासां निमित्तान्युत्पद्यन्ते तदा ^१सर्वसन्निपाते ^खक्रम
 इष्टीनाम् । ^१यद्यन्येन क्रमेण निमित्तान्युत्पद्यन्ते ^१व्रातपती चाधिका तृतीया ^१वचनाच्च ।
 कृत्वा चतुर्थीमप्सुमतीमन्यासंसर्गेष्टयः । क्षामवती गृहदाहेष्टिरन्ते ॥ २३ ॥

व्रातभृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमुत्तमाम् ॥ २४ ॥

अथवा विविचये निरुप्य व्रातभृते, ततः शुचयेऽप्सुगते, ततोऽन्याः क्षामवत्यन्ताः ।
 ततोऽग्नये व्रतपतये । ^१एकेषामुक्तवचनात् सर्वसन्निपाते क्रम इष्टीनाम् । केचित्साहुः—
 इहासिद्धाया दर्शनात्प्रायश्चित्तेष्टिषु ^१सर्वासु व्रातपती समुच्चीयत इति ॥ २४ ॥

इति तृतीया कण्डिका

गर्भं स्रवन्तमगदमकरग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः । पृथिव्या-
 मवबुध्रोतैनन्नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं पराधैः इत्यग्निहोत्रस्थाली

१. B. 2. omits सर्व.

२. B. 2. & 3. यथापि.

३. B. 1. व्रतभृती.

४. B. 1. omits एकेषां reads उत्तमवचनाच्च.

५. B. 3. reads सर्वत्र.

क. शीतापनोदनाद्यर्थो लौकिकोऽग्निः सङ्कुपुकः ।

ख. सूत्रोक्तः क्रम इष्टीनाम् ।

ग. निमित्ताभावेऽपि वचनात्कर्तव्येत्यर्थः ।

१ अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्दिग्गः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः ॥

२ उदग्ने शुचयस्तव शुका आहन्त ईरते । तव ज्योतीष्यर्चयः ॥ (तै. सं. १.३.१४.८.)

३ अप्सग्ने सधिष्ठव सौवधीरनु रुध्यसे । गर्भे सङ्गायसे पुनः ॥

४ गर्भो अस्यौषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपाप्रसि ॥

(तै. सं. ४.२.३.२.)

१० स्रवन्तीमभिमन्त्र्य विधुं दद्राणमिति सन्दध्यात् ॥ १ ॥

स्रवन्तीमभिमन्त्र्य सन्धाय च स्थालीं स्कन्धप्रायश्चित्तमग्निहोत्रस्य ॥ १ ॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमास-
याजीत्युक्तम् ॥ २ ॥

प्रवृत्तदर्शपूर्णमासयाजिनः पाथिकृती । 'यस्य तु प्राप्तेऽपि काले नारभ्येते
दर्शपूर्णमासौ तस्य यज्ञविभ्रष्टेष्टिः । १० दर्शपूर्णमासयाजी भूत्वाऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽति-
पादयेत् । ११ काले उभयोरप्यतिपादौ पाथिकृति प्रायश्चित्तं श्रुतिलक्षणत्वात् । १२ देव्याजिनो न
कुर्यात् हि पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ । तस्मादेष पथः । अपथेनैति योऽतिपातयेत् स पाथिकृत्
अपथात्पन्थामपि नयति । अनङ्गवान् 'यो वहति शकटम् स दक्षिणा । अग्नये पथिकृते,
अग्ने पथिकृत्, अग्निं पथिकृतम्, अग्नेः पथिकृतः, अग्निः पथिकृदिदम् । “ 'अग्ने नय ”

१. B. २. reads यन्तु प्राप्ते काले.

२. B. १. reads शकटं योजयति.

क. “ रेतो वा एतद्व जिनमाहितामेयं दग्निहोत्रम् तद्यस्त्ववेत् ” (तै. ब्रा. ३.७.३.६.) इति होमद्रव्यं
प्रकृत्य “ गर्भं स्रवन्तमग्नमकरित्याह ” इति विनियोगादग्निहोत्रद्रव्यस्यैव स्रवतोऽभिमन्त्रणमिति
प्रतीयते, तथापि ‘ अग्निहोत्रस्थालीं स्रवन्तीम् ’ इति सूत्रे निर्देशान् विनियोजकब्राह्मणे द्रव्यपरनिर्देशो
द्रव्यविशिष्टस्थाल्याभिमन्त्रणपर इति सूत्राशयः ।

ख. “ यो दर्शपूर्णमासयाजी स्रजमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् ” (तै. सं. २.२.२.१.) इति
ब्राह्मणव्याख्यानरूपमिदं भाष्यम् ।

ग. ‘ अमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् ’ इत्येकैकातिपत्तिश्रवणेऽपि एकस्मिन्नतिपत्ते अकृते नैमित्तिके
द्वितीयस्याप्यतिपत्तौ उभयत्र दोषपरिहारार्थमप्येकैव पाथिकृती, तत्राप्येकातिपत्तेर्विद्यमानत्वात् । यथा
ज्योतिष्टोमे प्रसर्पनामृत्विजां युगपदवच्छेदावसरे प्रत्येकावच्छेदनैमित्तिकप्राप्तावप्येकमेव नैमित्तिकं
तन्त्रेण क्रियते तद्वत् । उक्तेऽप्यविशेषणानामिव निमित्तविशेषणानामप्यविवक्षितत्वादिति ।

घ. “ पथो वा एषोऽपथेनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी स्रजमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपादयत्यग्निमेव
पथिकृतं स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनमपथात्पन्थामपि नयत्यनङ्गवान्दक्षिणावही ह्येष समृथै ”
(तै. सं. २.२.२.१.) इति वाक्यशेषस्य व्याख्यानपरमिदं भाष्यम् । “ एष नै देवयानः पन्था
यद्दर्शपूर्णमासौ ” (तै. सं. २.५.६.२.) इत्युक्तत्वात् ।

१ अग्ने नय सुरया राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि रिद्वान् ।

युयोष्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उर्कं विधेम ॥

(तै. सं. १.१.१४.३)

“‘आ देवानाम्” इति पथिकृतः । “‘यद्वाहिष्ठं तत्” “‘अग्ने त्वं पारय” इति स्थिष्टकृतः । ^कनैमित्तिकत्वाद्वैश्वानर्यपि पश्चात् । ततो ^१दर्शः पूर्णमासो वा, यावदन्यो न पर्व-
कालः । सर्वाऽपरपक्षः पूर्णमासस्य, सर्वः ^२पूर्वपक्षो दर्शस्येति ^खनिदानकारमतिः^३ ॥ २ ॥

समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः ॥ ३ ॥

द्वयोर्बहूनां ^४वाऽप्यतिपत्तौ पथिकृद्वैश्वानरावेव ^५समानतन्त्रौ । ^६नानातन्त्रौ वा बौधायनमतेन । प्रवृत्तस्य कालात्यये पथिकृत्, अप्रवृत्तस्य वैश्वानरीति हिरण्यकेशिनः ।
^७उपदेशः—पाथिकृतोऽपि^८ स्वर्गपथप्रतिपत्त्यर्थः वैश्वानरोऽपि, एकार्थत्वाद्वैश्वानरो विकल्प इति ।
^९शास्त्रान्तरोक्तेषु न वैश्वानरसमुच्चयः । अतिपत्तेन सह पर्वणा एकस्मिन् तन्त्रे प्रथमः

१. B. १. दर्शपूर्णमासौ.

२. B. २. सर्वः पूर्वः.

४. B. २. omits वा.

५. B. १. omits अपि.

३. B. २. निदानमतिः.

६. B. २. reads समानतन्त्रेण नानातन्त्रेण वा.

७. B. १. शास्त्रान्तरेषु मुख्यकरणादिषु.

क. “अप वा एष सुवर्गल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पूर्णमासीं वातिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते वैश्वानरं द्वादशकपाले निर्वपेदमावास्यां पूर्णमासीं वाऽतिपथ” (तै. सं. २.२.५ ३.) इति दर्शपूर्णमासातिपत्ति निमित्तीकृत्य वैश्वानर्यपि विहिता । पाथिकृत्या वैश्वानर्याथ निमित्तमेकमेव, तथाप्येकशाखापठितत्वादनयोऽसमुच्चयः न तु विकल्प इत्यपि शब्देनोच्यते । तत्रापि पथिकृतः प्रथमपठितत्वात्तत्पश्चाद्वैश्वानरीति पश्चाच्छब्देनोच्यते ।

ख. ‘पूर्णमासेन हविषाऽपरपक्षमभियजते अमावास्यायेन पूर्वपक्षम्’ इति निदानसूत्रम् ।

(नि. सू. प्र. २. खं. ५.)

ग. ‘स ह स्माह बौधायनः पाथिकृतं निरूप्य वैश्वानरं द्वादशकपालमनुनिर्वपेदधातिपक्षां प्रतियजेत्’ (बौ. श्रौ. सू. २३.१.) इति बौधायनः स्वमतमुक्त्वा ‘अथो ह स्माह शालीकिः पाथिकृतं निरूप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेत् चातिपक्षां प्रतियजेत्’ इति शालीकिमतेन समानतन्त्र-
त्वमनयोराह । अतो बौधायनमतेन नानातन्त्रत्वमनयोरिति ।

घ. वैश्वानरस्यापि “अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति” इति वाक्यशेषद्वारा देवयानमार्ग-
प्रापकत्वश्रवणात्तस्यापि पाथिकृतस्यैव स्वर्गपथप्रतिपत्त्यर्थत्वं ज्ञायते । तथा सत्येकार्थत्वादनयोर्विकल्प इत्युपवेशमतम् ।

१ आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोक्षुम् ।

अभिर्विद्वान् स यजास्त्रोबु होता सो अध्यरान् स ऋतून् कल्पयति ॥ (तै. सं. १.१.१४.३)

२ यद्वाहिष्ठं तदमये बृहवर्थं विभावसो । महिषीव त्वद्रथिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥

३ अग्ने त्वं पारया नभ्यो अस्मान्त्वस्तिभिरिति वुर्गाणि विश्वा ।

पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शंयोः ॥

(तै. सं. १.१.१४.४.)

पथिकृत् कार्यः । प्राकृत एव स्विष्टकृत् न “यद्वाहिष्ठम्” इति, अस्य पथिकृतश्चाखान्ते विहितत्वात् ॥ ३ ॥

अथैकेषाम्-वि वा एतस्य यज्ञश्चिच्छद्यते यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरेता-
मिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यां योऽमा-
वास्यायां तमग्नये पथिकृते कुर्यात् । तेनैव पुनः पन्थामवैति न यज्ञं
विच्छिनत्तीति विज्ञायते ॥ ४ ॥

सांयाज्ये वा पाथिकृती स्यातामित्यपरम् ॥ ५ ॥

अन्ये त्वाहुः—विच्छिद्यते वा एतस्य यज्ञो यस्य यज्ञे प्रतते आरब्धे
अपरिसमाप्ते अन्तरेतामिष्टिं पाथिकृतीं मुख्यां कुर्वन्ति । अत आग्नेय एव
पथिकृद्देवस्य कार्यं आरब्धे कर्मणि । पुनश्च पन्थानं प्रतिपद्यते, न यज्ञविच्छेदः ।
स्विष्टकृतो वा “अग्ने नय” “आ देवानाम्” इति याज्यानुवाक्ये । अप्रावरकर्मणस्तु
मुख्यः ‘पाथिकृतः’ प्रथमविधिर्वा । उपदेशः—यावज्जीवं प्रवृत्तौ दर्शपूर्णमासौ । तयोर्मध्ये
न कार्यः पथिकृन्मुख्यो न कर्तव्य इति निन्दा उत्तरविधिप्रशंसार्था । त्रयोऽप्येते विकल्प्यन्त
इति ॥ ४, ५ ॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

1. B. 2. reads प्रारब्धे.

2. B. 2. omits न.

3. B. 1. आरब्ध.

4. B. 2. मुख्यो वा पथिकृत्.

क. प्रयोगानारम्भे उभौ कल्पौ भवतः ।

ख. ‘यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति’ त्रैधा तण्डुलान् विभजेथे मध्यमास्युस्तानमग्रे दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याथे स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधैश्चरं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय
श्रुते चरम्” (तै. सं. २.५.५.२.) इति । अस्यार्थस्सायणाचार्यैरेवमुक्तः—“चतुर्दश्याममावास्या-
भ्रान्त्या सन्दिहानो रात्रावेव हवींषि निर्वपेत् । तथा च श्रुत्यन्तरमात्रायते—“यदि विभीषादभि
मोवेष्यतीति महात्रे हवींषि निर्वपेत् फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत, अर्द्धं हविरातश्चनार्थं निदध्यात्’ अर्द्धं न;
यद्युदियात् तेनाऽऽतव्यं प्रचरेत् । यदि नाभ्युदियात् तेन ब्राह्मणान् भोजयेत्” इति ।
अस्यार्थः—यदि चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वममावास्याभ्रान्त्या वस्तानपाकृत्य सायं दुग्ध्वा दध्यर्थ-
मातश्चनं विधाय पश्चात्तिथौ सन्दिहानः मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतो भवेत् तदा रात्रिमध्ये
हवींषि निदध्यात्, फलीकरणान्तं विधाय तादृशैस्तण्डुलैर्युक्तश्चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत् । तत्पूर्वतश्चनेन
निष्पन्नस्य दध्नोऽर्धमुत्तरस्यां रात्रौ पुनरातश्चनार्थमवस्थापयेत् । इतरत्पूर्वं न पृथगवस्थापयेत्
किन्तु तण्डुलैस्सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत् । यदि चन्द्रोऽभ्युदियात् तदानीं पृथगव-

निर्वापे कृते यस्य पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा दृश्यते, अमावासेति प्रमादात् । त्रेधा त्रिभिर्भागैः । ^१आग्नेयास्तण्डुलान् आग्नेयैन्द्राग्नयोर्वा विभजेत् । मध्यमानग्नये दात्रे । स्थविष्ठान् स्थूरुतमान् इन्द्राय प्रदात्रे दधनि सायन्दोहे श्रयितव्याः । अणिष्ठाः सर्वेभ्यो हसिष्ठाः ते विष्णवे शिपिविष्टाय प्रातर्दोहे भाविनि पयसि श्रयितव्याः । श्रवणार्थे प्रणीताधर्माः । ऊहेन यजुरुपूतेन वाऽऽग्नेयापूर्वगुणविकारः । स्थानाद्देवता-सामान्याच्च । ^२अग्निर्दाता, इन्द्रः प्रदाता, विष्णुः शिपिविष्टश्च स्थानात् । सान्नाय्यश्रवणा-त्सान्नाय्यापूर्वयोगुणविकारौ । वायव्यं यवाग्नोर्विधिस्तथाश्चर्योरिति । असोनयाजिन उदके चरुः, ऐन्द्राग्नापूर्वगुणविकारौ यतश्च प्राकृतानां स्थाने । अतोऽभ्युदयेष्टागर्भाः ^३ विकृती यजमानो न द्वे यजेतेति ।

^कअन्ये त्वाहुः—आग्नेयद्रव्यविभागादाग्नेयस्यैवाभ्यासस्तो याजिनः । असोन-याजिनोऽग्निर्दाता । आग्नेयस्यैन्द्राग्नस्य चरु इति । उपदेशः—अग्निर्दाता । विष्णुश्शि-पिविष्टश्चाग्नेयस्य, इन्द्रः प्रदाता ऐन्द्राग्नस्य ॥ ६ ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याहमरथ्यः ॥ ७ ॥

अनिरुप्ते दृष्टे चन्द्रमसि प्राकृतीनामेव निर्वापः ॥ ७ ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् ॥ ८ ॥

प्रक्षाल्य विभागः । त्रेधा तण्डुलानिति प्राकृतीनामपनयः ॥ ८ ॥

अभ्युद्विभागाभ्य इत्यादिखनः ॥ ९ ॥

१. B. २. आग्नेयतण्डुलान्.

२. B. १. omits अग्निर्दाता.

३. B. २. अभ्युदयेष्टया विकृतिः.

४. B. २. प्रकृतानां.

स्थापितेनाद्धेन परेद्युर्मुख्यामावास्यायां रात्रौ सायन्दोहमातव्यं निष्पन्नेन दध्ना प्रतिपदि प्रातः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदियात् तदा तण्डुलैर्दध्यर्धेन च दर्शकर्म निष्पाद्य पृथगवस्थापितेना-द्धान्तरेण ब्राह्मणान् भोजयेत् इति । एवं स्थिते सति यस्य यजमानस्य रात्रावेव फलीकृततण्डुल-पर्यन्तं हविर्निरुप्तं सन्नदितं भवति ततः प्रतीक्ष्यमाणश्चन्द्रमाः पूर्वस्यां दिशि अभ्युदयेति स चन्द्र एनं यजमानं प्रजया पशुमिष्ट्यं वर्द्धयति, अस्य भ्रातृव्यश्च वर्द्धयति । अतोऽभ्युदयं निमित्तीकृत्यैतत्तण्डुलात् मध्यमस्थविष्ठाणिष्ठरूपैर्द्वैधाभिधान् तान् पूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च दात्रादिगुणकारन्यादि-देवताभ्यो हविः कुर्यादिति ।

क. चन्द्रमसोऽभ्युदये सति “ त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् ” इति पृथक्कृतानां तण्डुलानां “ ये मध्यमा ” इत्यादिना देवतासंयोगश्रवणात् “ श्रुते चरुं दधश्चरुम् ” इति श्रुतदध्नोरधिकरणनिर्देशात्तयोः श्रवणा-र्थेऽतण्डुलसंख्यापूर्वगुणविकारा एव त्रयोऽपि यागाः, असोनयाजिन ऐन्द्राग्नविकारौ चरु इति ।

अकाले प्रवृत्तं तन्त्रम्, 'व्यूढं हविः तद्गजन्तीति दातृप्रभृतयो व्यूढभाजः ।
ताभ्य एव निर्वाप इत्यालेखनमतिः । चन्द्रदर्शनकारितो हि' प्राकृतानामपनय इति । काले
तु त्रिभागश्लेषा तण्डुलानिति ॥ ९ ॥

विनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतानामपनयः ॥ १० ॥

विनिरुप्तम् अर्धनिरुप्तम् । तत्र प्राकृतीभ्य एव शेषो निर्वापः, ताः प्रवृत्ता
इति । अपनयश्च प्राकृतीनाम् ॥ १० ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् ॥ ११ ॥

तण्डुलभूतेषु सर्वत्राभ्युदयेष्टिरेव^१ ॥ ११ ॥

यस्यागृहीतं हविरभ्युदियाद्ब्रतचर्या वा नोदाशंसीत् । स त्रेधा
तण्डुलानिति पूर्ववत् । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्यापवसेत्
॥ १२ ॥

अगृहीतम् अनिरुप्तम् । तत्र चन्द्रदर्शने विकल्प उच्यते । ब्रतचर्या
उपवसथाभ्यासः । तस्य विधिरुत्तरत्रोच्यते । यदि नोदाशंसीत् न शक्नुयात्कर्तुम् ।
स त्रेधा तण्डुलानिति पूर्ववत्कृत्वाऽभ्युदितेष्टिः । 'पुनरामावास्यां सर्वं करोति । विहरणाद्य-
विकृतम् । वत्सापाकरणं पुनरिज्याप्रदर्शनार्थम् । तत्र मिथित्रयम्—निरुप्तेऽभ्युदितेष्टिरेव ।
उपवसथाभ्यासो वा । कृत्वाऽभ्युदियेष्टिं पुनरामावास्यामविकृतमिति ॥ १२ ॥

अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा अनिरुप्ता
॥ १३ ॥

गृहीतं निरुप्तम्, तत्राभ्युदितेष्टिः^२ । पूर्वणोपवसथाभ्यासो वा सैव प्राय-
श्चित्तिः । सा ब्रतचर्या अनशनसत्यवचनादि च^३ ॥ १३ ॥

वत्सान्मातृभिस्संसृज्य पुनरपाकृत्य पूर्वेषुर्दुग्धं दधि हवि-
रातन्नानार्थं निदध्यात् ॥ १४ ॥

वत्सान्मातृभिस्सह संसृज्य प्रातर्दोहार्थान् 'सायंदोहार्थं पुनरपाकरणम् ।
पुनश्च प्रातर्दोहार्थम् । श्वोभूते कृतान्तात्प्रक्रमः । पूर्वमिज्यायां कृतायां यदा ज्ञायते

1. B. 1. यद्व्यूढं तद्गजन्तीति.

2. B. 2. omits हि.

3. B. 2. अभ्युदितेष्टिः.

4. B. 2. आमावास्यां सर्वा.

5. B. 2. अभ्युदयेष्टिः.

6. B. 2. इति.

7. B. 2. adds वेलायं after सायंदोह.

दृष्टश्चन्द्रमा इति तदा पुनरिज्यैव । हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तम् अकाले कृतमकृतमिति । उपवस-
थाभ्यासः । 'उत्पन्नोऽपि प्रातर्दोहः परित्यज्य उत्करे । 'यद्वै यज्ञस्येत्युपदेशः । न्यायस्तु
देवतार्थं गृहीतस्य हविषो वचनमन्तरेण त्यागो न युक्त इति स एवानेयः शृतश्च धार्यते' ।
ख पुनरन्यदेव क्रियते 'पुनरपाकृत्ये'ति । सायन्दोहस्यातश्चनार्थो भवेत् ॥ १४ ॥

**'अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्नि-
स्सन्नव्रत्यमिव चरेत्प्रवसेद्वा व्रत्येऽहनि मांसं वाश्नाति स्त्रियं वोपैति**
॥ १५ ॥

अग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालः य आहिताग्निर्भूत्वा अव्रत्यमिव चरेत्-आहिता-
निर्व्रतलोपं कुर्यात् । तत्र 'व्रतपतिः । प्रवसति वा व्रत्येऽहनि 'कृतान्वाधानः । मांसभक्षणे
स्त्र्युपगमने च' व्रत्य एवाहनि । आहिताग्निवचनाद् ब्राह्मोदनिके व्रतातिपत्तौ अनुव्रत-
प्रायश्चित्तम्' । मांसभक्षणादौ न व्रातपती, अनाज्ञा तमेव । अग्नये व्रतपतये, अग्ने-
व्रतपते अग्निं व्रतपतिम् अग्नर्व्रतपतेः, अग्निर्व्रतपतिरिदम् । " 'स्वमग्ने व्रतपा असि " " 'यद्वो
वयं प्रमिनाम " इति ।

"उपदेशः—एतदेवाव्रत्यं प्रवासादि । अहिताग्निव्रतलोपे सर्वप्रायश्चित्तमिति ।
अबुद्धिपूर्वकं' स्कन्ने रेतसि सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥ १५ ॥

१. B. २. उत्पत्तेर्नापि.

२. B. २. धार्यते.

३. B. २. व्रतपतिदेवता.

४. B. २. कृत्वाऽन्वाधानम्.

५. B. २. omits च.

६. B. २. प्रायश्चित्ते.

७. B. २. पूर्व.

क. उपवसथाभ्यासपक्षे उत्पन्नोऽपि प्रातर्दोहः उत्करे त्यज्यते, अकाले कृतस्य हविषोऽकृतत्वात् ।
'यद्वै यज्ञस्य कर्मण' इत्यारभ्य 'उत्करे धाव तस्य प्रतिष्ठा' इति सिद्धवदनुवादादुत्करे त्यागः ।
सायन्दोहस्यातश्चनार्थ एव । पूर्वैर्गुरुर्गन्धं दधि हविरातश्चनार्थं निदध्यादिति वचनादिति ।

ख. कालभ्रान्त्या प्रवृत्तेऽपि तन्त्रे देवतार्थं गृहीतस्य त्यागो न युक्तः । अतस्स एवानेयः शृतश्च धार्यते ।
प्रातर्दोहो निर्व्रतश्चेत्पुनरन्यदेव शृतं क्रियते, 'पुनरपाकृत्ये'ति वचनात् पुनरसायन्दोहः प्रातर्दोहश्च
क्रियते । पूर्वैर्गुरुर्गन्धं पञ्चदश्यां सायन्दोहस्यातश्चनार्थम् । अतः प्रातर्दोहाभ्यां सायन्दोहेन च यागः ।

ग. "आहिताग्निस्सन्नव्रत्यमिव चरेत्" इति श्रुतिगताव्रत्यशब्दस्यार्थविवरणपरमिदं सूत्रम्—'प्रवसेद्वा
व्रत्येऽहनि मांसं वाऽश्नाति स्त्रियं वोपैति' इति । अन्वाधाने कृते प्रवासमांसाशनस्त्र्युपगमनानि-अव्र-
त्यमिति नाहिताग्निव्रतलोप इत्युपदेशमतम् ।

१ तै. सं. २.२.२.२.

२, ३ तै. सं. १.१.१४.४.

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं यद्यार्तिजमश्रु कुर्यात् ॥ १६ ॥

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्देवाँ आसादया इह । अग्ने व्याय वोढवे ॥

व्रतानुविभ्रद्रतपा अदाभ्यो यजा नो देवाँ अजरःसुवीरः ।
दक्षत्रत्नानि सुविदानो अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ इति
याज्यानुवाक्ये । व्रातभृतीं प्रवास एके समामनन्ति व्रातपतीमश्रु-
कर्मणि ॥ १७ ॥

व्रतभृतेऽष्टाकपालमित्यर्थः पाठः । आर्तिजमश्रु यदा दुःखेन व्रत्येऽहनि ।
अग्नये व्रतभृते, अग्निर्व्रतभृत्, हव्यमग्निं व्रतभृतम्, अग्नेर्व्रतभृतः, अग्निर्व्रतभृदिदम् ।
प्रवासे वा व्रतभृते, व्रतपतये चाश्रुक्रियायाम् ॥ १६, १७ ॥

इति चतुर्थी कण्डिका

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रीयधूर्तस्वामिभाष्ये नवमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

द्वितीयः पटलः

यद्यग्निहोत्र्युपसृष्टा वाश्येत यस्माद्भीषा वाशिष्ठास्ततो नो
अभयं कृधि । अभयं नः पशुभ्यो नमो रुद्राय मीढुष इति जुहुयादभि
वा मन्त्रयेत् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रहोमार्था धेनुरग्निहोत्री । उपसृष्टा सङ्गता वत्सेन 'प्रस्तवनाथेन ।
सा यदि वाश्येत 'शब्दं कुर्यात् "यस्माद्भीषा" इति होमः, अभिमन्त्रणं वा ॥ १ ॥

यद्यु वै निषीदेदेतयैव यस्माद्भीषा न्यषद इत्यभिमन्त्र्य 'उद-
स्थाद् देव्यदितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय कृण्वती भागं
मित्राय वरुणाय च' ॥ इत्युपस्थाप्य तां दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्याद्य-
स्यान्नं नाद्यात् । 'अवर्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रतिमुञ्चतीति विज्ञा-
यते ॥ २ ॥

निषण्णायामेतयैवेति वचनात्पूर्वं एव मन्त्रो न्यषद इति 'विपरिणीयते ।
अभिमन्त्रणमेवैतया । निषण्णायाम् दुग्ध्वा 'सह क्षीरेण दीयते धेनुः ब्राह्मणाय, यस्यान्नं न
भक्षयेत् । अवर्तिः दारिद्र्यम् । 'तच्च पाप्मानञ्च तस्मिन् ब्राह्मणे स्थापयति 'प्रयच्छन् ।
अनियम उत्थापनद्रव्ये । अन्यस्याः पयसा होमः ॥ २ ॥

अथ वा दण्डेन विपिष्याऽविपिष्य वोत्थाप्याऽऽत्मन् कुर्यात् ॥३॥

1. B. 3. reads प्रस्तवनाय.

2. B. 2. reads शश्वदती स्यात्.

3. B. 1. and 2. विपरिणतः.

4. B. 2. reads तन्न.

5. B. 2. omits प्रयच्छन्.

क. क्षीरस्यान्यत्र विनियोगाभावात्सह क्षीरेण दानम् । इष्टफलरहिता दक्षिणा दानयोग्या न भवति ।
तस्माद् दुग्ध्वा क्षीरे ब्राह्मणाय प्रदर्श्य त्वमेवं दुग्ध्वा भुङ्क्ष्वेति दद्यात् । "दुग्ध्वा ददाति न ह्यदृष्टा
दक्षिणा दीयते" (तै. ब्रा. १.४.३.३.) इति ।

१ तै. ब्रा. १.४.३.१.

२ "अवर्ति वा ण्वैतस्य पाप्मानं प्रतिख्याय निषीदति यस्याग्निहोत्र्युपसृष्टां तेषां दति । तां दुग्ध्वा
ब्राह्मणाय दद्यात्, यस्यान्नं नाद्यात्, अवर्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रतिमुञ्चति" (तै. ब्रा.
१.४.३.२.) इति ।

^१अथवा दण्डेन ^२विपिष्याऽविपिष्य वा ^३सम्पूर्णयन्निवोत्थापयेत् तूष्णीम् । पूर्वस्मिंस्तु विनापि दण्डेनाऽऽत्मस्थां करोति । ^४न ददाति ब्राह्मणाय ॥ ३ ॥

^५सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ति इति दर्भस्तम्बमालुप्य प्रा(ग्रा)सयेत् ॥ ४ ॥

सूयवसादिति ^६प्रास्यदर्भस्तम्बम् । तामेव होमार्थं ^७दोहयति । (^८आलुप्य स्वयमवाच्छिद्य । प्रासनमन्त्रोऽयं नाच्छेदनमन्त्रः । सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा तस्याः पयसा होमः ।) अन्ये त्वाहुः—न्यषद इत्यभिमन्त्रणम् ^९उत्थापनञ्च । दण्डस्तु विशेषः । ^{१०}‘आत्मन् कुर्वीत’ इति दण्डप्रदोऽप्रात् सर्वविधिप्राप्तिः ^{११} ॥ ४ ॥

यद्यु वै लोहितं दुहीत व्युत्क्रामतेत् कृत्वा दक्षिणमग्निं परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छ्रपयित्वा तस्मिन् व्याहृतिभिस्तूष्णीं वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनागमिष्य स्यात् ॥ ५ ॥

व्युत्क्रामत ^{१२}अन्यत्र गच्छतेत्यर्थः । होमकर्ता प्रेष्यति यजमानादीन् । लोहिते दुग्धे परिश्रयणम्-वेष्टनं दक्षिणाग्नेः । यथा न दृश्यते पच्यमाने ^{१३}दूयमाने च । अनभ्यागामेभ्यः ^{१४}स यस्याभ्यागमनं न करोति ^{१५}समीपं न गच्छति । अन्यां ^{१६}दुग्ध्वा होमः कर्तव्यः ॥ ५ ॥

यदि दुग्धमानं स्कन्दे “यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त यदोष-
धीरन्यसरद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अष्टित्यसु पयो वत्सेषु पयो

१. B. २. reads अपि वा.

२. B. १. reads only विपिष्य and B. ३. विनिपिष्य.

३. B. २. reads सम्पूर्णन्.

४. B. २. omits न.

५. B. १. reads प्रास्यदर्भः and B. २. reads प्रास्यदर्भः.

६. B. २. होमार्थे.

७. ( ) कोष्ठान्तर्गतो भागो B. १, २. मातृकयोर्नास्ति ।

८. B. ३. reads विहारादन्यत्र.

९. B. २. reads अपमाणे.

१०. B. २. स यस्यास्य गमनं.

११. B. २. न समीपं.

१२. B. २. वा दुग्ध्वा.

क. द्वितीयेऽपि पक्ष इति शेषः ।

ख. पूर्वोक्तमङ्गीकृत्य दण्डनियमः आत्मनि स्थापनञ्च विधीयत इति तेषां पक्षः ।

१ स्त्रिलमन्त्रोऽयम् । अत्र भैत्रायणीयसंहितायामग्निहोत्रब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । ‘याऽग्निहोत्रयोपसृष्टा निषीवेत् यस्यान्नं नाद्यात् तस्मै तां दद्यात्’ इत्यादि । (मै. सं. का. १. प्र. ८. अ. ९. १.)

अस्तु तन्मयि ” इत्येनदभिमन्त्र्य “समुद्रं वः प्रहिणोमि ” इत्यङ्गिरूपसृजेत् ॥ ६ ॥

‘दुह्यमाने स्कन्देत् ‘यदद्य दुग्धम्’ इति स्कन्नाभिमन्त्रणम् । उपसर्गः स्कन्स्योपरिष्ठादुदकक्षेपः । ‘समुद्रं वः’ इति ^कवक्ष्यमाणस्यापवादः । ‘अस्कान्’ ‘उत्तम्भय’ इति च स्कन्नाभिमन्त्रणस्योपसर्गस्य^१ च । दुह्यमानेऽनशनन्तु विद्यते ‘यदि सायं स्कन्देत्’ इति । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होमः कर्तव्यः^ख ॥ ६ ॥

यदि दुह्यमाना स्थालीमवभिन्त्याग्निर्णिज्यान्यां दुह्यात्तां वैव ॥ ७ ॥

यदि दुह्यमाना स्थाल्येकदेशं भिनत्ति, प्रक्षाल्य तां स्थालीं दोहनसमर्थामन्यां गां ततो दुह्यात् । तामेव वा-यदि विद्यते तस्यां पयः । ‘सर्वभेदश्चेत्-अन्यपात्रं प्रक्षाल्य’ तेनोक्तं स्कन्नप्रायश्चित्तम् । दुह्यमानस्य द्रव्योत्पत्त्यर्थं पुनरारम्भः ॥ ७ ॥

यदि दुह्यमानं दुग्धं ह्रियमाणं हृतमधिश्रीयमाणमधिश्रित-मुद्रास्यमानमुद्रासितमुन्नीयमानमुन्नीतं वा स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यमन्यया वाऽभिदोह्यम् ॥ ८ ॥

दुह्यमानं यावद्दोहनक्रिया न परिसमाप्यते । दुग्धं यावन्न नीयते गार्हपत्य-समीपम् । गार्हपत्यसमीपं नीयमानं ह्रियमाणम् । हृतं प्रापितम् । अधिश्रियमाणम् आरोप्यमाणम् । अधिश्रितं पच्यमानम् । उद्रास्यमानम्^१ उत्तीर्थमाणम् ।

१. B. २. स्कन्ने,

२. B. १. उपसर्गकृत्यञ्च

३. B. २. reads wrongly मागेव

४. B. २. सर्वभेदने

५. B. १. omits तेन

६. B. २. omits परि

७. B. १. omits गार्हपत्यसमीपं

८. B. २. omits उत्तीर्थमाणं B. ३. उत्तार्थमाणं

क. ‘अस्कान्ध्याः.....’ इति स्कन्नमभिमन्त्र्य ‘उत्तम्भय पृथिवीम्’ इत्यङ्गिरूपसृष्टेत् (आप. श्रौ. ९.५.७.) इति वक्ष्यमाणस्य ।

ख. कृत्स्नस्कन्दने पुनर्होमः । एकदेशस्कन्दने तु सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वाऽवशिष्टेन होमः ‘यादृक्कीदृक्च होतव्यमि’ति श्रुतेः । स्कन्नद्रव्ये भूमिं प्राप्ते प्रायश्चित्तम्.....‘पृथिवीं वा एतस्य पयः प्रविशति यस्यामिहोत्रं दुह्यमानं स्कन्दति’ (तै. ब्रा. ३.१.४.३.) इति लिङ्गात् ।

१ समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि गच्छत । अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परा सेचि मत्पयः ॥ मन्त्रोऽयं सूत्रकारेण समग्रः कुतो न लिखित इति न प्रतीयते ।

२ ‘यदि सायं स्कन्देद्वा होतोः प्रातर्नाक्षीयान् । यदि प्रातरा होतोः सायं नाक्षीयान्’ (आप. श्रौ. ९.६.९.) इत्युक्तम् ।

उद्धासितं^१ यावन्नोनीयते । 'उन्नीयमानं' यावन्न^२ चतुर्थो गृह्यते । सुवः पञ्चमो वा जमदग्नीनाम् । उन्नीतं^३ यावन्न नीयते । तस्य स्कन्धस्योत्पत्तिः । तदेव 'यादृक्कीदृक्' वा यावत्तावद्वा^४ अनाहुतिमात्रमपि होतव्यम् । अन्या वा गौः तस्योपरि दोग्धव्या^५ । दुग्धादारभ्य वक्ष्यमाणमभिमन्त्रणम् । उपसर्गोऽनशनश्च सर्वं तत्प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥

यदि सकृदुन्नीतं स्कन्देद् द्विस्त्रिर्वा न तत्राद्विधेत् । यद्यु वै चतुर्थमुन्नीतं स्कन्देत्स्थाल्यां शेषमवनाय चतुरभ्युन्नीय होतव्यमन्यया वाऽभिदोष्यम् ॥ ९ ॥

'सकृदुन्नीते द्विः त्रिर्वा, अनादरवचनाच्च स्कन्धप्रायश्चित्तम् । चतुर्थं उन्नीते द्रव्योत्पत्तिः । अन्या वा 'उन्नीय वा स्कन्देदिति चतुरवत्तिनः । 'प्राप्तं^६ उन्नीयमानमिति पञ्चावत्तिनः । अग्निहोत्रस्थाल्यां सुगतमानीय पुनर्मन्त्रैः चतुरभ्युन्नीय होतव्यम् । असर्वस्कन्धे चतुरभ्युन्नीयहोमः । सर्वकन्धे अन्या^७ वा गौः सुचि दोग्धनीया । यादृक् कीदृक् चतुर्थं उन्नीतो^८ न लभ्यते, उन्नीतं वा स्कन्देदिति^९ पञ्चावत्तिनो विषयमेतत् ॥ ९ ॥

इति पञ्चमी कण्डिका

'यदि उद्धुतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृहीत्वा तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यः । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । अथाज्येन वारुणाञ्चमन्त्र्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ १ ॥

उद्धुतं^{१०} द्वियमाणम् 'उर्वन्तरिक्षमन्विहि' इति^{११} उद्धवति । उद्धवन् दशहोतारं व्याचष्ट इति यावद्दशहोतृपरिसमाप्तिः तावदुद्धुतप्रायश्चित्तम् । तन्निषद्य तस्मिन् देशे उपविश्य यत्र स्कन्धं तत्पुनर्गृहीत्वा यदि शुचौ देशे पतितम्, तदेव यादृक्कीदृक्च

1. B. 1. reads यावन्न नीयते

3. B. 2. चतुर्थं.

5. B. 2. omits वा.

7. B. 2. omits this line.

9. B. 3 omits प्राप्ते.

11. B. 2. उन्नीते.

13. B. 2. & 3. नीयमानं.

2. B. 2. reads उन्नीयमाना.

4. B. 2. omits यादृक्कीदृक्.

6. B. 2. reads दोग्धनीया.

8. B. 2. उन्नीतं वा.

10. B. 2. omits वा.

12. B. 2. & 3. पञ्चावत्तिविषयं.

14. B. 3. omits उद्धवति.

क. यादृगित्यादिरीत्या प्राप्ते द्रव्य इत्यर्थः ।

१ "यद्युद्धुतस्य स्कन्देत् । यत्ततो हुत्वा पुनरेयात्, यज्ञं विच्छिन्ध्यात् । यत्र स्कन्देत् तन्निषद्य पुनर्गृहीयात् । यत्रैव स्कन्दति तत् एवैनत्पुनर्गृह्णाति । तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम्" इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । (तै. ब्रा. १.४.४.५.)

होतव्यम् । ^१इतरथा प्रतिनिधिना क्रियते । समाप्ते तु मार्जनान्ते होमे विहरणादि कृत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनः 'वृष्ट्यन्ते कृते " 'अवते हेड " इत्युक्त्वा "उदुत्तमम्" इत्याज्यं ^२जुहुयात् । ततो होमसमाप्तिः । उपदेशो यत्र पुनर्होमस्तत्र पूर्वो वृष्ट्यन्तः द्वितीयः ^३परिसमाप्यते दोहनादि । वृष्ट्यन्ते होमः, ^४उपस्थानादि च-हुत्वाऽप उपस्पृश्येति अग्निहोत्रे^५ वचनात् ॥ १ ॥

यदि प्राचीनं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक् च होतव्यमन्यया वाऽभिदोह्यम् ॥ २ ॥

प्राचीनं प्रागमि । स्वाहाग्नये ^६इत्यादि, यावद्दर्भसमीपं ^७न प्राप्नोति । यादृक्कीदृक्चेति द्रव्योत्पत्तिः । वक्ष्यमाणमेव प्रायश्चित्तं सर्वत्र । यत्राऽप्युक्ता पुनरिज्या आज्यहोमश्च तत्राप्यविरोधात्समुच्चयः वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेनाऽनशनान्तेन ॥ २ ॥

अथैकेषाम्—यदि प्राचीनं ह्रियमाणं स्कन्देत् "प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं हुतमसि स्वाहा" इत्येनदभिमन्त्र्यैतदेवाग्निहोत्रं स्यदित्याश्मरथ्यः । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यमित्यालेखनः ॥ ३ ॥

^८प्राचीनं ह्रियमाणं नीयमानं यावद्दर्भसमीपं न प्राप्नोति । पूर्वेण^९ विकल्पिते 'स्वाहाग्नये वैश्वानराय वाताय त्वे'ति । अत्र तु पूर्वमेव ह्रियमाणमिति विशेषितत्वात् । 'प्रजापतेः विश्वभृति' इत्यभिमन्त्रणप्रत्याग्नायः^{१०} । उपसर्गोऽनशनश्च क्रियेते^{११} । एतावदेव सूक्तेषो^{१२}ऽग्निहोत्रहोमार्थं भवतीत्याश्मरथ्यमिति । पुनर्होमः सूक्तेष्वेण

१. B. २. होमे कृते.

२. B. १. reads आज्यन्तु B. ३. आज्याहुति.

३. B. १. & २. समाप्यते.

४. B. २. उपस्थानानि.

५. B. ३. अग्निहोत्रवचनात्.

६. B. १. omits न.

७. B. १. अग्नये वैश्वानरायत्येवमादि.

८. B. १. & २. क्रियते.

९. B. ३. omits प्राचीनं.

१०. B. २. शेषं.

क. अशुचावुपादानाशक्तौ च प्रतिनिधिना होमः ।

ख. शाखान्तरविहितत्वादस्य पूर्वेण विकल्पिते ।

ग. 'अस्कान्यौः पृथिवी ह्ययतामस्कावृषभो युवागाः । स्कन्धौमा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु । अस्कानजनि प्राजग्या स्कन्नाज्जायते वृषा । स्कन्नाः प्रजनिपीमहि , ॥ इत्यस्य प्रत्याग्नायः ।

१ अव ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरिमहे हविर्भिः ।

क्षयज्ञस्सभ्यमसुर प्रचेतो राजक्षेनासि शिश्रथः कृतानि ॥

२ उदुत्तमं वरुण पाशमस्सवधाधमं विमध्यमश्रथाय ।

अथावयमादित्य व्रते तवानागस्तो आवितये स्याम ॥

(तै. सं. १.५.११.३.)

समाप्तिं कृत्वा अन्यां दुग्ध्वा 'पुनर्होतव्यमित्याल्लेखनमतिः । सर्वत्र पुनरिज्यासु' विहरणादि-
साङ्गस्यावृत्तिः ।

१० उपदेशः—'प्रजापतेर्विश्वभृति' इति पूर्वाहुतिस्थानेऽभिमन्त्रणम् । 'प्राणनादि
व्याहृतिजपान्तं सर्वं कृत्वोचराहुत्यादि । एवंलक्षणमभिहोत्रं स्यादित्याश्मरथ्यमतिः ।
पुनर्होम इत्यालेखनमतिः ॥ ३ ॥

यदि पुरः पराहुतं कृत्वा चतुरभ्युक्षीय होतव्य-
मन्यया वाऽभिदोह्यम् ॥ ४ ॥

'पुरः पराहुतं दर्भसमीपमानीतं' साधमानश्च । तेष्वनुदाहृत्य सुक्समीपं
स्थालीमाहृत्य, 'उन्नीय च' पुरुषधर्मेण । चतुरिति प्रदर्शनार्थम् । ततो होमः, अभिदोहनं
वा । केचित्-अनुदाहृत्येति सुचं नयन्ति स्थालीसमीपं पुनश्चागच्छन्ति 'मन्त्रैः ॥ ४ ॥

यदि पुर उपसन्नं स्कन्देत्तदेव यावद्वक्कीद्वक्च होतव्यमन्यया
वाऽभिदोह्यम् ॥ ५ ॥

उपसन्नं दर्भेषु स्थापितं यदि स्कन्दति ॥ ५ ॥

अथकेषां—यदि पुर उपसन्नमहुतं स्कन्देत्तदेव यावद्वक्कीद्वक्च
होतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । अथाज्येन चक्षुष्येति
समानः ॥ ६ ॥

उपसन्नमहुतं दर्भेषु स्थापितम् । होमार्थं 'त्वगृहीते, दर्भेषु च स्थापिते
पूर्वमिदं वा प्रायश्चित्तम् । होमार्थं गृहीत इदमेव । यावद्वक्कीद्वक्च हुत्वा पुनर्होमः ।

१. B. २. होतव्यः.

२. B. १. पुनरिज्या.

३. B. २. reads प्राणादि सर्वं

४. B. १. पुनः

५. B. २. reads नीतं for आनीतं

६. B. २. चतुरभ्युक्षीय

७. B. २. समीपं पश्चादागच्छति

८. B. २. omits मन्त्रैः.

९. B. १. & २. च गृहीते.

क. 'प्रजापतेरिति' अभिमन्त्रणं कृत्वा तत उत्तराहुत्यादि । 'एतदेवाभिहोत्रम्' इत्येतच्छब्देन प्रजापते-
रित्यभिमन्त्रणमेव परामृश्यते । अत एवलक्षणमभिहोत्रमित्युपदेशपक्षे आश्मरथ्यमतिः । अभि-
मन्त्रणात्मक एव होम इति तात्पर्यम् ।

ख. चतुरवृत्तिपञ्चावृत्तिनां स्वस्वसंख्ययाऽभ्युक्षयनम् चतुरित्यस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।

१ 'प्रजापतेर्विश्वभृति तन्त्रं हुतमसीति तत्र स्कन्नाभिर्मर्शनम्' 'क्षेपेण जुहुयात्' 'पुनरुक्षी-
याक्षेपे' इत्याश्लेषः । (आश्व. श्रौ. पूर्वषट्के ११. ११-१३)

क^१ वारुणी च पूर्ववत् । द्रव्योत्पत्तिरुक्ता ॥ ६ ॥

“ ‘अस्कान्द्यौः पृथिवीमस्कानृषभो युवा गाः । स्कन्नेमा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ॥ अस्कानजनि प्राजन्या स्कन्ना-
ज्जायते वृषा । स्कन्नात्प्रजनिषीमहि ” इति स्कन्नमभिमन्व्य ‘उन्नम्भय
पृथिवीम्’ इत्यद्विरूपसृजेत् ॥ ७ ॥

स्कन्नप्रायश्चित्तमुच्यते—अस्कानिति । द्वाभ्यामभिमन्व्य ‘उन्नम्भय’ इत्यद्विरूप-
सृजेत्^१ तन्मिश्रयेत् ॥ ७ ॥

यदनाहुतिमात्रं विप्रुडेव सा ॥ ८ ॥

अनाहुतिमात्रं सुवादूनम्, ^खअङ्गुष्ठपर्वमात्राद्वा, तत्र न स्कन्नप्रायश्चित्तम्,
विप्रुदुत्तुल्यत्वात् ॥ ८ ॥

यदि सायं स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाशनीयात् । यदि प्रातरा
होतोस्सायं नाशनीयात् ॥ ९ ॥

सायं स्कन्ने आ होतोः प्रातर्होमात्^१ नाशनीयात् । प्रातः स्कन्ने आहोतोः
सायम् । उभयत्राऽ^३भिविधिः । ^४हुते प्रातर्होमे अशनं ^५कार्यम् । सायं स्कन्ने हुते
सायमभिहोत्रेऽशनम्, प्रातः स्कन्ने च । ^६सर्वाग्निहोत्रद्रव्याणां ^७स्कन्नानामेष विधिः ।
यत्राभिदोहनं तत्र तज्जातीय^८द्रव्यस्य क्षेपः ॥

दिव्या वा एतमशनिरभ्यवैति ^९यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरा-
भवति । समोषामुमिति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् ॥ १० ॥

१. B. १. अद्विरूपसृज्य.

२. B. २. omits तन्मिश्रयेत्.

३. B. २. omits होमात्.

४. B. १. reads उभयत्राणि.

५. B. २. reads कृते.

६. B. २. omits कार्यं.

७. B. १. reads सर्वाग्निः.

८. B. २. reads एष स्कन्नविधिः.

९. B. १. तज्जातीयस्य, B. २. सजातीयस्य.

क. ‘अवते हेड’ उबुत्तमम्’ इत्याज्यहोमः, स्कन्नेषु यादवीदध्वोमः, अभिदोहनमुभयनम् ।

ख. पुरोडाशादिद्रव्यपरमिदम् ।

१ तै. ब्राह्म. ३.७.१०.३.

२ उन्नम्भय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः ।

उद्धो दिव्यस्य नो देहीशानो विस्त्वा इतिम् ॥

३ ‘अग्निहोत्रं शरशरायस्समोषामुमिति द्वेष्टारमुदाहरेत्’ (आश्व. श्रौ. पूर्वार्ध ११.१९.)

दिवि भवा दिव्या अशनिर्विद्युत् । एतं यजमानमभिगच्छति यस्यामिहोत्र-
द्रव्यं 'शिरिशिरा भवति पच्यमानं शब्दं करोति, तत्र प्रायश्चित्तम्—समोषामुमिति
आहाध्वर्युः । 'अमुमिति यं द्वेष्टि यजमानः तस्य नाम गृह्यते । सर्वत्राऽमिहोत्रेऽधिश्चिते'
यावन्नोच्चार्यते' तावदेव तत् प्रायश्चित्तम् । अन्यत्र सर्वप्रायश्चित्तम् । अन्ये 'त्वाहुः—
अधिश्रयणाद्या परिसमाप्तेरेतत्प्रायश्चित्तमिति ॥ १० ॥

'गार्हपत्याहवनीयोऽधिश्चिते श्वाऽन्तराग्नी धावेत् गाः पत्याद्भस्मादाय
“इदं विष्णुर्विचक्रम” इति दैव्यमव्ययं हवनोपाध्वंसयन्नुद्ग्रे-
त्येतयैव भस्मना शुनः पदमपि वपेत् ॥ ११ ॥

श्वाऽन्तरा गार्हपत्याहवनीययोः धावेत् गच्छेत् गार्हपत्याद्भस्म गृहीत्वा
“इदं विष्णुर्विचक्रम” इति गार्हपत्याहवनीययोः धावेत् गच्छेत् गार्हपत्याद्भस्म गृहीत्वा
भस्मना गच्छति । एतयैवर्चा भस्मना शुनः पदमपि वपेत् प्रकिरेत् । श्रुतेर्नात्र
स्मार्तमुदकोक्षणम्^१ न गोभिराक्रमणम्^२, निन्दनात्^३ भस्मनैव शौचम् ॥ ११ ॥

यस्याभिमनान्तं सूर्योऽभिनिम्रोचेद्यत्राप्यमानं परापश्येत्तत्
आहृत्यैतं प्रविशानीति वैष आधीयते ॥ १२ ॥ इति दक्षिणाग्नेरनु-
गतस्याधानकल्पः ॥ १३ ॥

अनाहृतम्^४ नानीतम् दक्षिणाग्निं सूर्योऽभिनिम्रोचेत् अस्तमियात् ।

1. B. 2. reads शिरिशिरा.

2. B. 2. omits अमुमिति.

3. B. 2. reads विह्वले.

4. B. 2. वसीर्यते.

5. B. 1. तावदेतत्.

6. B. 2. कम्पयन्.

7. B. 2. क्षेपणम्.

8. B. 2. गोरक्रमणं.

9. B. 3. निन्दनात्.

10. B. 3. अनानीतं

क. 'यद्गामन्वत्यावर्तयेत्, रुद्राय पशून्पिदध्यात्, अपशुर्यजमानः स्यात् । यदपोऽन्वतिषिञ्चेत्,
अनाद्यमभेरापः, आनाद्यमाभ्यामपिदध्यात्' (तै. ब्रा. १.४.४.६.) इति ध्रुवौ शुनो मार्गेण
गामतिनीय पुनरावर्तयेत्तदानीमग्नेः क्रूरत्वेन रुद्ररूपत्वात्तस्मै रुद्राय यजमानपशून् समर्पयेत्, यजमानश्च
पशुरहितस्स्यात्, यदि च शुनः पदे जलं निषिञ्चेत् तर्हि तज्जलमभिरनाद्यत्वेन गार्हपत्याहवनीयाभ्यां
समर्पयेत् इति गोरक्रमणस्योदकोक्षणस्य च निन्दनात् भस्मनैव शौचम् इति ।

१ तै. ब्रा. १.४.४.६.

२ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । स-वमस्य पौंसुरे ॥

(तै. सं. १.२.१३.१.)

‘अनाहार्यम्’, यत्र यस्मिन् देशे दीप्यमानं ज्वलन्तं पश्येत्तत आहृत्याग्निं करोति ‘एतं प्रविशानि’ इति । अनेन मन्त्रेण इति वैष आधीयते स्थाप्यते । एषा श्रुतिः । कस्याग्नेरजाहृतस्येति न ज्ञायते । सूत्रकारो व्याचष्टे—दक्षिणाग्नेरनाहृतस्यैषा श्रुतिरिति । दीप्यमानादग्नेरभिमानाय ‘एतं प्रविशानि’ इत्यनेन मन्त्रेण स्थापयितव्य इति न सभ्यावसथ्ययोः । यदा वाऽनुगच्छति दक्षिणाग्निस्तस्य चायं विधिरितं प्रविशानीति । आधानकल्पेन स्थापनविधिरिति । अन्ये त्वाहुः—आधानकल्प आधानविधिरिति यैराहितोऽन्याधेये तैरेव पुनः स्थाप्यत इति ।

उपदेशः—यत्र दीप्यमानं परापश्येत्तत आहृत्य आहर्तव्य इत्येतावत् । अनाहृते एतं प्रविशानीति वैष आधीयत इत्येतावता अनुगतस्य स्थापनं दक्षिणाग्नेः ॥ १२, १३ ॥

यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभिनिम्रोचेत् ॥ १४ ॥

‘अनुद्धृतमाहवनीयम्, अभिनिम्रोचेत् अस्तमियात्सूर्यः ॥ १४ ॥

इति षष्ठी कण्डिका

‘दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य पुरस्ताद्धरेत् । अन्वङ्ङार्षेयो ब्राह्मणो बहुविधमिमुद्धरेत् । अन्वङ्ङग्निहोत्रेणानूद्भवेत् । आयतने हिरण्येऽग्निं प्रतिष्ठाप्य नित्यमग्निहोत्रमुपसाद्यातमितोरप्राणान्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवस्सुवरित्युपस्थाप्य वारुणं चरुं निर्धपेत् ॥ १ ॥

दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य बध्वा सुवर्णं पुरस्ताद्धरेत् अग्नेः कश्चित् । अन्वङ् अनुमार्गेण तस्य हिरण्यस्य पश्चात् । आर्षेयः यः स्वानृपीन्वेद बहुविच्च ।

1. B. 1. & 3. आहार्यं.

3. B. 2. च.

5. B. 2. कल्पस्थापनविधिः.

7. B. 1. omits प्रबध्य.

9. B. 1. reads तान्.

2. B. 1. reads अप्याचष्टे.

4. B. 2. वा.

6. B. 2. अनुद्धृताहवनीये.

8. B. 1. & 2. omit पश्चात्.

क. ‘अहरहरेनं दक्षिणत आहरन्ति’ इत्येतन्न कार्यमित्यर्थः ।

ख. यत्र क्वापि दीप्यमानं छुविभूतमग्निमेन मन्त्रेणामौ दक्षिणामौ प्रवेशनं सङ्कल्प्य स्थापयेत् । अनेन मन्त्रेण स्थापनं वा । ‘इति वैष आधीयत’ इति ब्राह्मणम्, तस्य वाक्यशेषो ‘दक्षिणाग्नेः’ इति सूत्रम् । अतो दक्षिणाग्नेरयमाधानकल्पः सभ्यावसथ्ययोर्न भवति ।

ग. अग्नेः पुरस्तात्कश्चिद्ब्राह्मणो हरेदिति सम्बन्धः ।

१ तै. ब्रा. १.४.४.१.

‘अन्ये त्वाहुः—‘आर्षेय उद्धरेत्’ इति “तस्य व्याख्या बहुविदिति । सोमविद्वद्विद्वत् चतुर्होतृविद्वा” ‘स एव भूयो वेद’ इति श्रुतेः । बहुविदः पश्चादध्वर्युरभिहोत्रेण सह गच्छेत् । ‘कर्म गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः सभ्यावसथ्ययोश्च कर्तव्यम् । “यदि नाहवनीयात्, शुन्धनान्तम् । परिस्तरणान्तं वा “यदि सर्वान् परिस्तृणाति । दुग्धायां गवि पत्न्याञ्चोपविष्टायां परिषिच्य “द्वावग्नी, “उपवेषादानादि समिदुपरिधारणान्तम् । “यत्रतत्रस्थो यजमान उन्नयनप्रैषमाह, “नामिमीलिते तिष्ठति च “उद्धरे” त्याह बहुविदम् । ततस्स “उद्धरति ‘वाचात्वे’ति । उद्भ्रियमाणे चाभिमन्त्र्य “उर्वन्तरिक्षं वीहि”¹⁰ इत्युद्भवत्यध्वर्युः । बहुविदा पूर्ववत्स्थापिते हिरण्येऽग्नौ नित्यमकाम्यं पयः तदस्मिन्होमे नियम्यते “पूर्ववृत्तं नित्यमिति ।

केचित्तदुपसाद्य पूर्ववत्समिदाधानादि पारेक्ष्यन्तः¹¹ करोति आहवनीयस्य । ततोऽपरेणाहवनीयं यजमानो¹² निष्कम्याचामति ‘विद्युदसी’ति । केचित्पूर्वमाचामति यजमान-संस्कार इति । इहातिक्रामत्येवोपस्थानार्थम् । ततोऽध्वर्युः पारेषिष्येहवनीयं धाराञ्च कृत्वा¹³ विद्युदसीत्यादि जपान्तम् । आतमितोः आतमनात् । यावच्छ्रान्तो¹⁴ भवति

1. B. 2. omits तस्य व्याख्या बहुविदिति.

2. B. 2. चतुर्होतृविद्वान्, B. 1. होतृविद्वा.

4. B. 1. omits यदि.

6. B. 1. पत्न्याञ्च.

8. B. 2. बहुविदम्.

10. B. 2. वीहीत्यध्वर्युः.

12. B. 2. omits करोत्याहवनीयस्य, ततः.

14. B. 2. & 3. विद्युदसीत्यादि जपान्तं कृत्वा.

3. B. 1. omits कर्म.

5. B. 2. परिवेष.

7. B. 2. मीलिते.

9. B. 2. अभिमन्त्रिते.

11. B. 3. reads पूर्वप्रवृत्तं

13. B. 3. अतिक्रम्य.

15. B. 2. तान्तः.

क. ‘आर्षेय उद्धरेत्’ (तै. ब्रा. १.४.४.२.) इति ब्राह्मणगतस्यार्षेयशब्दस्य व्याख्या सूत्रकारेण बहुविदिति क्रियत इति ।

ख. ‘प्रजापतिरकामयत प्रजास्तृजेय’ इति प्रश्नद्वयस्यार्थम्, ‘ब्रह्म वै चतुर्होता’ इत्यनुवाक्यार्थञ्च वो जानानि स सोमविच्चतुर्होतृविच्च ।

ग. यथाहवनीयात्सभ्यावसथ्ययोरुत्पत्तिर्नास्ति, तर्हि शुन्धनान्तं परिस्तरणान्तं वा कर्तव्यमिति सम्बन्धः ।

घ. दक्षिणाग्नेर्भिन्नयोनित्वे । एकयोनित्वे त्वाहवनीयोद्धरणादूर्ध्वं दक्षिणाग्नेः प्रणयनात्पूर्वं गार्हपत्यस्यैव परिषेचनम् । सभ्यावसथ्ययोर्भिन्नयोनित्वेऽपि परिषेचनाभावः, गार्हपत्यादीनां त्रयाणामेव परिषेचनस्योपदेशादिति ।

ङ. ‘ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेत्, ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः (तै. ब्रा. १.४.४.२.) इति ब्राह्मणात् यावतीवै देवतास्तास्मर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति’ इति श्रुत्यन्तराच्च सर्वदेवताकर्तृकमिदमुद्धरणम् । अतो बहुविदुद्धरतीति ।

तावदप्राणम् अनुच्छ्वसन्नासित्वा समन्य उच्छ्वस्य हुत्वा 'अग्निर्ज्योति'रिति, वृष्ट्यन्ते
 'भूर्भुवस्सुवरित्युपस्थायाध्वर्युस्समाप्य होमं, वारुणं चरुं करोति । अनन्तरं 'विद्युदुद्धरणादि ।
 यदा तु नक्तधारणपक्षस्तदा तस्मिन्नेवान्नौ । केचित्त्वसति साक्षाद्वचने रात्रौ करणं
 नेच्छन्ति "कन सायमस्ति देवया अजुष्टम्" इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

व्रातभृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति ऋते हिरण्यात्प्रणयनेमेके
 ॥ २ ॥

द्वितीयेष्टिः^१ अमये व्रतभृते एकेषां मतेन^२ । "अवते हेड" "उदुत्तमम्" इति
 वरुणस्योक्ते । व्रतभृतः "त्वमग्ने व्रतभृत" इति । 'हिरण्यप्रणयनवर्जम् । समानमन्यत् ॥ २ ॥

यदि सायमग्निहोत्रकालोऽतिपद्येत "दोषा वस्तोर्नमः स्वाहा"
 इति कालसमापादनीयं होमं कृत्वा नित्यमग्निहोत्रमुपसाद्या तमितोर-
 प्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत ॥ ३ ॥

निशायां 'व्यतीतायां सायंकालातिपत्तिरनापदि,^३ सङ्कल्पितकालातिपत्तौ वा ।
 अन्यः कालो येन सम्पद्यते स कालः 'समापादनीयः । तं हुत्वा 'गोदोहनादि । नित्यमग्नि-
 होत्रमुपसाद्येत्युक्तार्थम् । उपस्थाने कृतेऽविकृतो होमस्समाप्यते ॥ ३ ॥

यदि प्रातः 'प्रातर्वस्तोर्नमस्स्वाहा' इति कालसमापादनीयं
 होमं हुत्वा नित्यमग्निहोत्रमुपसाद्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य
 हुत्वा भूर्भुवस्सुवरित्युपतिष्ठेत ॥ ४ ॥

१. B. २. उक्ताय.

२. B. १. reads विहरणादि.

३. B. १. omits द्वितीयेष्टिः.

४. B. ३. reads मते.

५. B. ३. अधिरण्यस्य.

६. B. १ omits व्यतीतायां

७. B. २. समापादनीयः.

८. B. २. omits गो.

क. देवया देवयागः । गकारलोपश्छान्दसः । अजुष्टम् असेवितम् । यस्मादजुष्टं न सेवितं रात्रौ देवैः
 तस्माद्रात्रौ नेष्टिः कर्तव्या ।

ख. श्रोभृते द्वितीयेष्टिः ।

ग. अनापदि मुख्यकालेऽपि होत्राकरणे कालातिपत्तिः । प्रवृत्ते प्रदोषादिसङ्कल्पितकाले होमाकरणेऽपि
 कालातिपत्तिः । आपदि तु प्रवृत्तस्यापि 'यत्पूर्वरात्र' इत्यादिविधानाण कालातिपत्तिरिति ।

१ त्वमग्ने व्रतभृज्जुषिः । देवा 'आसादया इह ।

अग्ने हव्याय धोहवे ॥ तै. ब्रा. २.४.१.११.

चरो दक्षिणा ॥ ५ ॥

सङ्गवे व्यतीते प्रातः कालातिपत्तिः । सङ्कल्पितकालातिपत्तौ वा 'आतर्पितान्-
मस्त्वाहा' इति होमः । समिदाधानादि पूर्ववत् । अङ्गान्यपि तदानीं होमकाले कर्तव्यानीति ।
सायं होमे तु 'दोहनमस्तमिते । पत्न्युपवेशनादि होमकाले । व्याहृतिभिरुपस्थाय वरदानम-
ध्वर्योः 'हुत्वा' इति वचनात् ॥ ४,५ ॥

हुत्वाऽऽहवनीयान्द्राप्यान्वग्निः उषसामग्रमख्यत् इत्यन्यं
प्रणीय "इहैव क्षेम्य एधि मा प्रहासीन्माऽमुमामुष्यायणम्" इत्या-
दिवाक्येभ्यः मैत्रं चरुं निवपेत् ॥ ६ ॥

परिसमाप्ते आहवनीयानुगमनम् । 'अन्वग्निः' इत्यन्यस्याहवनीयस्य प्रणयनम् ।
इष्टिः सायंहोमार्थस्य । 'मा प्रहासीन्मा' 'देवदत्तं वात्स्यम्' इत्यादित्योपस्थानम् ।
जीवत्सु पूर्वपुरुषेषु वात्स्यायनादि । वारुणमैत्रसौर्या आग्नेयविकाराः । 'वृक्षवच्च विभक्तयः ।
"अयं मित्रः" "अनमीवासः" इति मित्राय ॥ ६ ॥

सौर्यमेककपालमेके समामनन्ति ॥ ७ ॥

"उदुत्यं" "चित्रम्" इति सूर्याय । एककपालधर्मा वैशेषिकाः । नव प्रया-
जानूयाजाः, पृषदाज्यं बर्हिषादि सर्वमिति केचित् । य आग्रयणे वैशेषिक आम्नातस्स एव
तस्य लिङ्गदर्शनादितरस्यादर्शनादित्यापस्तम्बमतिः ॥ ७ ॥

संस्थितायामिष्ट्यामाहवनीयमेवैतदहरिन्धानावनश्नन्तौ वाग्य-
तावां च तं यजमानः पत्नी च ॥ ८ ॥

1. B. 1 reads सङ्कल्पकालातिपत्तौ.

2. B. 2. adds केचित् after अनुगमनम्.

3. B. 1. जीवत्सु पुरुषेषु.

4. B. 2. omits वृक्षवच्च to अनूयाजाः.

5. B. 2. सौर्यस्य.

6. B. 1. reads ब्राह्मणस्तमन्वायेयः.

क. 'सङ्गवान्तः प्रातः' इत्याश्वलायनः ।

ख. 'अस्तमिते दोगिध' इति तस्य स्वकालत्वात् ।

१ अयं मित्रो नमस्यस्सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ठ वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ अह्निपत्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥

२ अनमीवास इत्या मवन्तः मितज्मवो धीरमन्त्रा पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्ष्यन्तः वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥

(तै. ब्रा. २.८.७.५.)

संस्थितायां मैत्र्यां सौर्येष्टौ^१ वा आहवनीयमेव न दक्षिणाग्निम्, आहार्य-
मेतदहः । सायंहोमार्थमिन्धनम्^२ । प्रातर्होमेऽन्यः प्रणीयते । अन्यत्र त्वहर्ग्रहणेन^३ रात्रि-
ग्रहणेन वाऽहोरात्रयोर्ग्रहणं परिसमाप्तं भवति । इन्धनं पुनःपुनः^४ क्षिपति । सायं होमे
दक्षिणाग्न्यादिरन्यः ॥ ८ ॥

द्वयोः पयसा पूर्ववत्सायमग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ ९ ॥

द्वयोः पयसाऽग्निहोत्रम् ।^५ अग्निहोत्रस्थाल्या पूर्वामिति पूर्ववत् ॥ ९ ॥

यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभ्युदियाच्चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्धरेत् ।
अन्वङ्ङार्षेयो ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्धरेत् । अन्वङ्ङग्निहोत्रेणानू-
द्ववेत् । आयतनेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य “ उषाः केतुना जुषतां यज्ञं देवेभिर-
न्वितम् । देवेभ्यो मधुमत्तमं स्वाहा ” इति प्रत्यङ्मुखं निषद्याज्येन
जुहुयात् ॥ १० ॥

अभ्युदियात् अनुद्धृत आहवनीये उदयं कुर्यात् । चतुर्गृहीतमाज्यं जुह्वा-
मानीयाहवनीयस्य पुरस्ताद्धरेत् ।^६ तमन्वङ् ब्राह्मण आर्षेय आहवनीयेन सह, तमन्वग्निहोत्रेण
सहाध्वर्युः पूर्ववत् कर्म स्थापित आहवनीये “ उषाः केतुना ” इति प्रत्यङ्मुखं उपविश्याज्यं
जुहुयात्^७ कथेनानीतम् । ततः पूर्ववत्समिधानादि ॥ १० ॥

अग्निहोत्रस्य स एव होमकल्पः । तत्प्रायश्चित्तं यत्प्रातः
कालातिपन्नस्य ॥ ११ ॥

नित्यमग्निहोत्रमुपसाधेत्येवमादि स एव होमकल्पः । कालसमापादनीयहोमवर्जम् ।
उपस्थानवरदाने कृत्वा होमपरिसमाप्तिः । आदित्योपस्थानादि । द्वयोः पयसा^८ होमान्तम् ।
तदेव प्रायश्चित्तं यत्प्रातःकालातिपत्तौ ॥ ११ ॥

एतावन्नाना । नात्राहवनीयमनुगमयति ॥ १२ ॥

^९ एतावन्नानाभावः । नात्राहवनीयस्यानुगमनम् । अग्निहोत्राहवनीय एव
मैत्रादि ॥ १२ ॥

1. B. 1. इतरस्य न स्यादिति.

2. B. 2. सौर्येष्ट्या

3. B. 2. मन्थनं.

4. B. 2. omits रात्रिग्रहणेन.

5. B. 2. क्षिप्तः.

6. B. 2. omits अग्निहोत्रस्थाल्या पूर्वामिति ।

7. B. 1. reads अग्निहोत्रं.

8. B. 2. एवं नानाभावः.

क अश्वर्योरग्निहोत्रधारणे व्यापतत्वादन्येनाहरणस्य दृष्टार्थस्वाय तेन होमः कर्तव्यः ।

अथैकेषाम् । यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभिनिम्रोचेदभ्युदियाद्वा
॥ १३ ॥

अन्येषां शाखिनां मतिः ॥ १३ ॥

इति सप्तमी कण्डिका

“ ‘मनो ज्योतिर्जुषताम्’ ” “ ‘त्रयस्त्रिंशत्तन्तवः’ ” इति द्वे
चतुर्गृहीते जुहुयात् ॥ १ ॥

“ मनो ज्योतिर्जुषताम् ” इत्येकं चतुर्गृहीतं हुत्वा “ त्रयस्त्रिंशत् ” इति द्वितीयम्
अग्निहोत्रार्थं एवं विहृतेऽमौ, तदङ्गत्वात् । ^१इष्टयस्तु तन्त्रभिन्नाः । ^२तस्मात्तासामन्योऽग्निः ।
^३केचित्तु हुत्वा प्रायश्चित्तमग्निहोत्रार्थं प्रणयन्तम् । शाखान्तरस्थो विधिः विकल्प्यते सर्वत्र
न ^४समुचीयते ॥ १ ॥

यस्य विप्रक्रान्तमहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियाद्यथा विज-
निष्यमाणो न विजनिष्यमाणो न विजायेत तादृक् तत् । आत्मानं वा
ह यजमानो रुणद्धि सर्वज्यानि वा जीयते । नित्यमग्निहोत्रमुपसाद्या
तमितोरप्राणनासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवस्सुवरित्युपतिष्ठेत् । एक-
हायनो दक्षिणा ॥ २ ॥

१. B. ३. reads गृहीत्वा.

२. B. १. reads विहिते.

३. B. २. तासामन्योऽग्निस्तस्मात्.

क. इमौ चतुर्गृहीतहोमौ अग्निहोत्रार्थमुद्धृत एवामौ कार्यौ, तयोरग्निहोत्राङ्गत्वेन भिन्नतन्त्रत्वाभावान् ।
इष्टयस्तु भिन्नतन्त्राः । अतोऽन्यतरमुत्पादनीयम् ।

ख. हुत्वा प्रायश्चित्ताहुतिद्वयं पुनरग्निहोत्रार्थं प्रणयन्ति केचित् ।

ग. प्रतिपत्भेदेन निरपेक्षोपदेशात् समुच्चयः । अयमत्र निष्कर्षः—आपदि होमकालातिपत्तौ अनुद्धृत-
प्रायश्चित्तहोमद्वयं बहुविबुद्धरणं वा कृत्वाऽग्निहोत्रहोमः । अनापदि होमकालातिपत्तौ अनुद्धृत-
प्रायश्चित्तं कालसमापादनीयञ्च कृत्वाऽग्निहोत्रहोमः । अत्रानुद्धृतप्राश्चित्ताहुती द्वे एवेति केचित्,
इतरस्य विरोधात् । तथाहि—प्रातःकालातिपत्तौ आहवनीयानुगमस्याङ्गत्वाच्चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ता-
दित्यत्र, नात्राहवनीयमनुगमयतीति तन् निषेधात् विरोधः । अन्ये त्वयं विरोधः प्रातःकाले, सायं
काले तु विरोधाभावाद्बहुविबुद्धरणमपि विकल्पेन कर्तव्यमित्याहुः । होमकालाविशेषे सङ्कल्पितेऽनुद्धृते
तत्कालातिपत्तौ अनुद्धृतप्रायश्चित्तं कालसमापादनीयञ्च कर्तव्यमिति ।

१ मनो ज्योतिर्जुषताज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ॥

बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ॥

(तै. सं. १.५.३.५.)

२ त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो ये धितस्तिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते ॥

तेषां छिन्नं प्रत्येतद्दधामि स्वाहा धर्मो देवा अप्येतु ॥

(तै. सं. १.५.१०.४.)

विप्रक्रान्तम् आरब्धमनुदिते होष्यामीति । ^कसमिदाधानादि । ^खपरिषेचनादी-
त्युपदेशः । अहुतायाश्च पूर्वाहुतौ सूर्य उदेति, यथा विजनिष्यमाणो प्रसूयमानो
न 'विजायेत तादृक्तत् । अग्निहोत्रमार्तिगतं मन्येताध्वर्युः । ^गयद्वाऽग्निहोत्र-
होमोऽनर्थकः । यजमानो रुणद्धि ^घआध्मायन्तेऽस्य स्रोतांसि । ^चसन्निरोधं प्राप्नोति । सर्व-
ज्यानिः सर्वस्वहानिः । नित्यमग्निहोत्रमिति पूर्ववदुपस्थानान्तम् । एकहायनः एकवर्षः ।
^ङसा दक्षिणा अध्वर्योः ॥ २ ॥

हुत्वा तदुद्वास्य पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्यादमरथ्यः ॥३॥

हुत्वा वृष्टयन्तात्परं 'होमं समाप्य तदुद्वास्य तत्परित्यज्य विधानेनाग्निजातं पुनराधेयं
^घप्रायश्चित्तिः । अनन्तरं ^ङन वर्षासु । अन्याधेयमपि लभ्यते आलेखनमतादित्युपदेशः ^च ॥ ३ ॥

अथैकेषाम्—'यद्यन्ते स्यादुद्गीय प्राङ्मुद्राव्वेत् । स उपसाद्या
तमितोरासीत् । स यदा ताम्येदथ भूः स्वाहेति जुहुयात् । प्रजापतिर्वै
भूतस्तमेवोपासरत्स एवैनं तत उन्नयति नार्तिमाच्छेति यजमान इति
विज्ञायते ॥ ४ ॥

१. B. २. विजायते.

२. B. १. आधीयन्ते तस्य.

३. B. २. स.

४. B. २. omits होमं.

५. B. २. प्रायश्चित्तं.

६. B. १. omits न.

क. अनुदिते होष्यामीति सङ्कल्प्य होमात्प्रागुदिते समिदाधानादि । उदितानुदितहोमयोः प्रणयनस्यानुदिते
कर्तव्यत्वाद्नुदितहोमे प्रणयनाध्वर्युमुदयस्यावश्यम्भावात्प्रक्रान्तमग्निहोत्रमिति निमित्तत्वानुपपत्तिः ।
समिदाधानादेस्तु पूर्वकालस्याविधानाद्धोमसमानकालत्वादनुदितहोमे सङ्कल्पिते प्राग्घोमादभ्युदये
वक्ष्यमाणनैमित्तिकं भवतीति ।

ख. समिदाधान-शुन्धन-परिस्तरणानामनियतकालत्वात्परिषेचनादेर्नित्यवद्धोमसमानकालत्वात्तद्वर्षमुदये नै-
मित्तिकमिष्टुपदेशमतम् ।

ग. मार्तिगतत्वात्क्रियमाणोऽप्यग्निहोमो निष्प्रयोजनः ।

घ. अग्निहोत्राकरणेन यजमानस्य स्रोतांसि मूत्रपुरीषादीनि आध्मायन्ते ऊच्छ्रूयानि भवन्ति । तेन यज-
मानस्तैषां सन्निरोधं प्राप्नोति ।

ङ. 'यस्य वोभावनुगतौ' इत्यत्र पुनराधेयश्रुतेरग्न्याधेयेऽपि तुल्यतया आलेखनव्याख्यानादिह सूत्रा-
नुक्तोऽपि स पक्षः कर्तव्य इत्युपदेशमतम् ।

१ तै. ब्रा. २. १. ९. ३.

अथैकेषाम् । अस्मच्छाखामाह सूत्रकारः । तेन खाण्डेयानधिकृत्य कृतं सूत्रम् । यद्यन्ते स्यात् यदि समीपे यजमानस्त्यात् । स उन्नीय स्वयं प्राङ्मुखाद्रवेत् गच्छेदाह्वनीयं प्रति स उपचार्य व्याहृतिजपान्तं कृत्वा । आ तमितोः आश्रमोपजननात्तिष्ठेत् । श्रान्तो भूत्वा भूःस्वाहेति पूर्वाहुतिं जुहुयात् । प्रकृतिवदुत्तरात्यादि । प्रजापतिर्वै भूतो नित्यजातः तमेवोपासरत् तमुपागच्छच्छरणम् । तस्य होमं कुर्वन् स एवैतत्त उन्नयति तस्माद् दोषादुद्धरति । नार्तिमाप्नोति यजमानः इति श्रुतिः । नात्राभित्यागः । प्राजापत्यं हविः प्रजापतिः प्रजामित्यूहः । परतोऽप्युत्तरात्यादिना निहिते यजमाने एतत्प्रायश्चित्तम् । उन्नयनादित्युपदेशः^क ॥ ४ ॥

यस्याग्निं त्रेत्रं विच्छिद्येत ब्रह्मे ब्रह्मे चतुरहे वाग्नये तन्तुमतेऽष्टाकपालं निर्घपेत् ॥ ५ ॥

विच्छिन्नेऽग्निहोत्रहोमे एकाहे ब्रह्मे च ब्राह्मणोक्तमपि लभ्यते “ उतैकाहमुत ब्रह्म न जुहति ” इति । परतश्च त्रिरात्रादग्न्याधेयमेव, अग्निहोत्रस्याग्निं त्यर्थत्वात् । अग्नये तन्तुमते, अग्ने तन्तुमन्, अग्नि तन्तुमन्तम्, अग्नेस्तन्तुमतः, अग्निस्तन्तुमानिदम् ॥ ५ ॥

स्वयं कृण्वानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गो वृषभः शंखध्वजः । प्रतनं सधस्थमपश्यमान आ तन्मागेन दिव्यं ततान । त्वं नस्तन्तुरुत सेतुरग्ने त्वं पन्था भवसि वयानः । त्वयाऽग्ने पृष्ठं वयमारुमाथा देवैः सधमादं मेमेति याज्या वाक्ये ॥ ६ ॥

“ स्वयं कृण्वानः सुगम् ” “ त्वं नस्तन्तुः ” इति प्रधानस्य ॥ ६ ॥

1. B. 1 reads अथैकेषामित्यस्माच्छाखा.

2. B. 2. reads खाण्डिकेयान्.

3. B. 1. तदुन्नीय.

4. B. 2. अनुगच्छेत्.

5. B. 2. आश्रमापजमान.

6. B. 2. omits भूत्वा.

7. B. 1. उपासरेत्तमुपागच्छेत्.

8. B. 2. reads सन्निहिते लक्ष्यत प्तत्.

9. B. 2. अग्निहोत्रस्य.

10. B. 1. जुहोति.

क. उन्नयनादिनैमित्तिकनिर्देशाजित्यमग्निहोत्रमित्यादिपूर्वो विधिरसन्निहिते यजमान इत्युपदेशमतम् ।

ख. “ तस्माद्यस्यैवं विदुषः उतैकाहमुत ब्रह्म न जुहति हुतमेवास्य भवति ” इति वचनादग्निहोत्रब्राह्मणार्थं विदुष आपदि होमचतुष्टयाकरणेऽपि न दोष इति ।

१ तै. ब्रा. २.१.७.५.

२ तै. ब्रा. २.४.२.५.

“तन्तुं तन्वन्” “उद्वुध्यस्वाग्ने” “उदुत्तमम्” “उद्वयं तमसस्परि” “उदुत्यं” “चित्रम्” इत्युपहोमाः ॥ ७ ॥

“तन्तुं तन्वन्” “उद्वुध्यस्वाग्ने” “उदुत्तमम्” “उद्वयं तमसस्परि” “उदुत्यं” “चित्रम्” इत्युपहोमाः पठेते ॥ ७ ॥

हव्यवाहमभिमातिषाहं रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं पुरन्धिमग्निं स्विष्टकृतमाहुवेम ॥ स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि विश्वा देव पृतना अभिष्या उरुं नः पन्थां प्रदिशन्वि भाहि ज्योतिष्मद्वेष्टाजरं न आयुरिति सांयाज्ये ॥ ८ ॥

नारिष्ठान् हुत्वा ‘हव्यवाहं स्विष्टम्’ इति स्विष्टकृतः । यद्यभिधीयते^१ तत एतत्प्रायश्चित्तम् । अनुगते भूयोऽनुगमनप्रायश्चित्तं पुनराधेयमग्न्याधेयं वा ॥ ८ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका

इत्यापस्तम्बीयश्रौतसूत्रीयधूर्तस्वामिभाष्ये द्वितीयः पटलः ॥

१. B. 2. reads इत्यादिकान् षडुपहोमान् हुत्वा नारिष्ठान्.

२. B. 2. reads यद्यभिधीयते एतत्प्रायश्चित्तमग्न्याधेयं पुनराधेयमग्न्याधेयं वा ।

- १ तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।
अनुत्खणं धयत जोगुवामपो मनुर्मव जनया दैव्यं जनम् ॥ (तै. सं. ३.४.२.२.)
- २ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मद्वधाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ (तै. सं. १.५.११.३.)
- ३ उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।
देवं देवग्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ (तै. ब्रा. २.४.४.९.)
- ४ उदुत्यं जातयेवसं देवं वहन्ति केतवः । दशे विश्वाय सूर्यम् ॥
- ५ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ (तै. सं. १.४.४३.१.)

